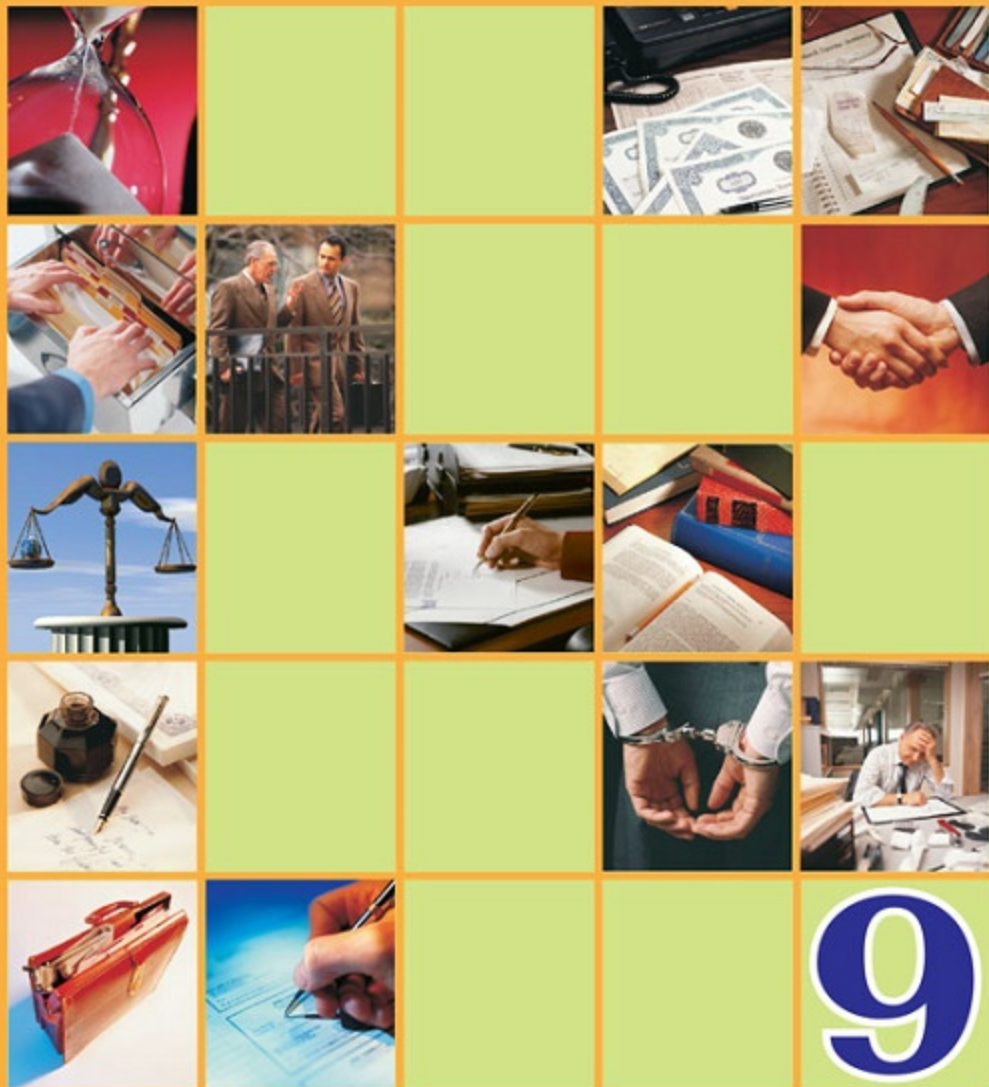

С.П. Ратушняк

ОСНОВИ ПРАВОВИЗНАВСТВА

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України
від 20.03.2017 р. № 417)*

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Експерти, які здійснили експертизу даного підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Захаренко М.С., учитель загальноосвітньої школи I–III ступенів с. Солгутове

Вівчар А.Д., методист Тернопільського комунального методичного центру науково-освітніх інновацій та моніторингу

Романенко К.М., завідувача кафедрою освітнього менеджменту КВНЗ «ДОШПО», кандидат юридичних наук з державного управління, доцент

Ратушняк С.П.

Р25 Основи правознавства : підручник для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / С.П. Ратушняк. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2017. — 272 с. : іл.

ISBN 978-966-10-4822-4

Видання містить елементи теорії держави і права; інформацію про основні права, свободи й обов'язки людини та способи їх захисту, взаємовідносини між людиною і державою. Особлива увага звертається на правовий статус неповнолітнього в цивільному, сімейному, трудовому, адміністративному, кримінальному праві. Матеріал посібника має прикладний характер.

Метою курсу є забезпечення умов для формування елементів правової культури, правових орієнтирів та правомірної поведінки учнів.

Для учнів 9-х класів, усіх, хто потребує базових правових знань.

УДК 34

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.*

Вступ

Новітня епоха — це не лише епоха надсучасних технологій, а й епоха права. Саме за допомогою правових норм регулюються складні соціальні відносини, формуються закони й правила життя людей у суспільстві, підтримується й забезпечується мир та стабільність на нашій планеті, виховується нове покоління, твориться добро та справедливість. Для того, щоб норми права були реальними та дієвими, необхідно, аби не лише фахівці-юристи, але й кожна людина орієнтувалася у правовому полі.

Великого значення нині набувають правова освіта та правове виховання, які формують правову культуру і правову свідомість.

Щоб захистити свої права, потрібно їх знати. І не лише знати, а й уміти застосувати правові знання. Важливо намагатися не тільки засвоїти певний обсяг інформації, але й розвинути практичні навички — адже вам доведеться вирішувати правові питання у власному житті, поширювати правову освіту у своєму соціальному середовищі.

У підручнику ви знайдете цікаву й корисну інформацію про права і свободи людини в різних сферах її життєдіяльності, вправи та ситуаційні завдання, які допоможуть вам краще зорієнтуватися у світі права.

Мета курсу — створення умов для формування елементів правової культури, правових орієнтирів та правомірної поведінки учнів.

Завданнями, реалізація яких забезпечить досягнення окресленої мети, є:

- ▶ ознайомити учнів із правом, його важливою роллю в житті суспільства, ключовими поняттями і термінами юридичної науки;
- ▶ сприяти формуванню фундаментальних цінностей, таких як права та свободи людини і громадянина, демократія, активна громадянська позиція та ін., що складають основу демократичної правової держави і громадянського суспільства в Україні;
- ▶ виробити в учнів уміння використовувати правові знання для реалізації і захисту своїх прав, свобод та законних інтересів; оцінювати й регулювати

свої взаємини з іншими; здійснювати вибір моделі поведінки у повсякденних життєвих ситуаціях, орієнтуючись на норми права, що стосуються неповнолітніх; опрацювати окремі положення нормативно-правових актів; застосовувати на правовому матеріалі критичне мислення, аналіз і синтез, оцінку, рефлексію, вміння спілкуватись, дискутувати, розв'язувати проблеми; сформувати навички правомірної поведінки;

- ▶ прищепити дев'ятикласникам інтерес до права, заохотити їх до свідомого використання, застосування й дотримання правових норм.

Курс складається із таких розділів:

Розділ 1. Основи теорії держави і права.

Розділ 2. Правовідносини. Правопорушення. Юридична відповідальність.

Розділ 3. Взаємозв'язок людини і держави.

Розділ 4. Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових і кримінальних правовідносин.

Розділ 5. Якщо право — це професія.

Рубрика «Очікувані результати» містить коротко сформульовані основні тези параграфів.

У кінці кожного параграфа подано «Інтерактивні завдання» , які допоможуть успішно опрацювати й засвоїти навчальний матеріал, а також застосувати набуті теоретичні знання на практиці.

У рубриці «Цікаво знати» вміщено довідкову інформацію, яка може бути корисною кожному, хто цікавиться правовими науками.

Рубрика «Електронний додаток» пропонує зображення, відеоматеріали, тексти, схеми, завдання, тести, нормативно-правові акти й багато цікавого і корисного, що можна використовувати як на уроці, так і для роботи вдома. На допомогу вчителю подано календарно-тематичне планування з «Основ правознавства» для 9 класів загальноосвітніх навчальних закладів.

Вивчення предмета на сучасному етапі неможливе без застосування **електронних джерел інформації**, таких як:

- ▶ сайт Верховної Ради України (тут можна знайти всю нормативну базу держави та ознайомитися з роботою Верховної Ради);
- ▶ сайти органів державної влади та органів місцевого самоврядування (Кабінету Міністрів України, міністерств, Конституційного Суду України та інших судів, Уповноваженого Верховної Ради з прав людини);
- ▶ сайти міжнародних організацій: ООН, Ради Європи, Європейського суду з прав людини, ОБСЄ;

- ▶ сайти недержавних правоосвітніх та правозахисних організацій (Українська Гельсінська спілка з прав людини, Міжнародний комітет із захисту прав людини, Харківська правозахисна група, Освітній дім прав людини в Чернігові...);
- ▶ сайт Вікіпедії та інші.

Корисні поради, інформацію про права людини та дитини, цікаве про законодавство, медіаресурси з правознавства, електронні посібники ви можете знайти на персональному сайті С. Ратушняка: <http://livebytherules.blogspot.com>.

Структура посібника дає змогу вчителю самостійно комбінувати матеріали й будувати урок, більшою чи меншою мірою використовуючи практичні та інтерактивні вправи, завдання для розвитку критичного мислення, кооперативного навчання тощо, на власний розсуд визначати необхідні методики для максимально якісних результатів з огляду на можливості, знання, й нахили учнів.

Наприкінці кожного параграфа подано шість «Завдань та запитань (домашніх завдань)» відповідно до шести рівнів освітніх цілей, які застосовують педагоги для визначення розвитку в учнів навичок мислення (за систематикою Блума). Відповідно кожні запитання під №:

- 1) сприяють засвоєнню **знань** (відтворення чи розпізнавання інформації, фактичні відповіді);
- 2) забезпечують **розуміння** фактів, правил і принципів (розуміння та інтерпретація, перетворення);
- 3) спрямовані на формування навичок **використання** (здатність використовувати інформацію та застосовувати знання в нових умовах);
- 4) формують здатність **аналізувати** ситуації, явища, події (ідентифікація частин та встановлення співвідношень, визначення суттєвих деталей та отримання можливостей відкривати, винаходити й розрізняти складові частини ситуації чи інформації);
- 5) розвивають уміння **синтезувати** (створення цілісної картини з окремих частин);
- 6) навчають **оцінювати** (встановлення чи використання вже відомих критеріїв, здатність визначати цінність чи можливість ефективного застосування інформації згідно з цими критеріями, аргументація оцінки).

Систематика освітніх цілей

У кінці посібника в «*Додатках*» подано скорочені варіанти Загальної декларації прав людини, Конвенції про права дитини, розділу II Конституції України, що дає змогу кожному попрацювати з першоджерелами.

Завершується посібник «*Технологіями та методами роботи на уроках правознавства*», де подано правила проведення занять, названо різноманітні доцільні методи та види ефективних вправ.

Успішне засвоєння курсу забезпечить виконання поставлених завдань і сформує в кожного учня почуття свідомого громадянина.

Бажаємо успіхів!

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

— *Пригадайте.*

— *Цікаво знати, додатковий матеріал.*

— *Висновки.*

— *Електронний додаток.*

— *Інтерактивні завдання.*

— *Працюємо у парах.*

— *Працюємо у групах.*

— *Домашнє завдання.*

РОЗДІЛ I

Основи теорії держави і права

§1. Право і закони в житті людини

Очікувані результати

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- називати найдавніші правові пам'ятки в історії людства;
- пояснювати причини й значення виникнення держави і права, роль права в житті суспільства;
- висловлювати власну думку щодо вивчення предмета.

1.1. Коли, як і чому виникають правила і закони?

Пригадайте з курсів історії, які ви знаєте найдавніші правила, що регулювали відносини між людьми за первісних часів.

Першими правилами були обряди, ритуали, звичаї. Ритуали та обряди встановлювали правила поведінки між первісними людьми.

Неспроможність людини пояснити ряд природних явищ призвела до виникнення віри в існування надприродних божественних явищ і, з часом, до релігійних культів та правил.

Згодом формуються звичаї та моральні норми. Звичаї виникають у формі за-

борон, дозволів, зобов'язань, табу. Звичаї регулювали всі життєві ситуації, — від господарської діяльності до сімейних відносин та відносин між членами роду.

Первісна мораль базувалася на поняттях «добра» і «зла».

Правила поведінки між людьми виникають тому, що:

- ▶ з'являється необхідність упорядкування відносин між людьми у різних життєвих ситуаціях шляхом встановлення певних норм (правил, стандартів);
- ▶ з'являється необхідність регулювання поведінки конкретної людини у конкретних випадках;
- ▶ правила спрямовували діяльність людей на створення умов для життя й звільняли від постійного страху перед навколишнім світом.

Таким чином, із появою та розвитком людського суспільства формуються та розвиваються правила поведінки людей. Протягом тисячоліть одні правила змінювалися, розвивалися і застосовуються донині, інші відмерли й залишили лише свій слід в історії.

 Пригадайте з курсів історії, які правила регулювали відносини у стародавньому Єгипті, Передній Азії, стародавніх Індії, Китаї та Греції. Коли і чому вони з'явилися?

На світанку історії людства, у період первіснообщинного ладу, коли ще не було поділу суспільства на соціально неоднорідні верстви, основою організації був рід — об'єднання кровних родичів. Такому соціальному об'єднанню були властиві: спільна організація праці (полювання, збиральництво); спільна власність на засоби виробництва (спільні знаряддя праці); перерозподіл «доходів» (все необхідне, що здобувалося для життя, здавалося в «загальний котел»); посади вождя, старійшини були виборними, змінними, матеріально посада не захочувалась — це були найповажніші та найдосвідченіші люди. Влада базувалася на їхньому авторитеті та добровільності членів роду; найважливіші питання вирішувалися зібранням усіх членів роду, тобто влада належала не окремим людям, а суспільству в цілому, без створення спеціальних органів.

 Отже, влада та суспільство співпадали.

 Соціальні стосунки між людьми у додержавному суспільстві регулювали **мононорми**, єдині специфічні норми, що містили в собі норми моралі, релігії, права. Мононорми мали універсальний характер, тобто регулювали будь-які стосунки та питання. Склалися вони стихійно, в міру потреб, без участі спеціально створених для цього органів. Вони існували у формі норм релігії та моралі, міфів, обрядів, традицій, звичаїв, табу тощо. Певний вплив на врегулювання соціальних відносин мали й авторитет вождя та кровноспоріднені зв'язки.

Розвиток родових общин призвів до зміни організації влади:

- ▶ змінилося становище вождів та старійшин: їхня влада стає спадковою, вони перестають працювати, займаються лише керівною діяльністю, одноосібно приймаючи рішення з важливих питань, не враховуючи думки роду чи племені;
- ▶ рада вождів, яка ще донедавна обирала вождя, відходить на другий план, а на перший висувається дружина вождя;
- ▶ протягом певного часу посада вождя перетворюється на посаду правителя, його оточення — у радників та намісників, а дружина — у військо.

Отже, влада поступово починає відділятися від суспільства (влада та суспільство перестають співпадати). Публічна влада для управління населенням має апарат управління (чиновники) та примусу (поліція, в'язниці, армія).

Таким чином, держава з'являється у результаті складних змін в економічному житті суспільства, поступового відособлення верстви людей, які зосередили у своїх руках управлінські функції.

Задля підтримки своєї влади й впорядкування відносин у державах правителі встановлюють загальнообов'язкові для всіх правила, які ми сьогодні називаємо «законами».

Археологи та науковці знайшли й розшифрували кілька таких «законів», які діяли у стародавні часи:

Звід законів Хаммурапі, або **Кодекс Хаммурапі** — один з найдавніших і найкраще збережених законодавчих кодексів стародавнього Вавилону, створений близько 1789 року до н. е. за наказом вавилонського царя Хаммурапі. (https://uk.wikipedia.org/wiki/Закони_Хаммурапі).

Закони Ману — пам'ятник давньоіндійської літератури, збірник настанов благочестивому індійцеві для виконання ним свого громадського, релігійного і морального обов'язку. (<https://uk.wikipedia.org/wiki/Ману-Смріті>).

Закони Дванадцяти таблиць 451–449 до н. е. — закони від народу у Стародавньому Римі, які регулювали практично усі галузі життя. (https://uk.wikipedia.org/wiki/Закони_Дванадцяти_таблиць).

Визначним збірником стародавнього права є «**Руська Правда**», складена в Київській державі у XI–XII ст. на основі звичаєвого права. «Руська Правда» містить норми кримінального, спадкового, торговельного і процесуального законодавства. (https://uk.wikipedia.org/wiki/Руська_Правда).

Ілюстрації, історія прийняття та зміст законів.

1.2. Причини виникнення держави і права

Основними причинами виникнення держави та права є:

1) Необхідність єдиного керівництва суспільством (удосконалення керування суспільством). В основі лежить закон зростаючих різновидів форм діяльності людини як наслідок постійного росту потреб, що призвело до:

- ▶ трьох великих суспільних поділів праці (виокремлення скотарства, ремесла, виникнення торгівлі);
- ▶ появи приватної власності на засоби виробництва (поліпшення знарядь праці збільшує продуктивність праці. З'являються надлишки, що неминуче тягне за собою розшарування суспільства на бідних та заможних);
- ▶ утворення класів (**класи** — великі групи людей, що різняться за наявністю чи відсутністю у їхніх руках приватної власності на засоби виробництва). Приватна власність потребує захисту шляхом створення законів, судів, армії тощо. Для їхнього утримання вводяться податки.

У результаті на зміну суспільній владі приходять політична.

2) Необхідність підтримання суспільного порядку. Неспроможність суспільної влади первісного суспільства надалі регулювати відносинами між класами (як організація влади, так і методи та прийоми прийняття рішень, важелі впливу стають недієвими: правий той, у кого за спиною сила, раб працює на плантації під вартою наглядача, селянин платить податки під загрозою фізичної розправи тощо) зумовила необхідність встановлення та підтримання єдиного порядку, оформлення товарно-грошових відносин, пом'якшення та вирішення протиріч між різними верствами населення шляхом узаконення.

3) Необхідність організації захисту та ведення військових дій. Перехід від кочового до осілого способу життя сприяв збільшенню чисельності та щільності населення. Виникають проблеми щодо врегулювання стосунків, вирішення суперечок між племенами, сфери життєдіяльності яких перетинаються в результаті цих змін. Постають питання захисту кордонів, збільшення території, для виконання яких лише держава могла зорганізувати все населення.

Виникненню держави також сприяли такі фактори, як

- ▶ психологічний,
- ▶ культурний,
- ▶ духовний,
- ▶ освітній,
- ▶ кліматичний,
- ▶ економічний та інші.

 Отже, держава виникає як результат процесів, які відбувалися в суспільстві, реагуючи на розвиток його потреб.

1.3. У чому призначення права

Призначення права слід розглядати у трьох аспектах:

- ▶ за допомогою права регулюються відносини в суспільстві (вирішуються проблеми, спори та конфлікти; підтримуються порядок і стабільність тощо);
- ▶ за допомогою права суспільство розвивається (вирішуються різноманітні завдання; право забезпечує прогрес у суспільному розвитку взагалі, підтримується мир і взаємовідносини між державами, народами, групами людей тощо);
- ▶ право надає кожній людині можливості для існування й самореалізації (кожна людина визначає для себе певні цінності й орієнтири, вибирає свою модель поведінки, має рівні можливості тощо).

1) «Мозковий штурм». Висловіть свої думки щодо власних асоціацій із термінами: «правила», «право», «закони».

2) Актуалізація знань:

- Чи порушував хтось щодо вас певні правила?
- Якщо так, то що ви відчували?
- Чи порушуєте ви правила?
- Якщо так, то що ви відчуваєте (відчували)?
- Що відчували, на вашу думку, ті люди, щодо яких ви порушували правила?
- Які наслідки мали такі порушення?

3) Об'єднайтеся у групи та обговоріть такі питання:

- Навіщо потрібні правила?
- Де і чому діють правила?
- Де і чому правила порушуються?
- Які наслідки для держави, родини, окремої людини має дотримання чи порушення правил?

4) Опрацюйте одну чи кілька історичних пам'яток права (можлива робота в групах, парах, рядах (інформація на електронному диску або в мережі internet)).

- Визначте найважливіші норми цих законів.
- Чиї інтереси захищали ці закони?
- Як вирішувалися конфлікти та спори у цих законах?
- Які види покарань передбачали ці закони за порушення?

Завдання та запитання

1. Що таке правила?
2. Вкажіть причини виникнення держави та права.
3. Спрогнозуйте ситуацію у вашій школі, якби у ній не існувало правил.

4. Проаналізуйте, як розвиток родових обшин призвів до зміни організації влади.
5. Як, на вашу думку, можна запобігти порушенню норм права людьми?
6. Оцініть, яку роль відіграють правила та право для держави, людини, вас.

§2. Загальна характеристика держави та державної влади

Очікувані результати

Опрацювавши параграф, ви зможете:

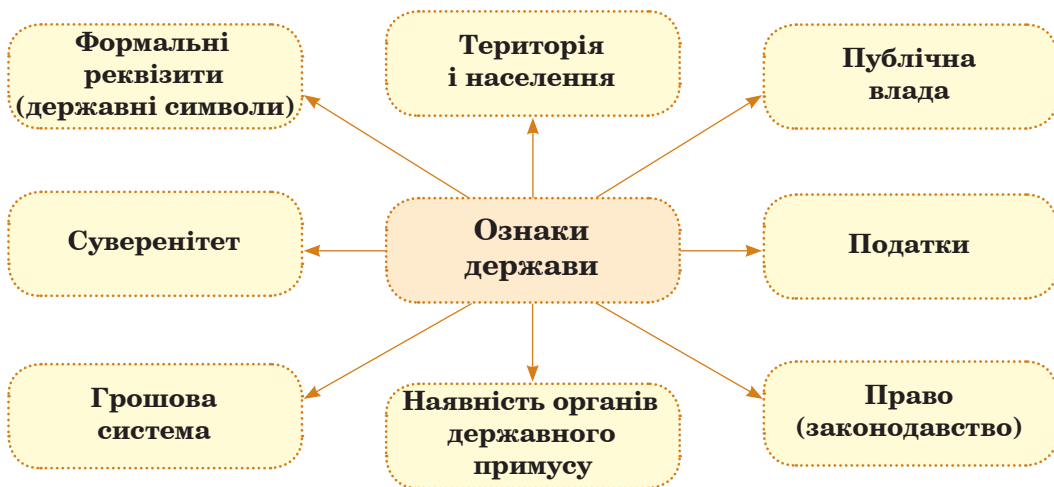
- пояснювати та застосовувати поняття «держава», «державна влада»;
- називати основні ознаки держави, державної влади;
- характеризувати функції держави.

2.1. Поняття та ознаки держави

Практично все населення планети живе у тій чи іншій державі. Кожна людина у повсякденному житті взаємодіє з державою, перебуває у постійному тісному зв'язку з нею.

Держава як організація має свої ознаки, що відрізняють її від інших організацій.

Ознаками держави є:

- ▶ **Територія і населення.** Держава є єдиною універсальною, специфічною організацією на території країни. Під її впливом перебуває все населення;

держава встановлює адміністративно-територіальний поділ країни, інститут громадянства.

- ▶ **Публічна влада.** Влада, яка не співпадає з населенням, проте виступає від його імені, забезпечує державний примус у вигляді органів державної влади (законодавчі, виконавчі, судові...)
- ▶ **Податки.** Обов'язкові платежі на користь держави від громадян, підприємств, організацій, установ, необхідні для функціонування держави (утримання державного апарату, медицина, освіта, культура тощо).
- ▶ **Наявність органів державного примусу** (армія, поліція, служби безпеки держав тощо). Лише держава (її органи) наділена повноваженнями застосовувати примус до всіх без винятку осіб, які перебувають на її території: громадян, осіб без громадянства, іноземців.
- ▶ **Право.** Держава встановлює загальнообов'язкові правила поведінки, доводить їх до людей, забезпечує дотримання, вимагає виконання, а в разі порушення застосовує примус.
- ▶ **Грошова система.**
- ▶ **Формальні реквізити** — державні символи (**Державна символіка** — засіб ідентифікації суверенної держави і суб'єкта влади в системі внутрішніх і міжнародних відносин, яка являє собою законодавчо закріплені символи — Державний Герб, Державний Прапор та Державний Гімн).
- ▶ **Суверенітет** (*фр. souveraineté* — найвища влада). Здатність держави проводити самостійну внутрішню і зовнішню політику. Влада держави поширюється на всі організації, на всіх осіб, які перебувають у країні (органи влади приймають обов'язкові для всіх закони, встановлюють податки тощо). На міжнародній арені держава самостійно приймає рішення щодо напрямів зовнішньої політики, вступу до міжнародних організацій, встановлення політичних та економічних зв'язків з іншими державами.

Суверенітет буває **повний** та **обмежений**. Буває **добровільно обмежений** (за угодою Б. Хмельницького з Московією, в обмін на військову допомогу, Українська козацька держава зобов'язувалась не вступати у дипломатичні відносини з Польщею, Туреччиною) та **примусово обмежений** (в Іраку станом на 2002 р., за рішенням Ради Безпеки ООН, продаж нафти відбувався лімітовано за встановленими квотами під закупівлю продуктів харчування тощо; було заморожено закордонні активи; практично повністю вже багато років не працювала цивільна авіація на міжнародних авіарейсах).

Отже, з огляду на вказані ознаки визначення сучасних держав можуть бути такі:

Держава — суверенна, універсальна організація політичної влади, покликана забезпечувати нормальну життєдіяльність людей, яка має свою територію, апарат примусу, створює право та стягує податки, необхідні для здійснення своїх функцій.

Держава — це політична цілісність, що утворюється спільнотою, закріплена на певній території, де підтримується юридичний порядок.

Держава — особлива організація політичної влади, що існує у суспільстві, за допомогою якої здійснюється управління загальносуспільними та місцевими справами.

Держава — це специфічна, політико-територіальна організація, що виражає інтереси населення.

2.2. Функції держави: поняття та види

Функції держави (функція — *лат. functio* — виконання) — основні напрями діяльності держави для управління суспільством.

Держава виконує свої функції протягом усього часу існування. На різних етапах еволюції людства держави виконували різні функції залежно від розвитку економічного та політичного, розвитку суспільства, історичного типу тощо. Функції держави тісно пов'язані з характеристиками держави, її формою та типом. Із еволюцією держави змінюються і її функції.

За сферами політичного напрямку (за сферами діяльності) функції держави поділяють на:

- ▶ **Внутрішні** — здійснюються в межах держави і характеризують її внутрішню політику. Розрізняють:
  - а) **регулятивну** (врегулювання стосунків у суспільстві, забезпечення діяльності органів держави, самоврядування);
  - б) **економічну** (регулювання економічного розвитку держави, розробка економічних проєктів, організація праці населення, податки тощо);
  - в) **соціальну** (охорона та реалізація прав і свобод громадян, охорона здоров'я, соціальне забезпечення, соціальний захист населення, соціальна допомога, пенсії, пільги, компенсації тощо);
  - г) **культурно-освітню** (забезпечення розвитку закладів науки, культури, освіти з метою підвищення рівня розвитку громадян).
- ▶ **Зовнішні** — здійснюються за межами держави, на міжнародній арені і характеризують зовнішню політику. Розрізняють:
  - а) **оборонну** (захист кордонів, території, цілісності, суверенітету держави);

- б) **зовнішньополітичну** (співробітництво з іншими державами, підтримка миру, участь у міжнародних організаціях, миротворчих операціях, боротьба з тероризмом);
- в) **зовнішньоекономічну** (укладення економічних договорів про торгівлю і співробітництво між державами, участь у міжнародних економічних організаціях, співпраця в галузі охорони екології тощо);
- г) **зовнішньо-культурну** (обмін культурними надбаннями: музеї, виставки, театри, живопис, музика, кіно).

За сферами суспільного життя розрізняють функції:

- ▶ **економічні** — розвиток економіки, підприємництва, введення та зміна податків;
- ▶ **соціальні** — охорона прав і свобод громадян, забезпечення їх реалізації;
- ▶ **політичні** — охорона суверенітету, організація політичних відносин з метою забезпечення життєдіяльності;
- ▶ **ідеологічні** — всебічний розвиток науки, культури, освіти з метою формування суспільної свідомості.

2.3. Державна влада

Влада — здатність та можливість одних осіб (груп людей, партій...) впливати на інших за допомогою різних важелів (волі, авторитету, права, насилля).

Тобто, це можливість теоретичного обґрунтування думок та ідей і практичне їх впровадження. Ті особи, які мають владу, керують підлеглими, видають накази, спрямовують їхню діяльність, а в разі непокори мають можливість застосувати примус (силу). Наявність влади у суспільстві цілком нормальне необхідне явище, адже за допомогою влади забезпечується функціонування людської спільноти, держави, підтримується порядок, законність, регулюється широке коло відносин. Здійснення влади — це завжди двосторонній процес, процес взаємодії того, хто має владу, та підвладного (підвладних) йому осіб.

Владу, яка регулює стосунки між людьми, називають **соціальною**. Різновидами соціальної влади є: релігійна, батьківська, партійна, державна, політична, влада народу, вчительська тощо. Особливе місце серед видів соціальних влад займає державна влада.

Державна влада — це управління суспільством органами держави в межах їхньої компетенції.

Це така форма суспільної влади, яка виражає волю економічно і політично панівної спільноти і спирається на спеціальний апарат примусу, має монопольне право видавати закони й інші розпорядження, обов'язкові для всього населення.

Основними ознаками державної влади є:

- ▶ **Верховенство** — посідає найвище місце серед усіх інших видів влад та має панівне становище (наділена такими функціями, яких не має жодна інша влада).
- ▶ **Легітимність** — діє на законних підставах (народ обирає на основі законів про вибори).
- ▶ **Загальність** — поширюється на усіх осіб, що перебувають в межах кордонів цієї держави (громадяни держави, іноземці, особи без громадянства).
- ▶ **Суверенітет** — незалежність від будь-якої іншої влади (здатність самостійно приймати закони, укладати договори, програми тощо).
- ▶ **Публічність** — владу здійснюють спеціально створені органи (парламенти, міністерства, відомства, суди, поліція...).
- ▶ **Універсальність** — має вплив на всі найважливіші відносини в суспільстві.
- ▶ **Обов'язковість** — рішення органів державної влади є обов'язковими для виконання (невиконання тягне за собою державний примус — юридичну відповідальність).

Терміни «орган державної влади» і «органи держави», що вживаються у науковій літературі є взаємозамінними. Коли йдеться про органи держави, то звертається увага на організацію держави, коли ж мова йде про органи державної влади, то мається на увазі сутність влади — її структурна організація. Відповідно, в демократичній державі органи державної влади поділяються на три гілки:

- законодавчу,
- виконавчу,
- судову.

Більш детальна інформація про гілки влади та їхню діяльність.

1) Прочитайте уривки із Конституції України та Декларації про державний суверенітет України. Про які ознаки держави йдеться?

- ☞ «Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України» (Конституція України, ст. 6);

- ☑ «В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй» (Конституція України, ст. 8);
- ☑ «Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України» (Конституція України, ст. 17);
- ☑ «Усі громадяни щорічно подають до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом» (Конституція України, ст. 67);
- ☑ «Українська РСР розвивається як суверенна національна держава в існуючих кордонах» (Декларація про державний суверенітет України);
- ☑ «Народ України — єдине джерело державної влади у республіці» (Декларація про державний суверенітет України);
- ☑ «Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах» (Декларація про державний суверенітет України).

2) Складіть таблицю «Ознаки держави».

Ознака	Зміст

3) Проведіть дебати із заданої позиції на тему «Європейська конституція — шлях до обмеженого суверенітету?»

4) Про які функції держави за сферами діяльності йдеться?

- а) Мінімальний розмір пенсії в Україні станом на 1 грудня 2016 р. становив 1247 грн;
- б) Загін патрульної поліції затримав чоловіка, що намагався викрасти автомобіль;
- в) За зверненням жителів вулиці міський голова розпорядився заборонити будівництво автозаправної станції у житловій зоні;
- г) Верховна Рада України призначила суддів господарських судів;
- г) У зв'язку з низькою врожайністю зернових ВРУ прийняла закон про нульове ввізне мито на імпорт зерна;
- д) Співробітники Служби безпеки України (СБУ) затримали науковця, який намагався передати матеріали, що містили державну таємницю, одному з іноземних дипломатів, акредитованому в Україні;
- е) У результаті спільної операції прикордонників та митників України було затримано групу нелегалів з Афганістану, яка намагалася потрапити до Німеччини;

- є) Україна направила миротворчий батальйон до Іраку;
  - ж) Україна і Польща уклали договір про економічне та культурне співробітництво;
  - з) Міністр закордонних справ України виступив у Раді Європи із заявою про осуд тероризму;
  - и) На запрошення Міністерства закордонних справ України до України з гастролями приїздить італійська опера;
  - і) Між урядом України та Європейським космічним агентством укладено угоду щодо співробітництва у сфері використання космічного простору в мирних цілях.
- 5) За допомогою методу «Прес» висловіть свої думки щодо здійснення сьогодні Україною як суверенною державою своїх функцій.

Завдання та запитання

1. Що таке держава? Вкажіть ознаки держави.
2. Класифікуйте функції держави за різними критеріями.
3. Охарактеризуйте внутрішні та зовнішні функції держави.
4. Вкажіть та проаналізуйте основні риси державної влади.
5. Які, на вашу думку, функції держави є сьогодні пріоритетними?
6. Визначте рівень суверенітету сьогоднішньої України.

§3. Державний лад. Форми держави

Очікувані результати

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- пояснювати, що таке державний лад;
- давати визначення форми правління, політичного режиму і територіального устрою;
- пояснювати, які є їх види, давати їм загальну характеристику та наводити приклади.

3.1. Поняття та загальна характеристика державного ладу.

Поняття форми держави

Державний лад — це система політико-правових, економічних, соціальних, адміністративних відносин, що встановлюється законодавством у державі, й організація державної влади.

Форма (*лат. formal* — структура, система організації) **держави** — це поєднання способу організації і здійснення державної влади, методів її здійснення та форм зворотного зв'язку органів держави з населенням.

Тобто форма держави — специфічна політична організація суспільства.

Вона характеризується:

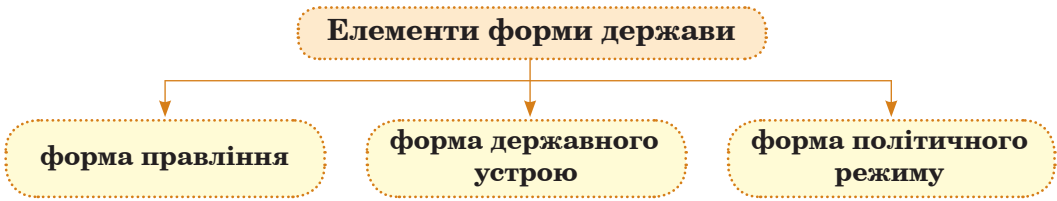
- ▶ способами організації верховної влади,
- ▶ принципами її взаємовідносин з іншими органами держави,
- ▶ населенням,
- ▶ методами здійснення політичної влади в державі.

Форма держави дозволяє дати відповідь на питання:

- ▶ як формується влада у державі,
- ▶ якими органами вона представлена,
- ▶ який порядок їх утворення,
- ▶ який термін їхніх повноважень,
- ▶ які взаємовідносини глави держави, вищих органів законодавчої та виконавчої влади тощо.

У кожній країні форми держави мають свої особливості, характерні ознаки.

Елементами форми держави є: *форма правління, форма державного устрою, форма політичного режиму.*

3.2. Види і загальна характеристика форм правління

Форма правління — це спосіб організації верховної влади у державі, порядок її утворення та діяльності. Розрізняють *монархію* та *республіку*.

Монархія (гр. *monarchia* — єдиновладдя) — форма правління, при якій верховна влада здійснюється одноосібно та є, як правило, спадковою.

Винятки: Малайзія (монарх обирається через кожні 5 років) та Об'єднані Арабські Емірати (влада здійснюється не одноособово, а колегіально — 7 чоловік).

Класичними ознаками монархії є:

- ▶ довічне користування владою;
- ▶ влада передається, як правило, у спадщину;
- ▶ представництво у зовнішніх відносинах монарх здійснює за власним правом;
- ▶ монарх не несе відповідальності ні перед ким за свою діяльність.

Сьогодні близько 1/6 усіх держав у світі є монархіями. Розрізняють такі види монархій: *необмежена (абсолютна) та обмежена, чи конституційна (парламентська, дуалістична)*.

Абсолютна монархія — вся влада в державі цілковито належить одній особі, без будь-яких обмежень.

Ознаками її є:

- ▶ в особі монарха зосереджена вся повнота влади (видає закони, очолює виконавчу владу, призначає її представників, здійснює судові функції);
- ▶ одноосібне правління без будь-яких обмежень;
- ▶ передавання влади у спадок;
- ▶ безстроковий характер;
- ▶ монарх не несе відповідальності перед державою, народом;
- ▶ монарх представляє державу не за дорученням, а за власним правом.

Такими державами сьогодні є Оман, Саудівська Аравія, Кувейт.

Обмеженими (конституційними) монархіями є *парламентська та дуалістична*.

Парламентська монархія — влада монарха обмежена за конституцією представницьким органом — парламентом (Великобританія, Бельгія, Норвегія, Швеція, Іспанія, Японія тощо).

Ознаки:

- ▶ уряд формується парламентом, а не монархом;
- ▶ уряд підзвітний парламенту, а не монарху, парламент може висловити недовіру уряду;
- ▶ фактичним главою держави є прем'єр-міністр, лідер партії, що перемогла на виборах;
- ▶ влада монарха обмежена конституцією;
- ▶ монарх підписує прийняті парламентом закони;
- ▶ монарх царствує, але не править (є главою держави із представницькими повноваженнями).

Дуалістична монархія — державна влада має подвійний характер: юридично (конституцією) і фактично вона поділена між урядом, що призначається монархом, та парламентом.

Ознаки:

- ▶ поряд з монархом існують представницькі органи влади із законодавчими та контролюючими функціями, що обираються народом;
- ▶ монарх може відправити парламент у відставку;
- ▶ монарх наділений переважно виконавчою владою;
- ▶ монарх має право вето на рішення парламенту;
- ▶ монарх має право видавати нормативно-правові акти;
- ▶ монарх призначає уряд та звільняє його;
- ▶ уряд відповідальний лише перед монархом (Монако, Лесото, Бутан, Йорданія, Кувейт тощо).

Республіка (*лат. respublica* — суспільна справа) — форма правління, при якій вища державна влада належить обраним на певний строк органам влади.

Для республіки характерні такі органи, як парламент, президент, уряд, і навпаки, відсутній монарх. Історично республіка виникла в античну епоху. Проте найбільшого розповсюдження із її сталими формами та ознаками набула у період капіталізму. Більшість сучасних держав стали республіками в результаті двох світових воєн, розпаду колоніалізму та революцій. Із 190 держав світу сьогодні близько 140 є республіками.

Ознаками республіки є:

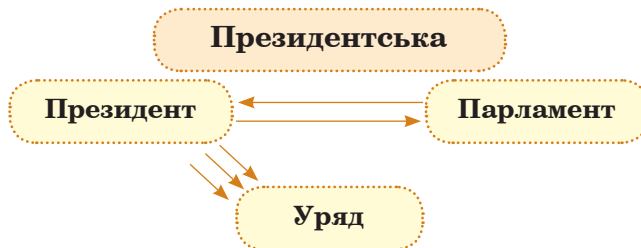
- ▶ формування органів влади шляхом обрання (парламент, глава держави);
- ▶ органи влади (законодавчі, виконавчі) діють протягом певного зазначеного в законодавстві терміну;
- ▶ відповідальність глави держави у випадках, передбачених законодавством;
- ▶ здійснення представництва інтересів держави главою держави;
- ▶ обов'язковість рішень центральних органів влади для всіх інших державних органів;
- ▶ звітність виборних органів перед населенням;
- ▶ взаємовідповідальність держави й особи.

Існують такі види республік: *президентська, парламентська, змішана* (парламентсько-президентська або напівпарламентська, президентсько-парламентська або напівпрезидентська).

Президентська республіка (США, Бразилія, Франція, Мексика, Єгипет тощо) — форма державного правління, при якій повноваження глави держави чи голови уряду належать президенту, посада якого є виборною.

Ознаки:

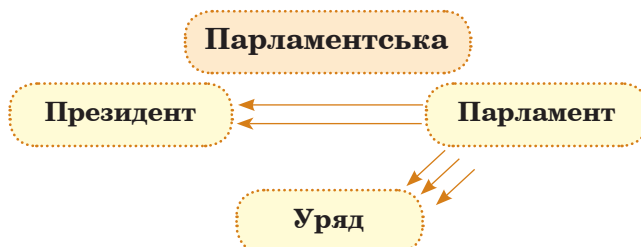
- ▶ наділення президента повноваженнями глави держави та глави виконавчої влади;
- ▶ вибори президента загальним прямим чи непрямым голосуванням (термін, як правило, 4–5 років);
- ▶ відсутність відповідальності виконавчої влади перед парламентом (уряд відповідальний перед президентом й не може бути усунутий достроково парламентом);
- ▶ президент формує, очолює і керує роботою уряду;
- ▶ відсутня посада прем'єр-міністра (якщо існує, то він відіграє другорядну допоміжну роль);
- ▶ президент призначає та звільняє з посад апарат виконавчої влади, суддів;
- ▶ президент, як правило, не може розпускати парламент;
- ▶ президент має право вето.

Парламентська республіка (Болгарія, Угорщина, Індія, Чехія, Італія тощо) — форма державного правління, за якою верховна роль в організації державного життя належить парламенту.

Ознаки:

- ▶ парламент обирається населенням держави і йому належить верховна влада;
- ▶ уряд формується партією чи коаліцією, що має більшість у парламенті;
- ▶ уряд відповідає перед парламентом, який може відправити його у відставку (часто недовіра одному члену уряду може призвести до відставки всього уряду);
- ▶ прем'єр-міністр офіційно не є главою держави, а є главою уряду та лідером партії (коаліції), що перемогла на виборах;
- ▶ президент (якщо він є) обирається лише парламентом або зборами виборців, і його компетенція дуже обмежена юридично чи фактично (часто функції президента бере на себе уряд);
- ▶ президент є главою держави, а не главою уряду (не наділений правом впливу на політику уряду).

Змішана республіка поєднує в собі ознаки президентської та парламентської республік. Ознаки:

- ▶ подвійна відповідальність уряду: перед парламентом та президентом;
- ▶ уряд формується президентом та парламентом (президент пропонує, уряд затверджує парламент чи існує спільна процедура формування уряду);
- ▶ президент обирається на загальних виборах та має широкі повноваження;
- ▶ президент може здійснювати загальне керівництво урядом, який очолює прем'єр-міністр;
- ▶ контроль за діяльністю уряду здійснюють і президент, і парламент;
- ▶ президент призначає главу уряду за пропозицією парламентської більшості;
- ▶ має право призупиняти рішення уряду, підписувати нормативно-правові акти, видані урядом, або відправляти їх на повторний розгляд уряду;
- ▶ президент, як правило, є главою держави, а не главою виконавчої влади;
- ▶ президент має право розпуску парламенту, а парламент має право судового розслідування — імпичменту президента.

Залежно від обсягу повноважень президента та парламенту розрізняють парламентсько-президентські та президентсько-парламентські республіки.

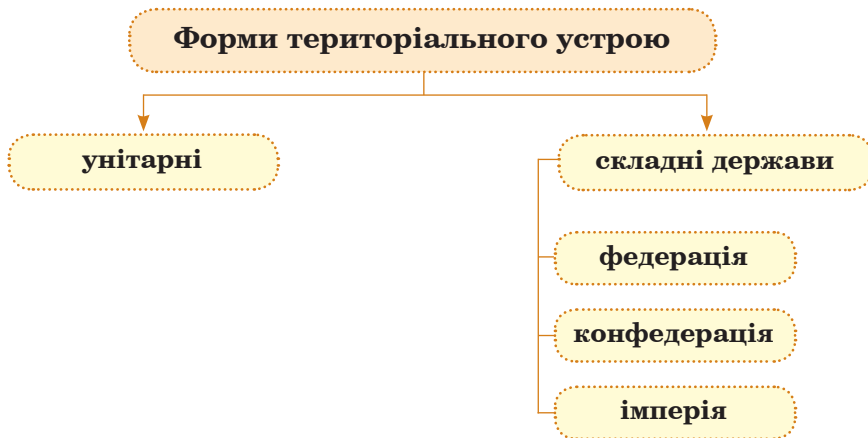
Президентсько-парламентськими республіками є Уругвай, Колумбія, Росія, Португалія, де президент активно бере участь у життєдіяльності держави.

У *парламентсько-президентських республіках* (Австрія, Україна, Ісландія, Ірландія) президент має ряд повноважень, які дозволяють йому втручатися у суспільно-політичне життя держави, проте на практиці він ними здебільшого не користується («сплячі повноваження»), а реальна влада перебуває в руках уряду та парламенту.

3.3. Форми територіального устрою держави: поняття і види

Форма територіального устрою держави — національно-територіальна та адміністративно-територіальна організація державної влади, яка встановлює порядок взаємовідносин між центральними та місцевими органами влади.

Розрізняють *прості (унітарні)* і *складні держави (федерація, конфедерація, імперія)*.

Унітарна держава — це єдина централізована держава, яка складається з адміністративно-територіальних одиниць, підпорядкованих центральним органам влади, які не мають ознак суверенітету.

Ознаками унітарної держави є:

- ▶ єдина система державних органів;
- ▶ єдине громадянство;
- ▶ єдина конституція і система законодавства;
- ▶ не входять державні утворення з ознаками державної незалежності (суверенітету);
- ▶ адміністративно-територіальні одиниці не мають права виходу зі складу унітарної держави;
- ▶ у міжнародних відносинах є самостійним єдиним повноправним суб'єктом.

Складна держава — держава, що складається з державних утворень, які мають ознаки державної незалежності (суверенітету).

Федеративна держава (союзна держава) (федерація — *лат. foederatio* — союз, об'єднання) — добровільне об'єднання самостійних державних утворень в єдину державу, яка складається з рівноправних суб'єктів.

На 2017 рік у світі існує 28 федерацій.

Ознаками федерації є:

- ▶ оформляється шляхом укладення договору;
- ▶ є союзною державою;
- ▶ наявність єдиної конституції й законодавства федерації і конституцій та законодавства кожного із суб'єктів;
- ▶ існування громадянства федерації та громадянства кожного суб'єкта;
- ▶ наявність центральних органів влади та органів влади суб'єктів;
- ▶ двопалатний федеральний парламент, у якому одна палата представляє суб'єктів федерації;
- ▶ єдині збройні сили;
- ▶ єдина грошова та податкова система;

- ▶ у міжнародних відносинах може брати участь як федерація, так і кожен її суб'єкт;
- ▶ кожен із суб'єктів має право виходу зі складу федерації (сецесія).

Конфедерація (союз держав) (*лат. confederation* — союз, об'єднання) — тимчасовий юридичний союз незалежних держав, створений для досягнення певної мети чи інтересів.

Зараз не існує, хоча федеративна юридично і фактично Швейцарія має назву конфедерації. Остання федерація Сенегамбія (Сенегал і Гамбія) розпалася у 1989 році.

Ознаки конфедерації:

- ▶ відсутність єдиних законодавчих органів;
- ▶ відсутність єдиного законодавства, єдиної конституції, громадянства, податкової, грошової систем, армії;
- ▶ рішення загальноконфедеральних органів не є обов'язковими;
- ▶ право виходу із союзу кожного суб'єкта;
- ▶ має нестійкий тимчасовий характер;
- ▶ тимчасово можуть встановлюватися чи утворюватися об'єднана армія, грошова одиниця, єдині кордони тощо.

Імперія — складна держава, створена шляхом завоювання однієї держави іншою, де є поділ на головну державу метрополію та залежні від неї колонії.

Метрополія (*гр. meter — мати, polis — місто*) — держава, що володіє захопленими нею колоніями.

Колонія (*лат. colonia* — поселення) — країна чи територія, яка позбавлена самостійності і перебуває під владою іноземної держави.

(Римська імперія, Османська імперія, Російська імперія, Австро-Угорська імперія, Британська імперія. Зараз у світі імперій не існує (формально у Японії є імператор, визнаний символом Японської держави і єдності японської нації, а Японія не володіє колоніями)).

Окремої уваги заслуговують такі особливі форми об'єднання держав, як **співдружності** та **співтовариства** — асоційовані об'єднання держав (Європейський Союз, Союз незалежних держав (СНД), Британська співдружність), що мають певні ознаки як федерації, так і конфедерації, але не можуть бути класифіковані однозначно.

Співдружність — союз суверенних держав, що об'єдналися на підставі міжнародного договору для досягнення певних цілей спільного здійснення і координації ряду напрямків державної діяльності при збереженні в інших питаннях повної самостійності.

Співтовариство — союз суверенних держав, що об'єдналися на підставі міждержавного договору для посилення інтеграційних зв'язків держав, що входять до нього.

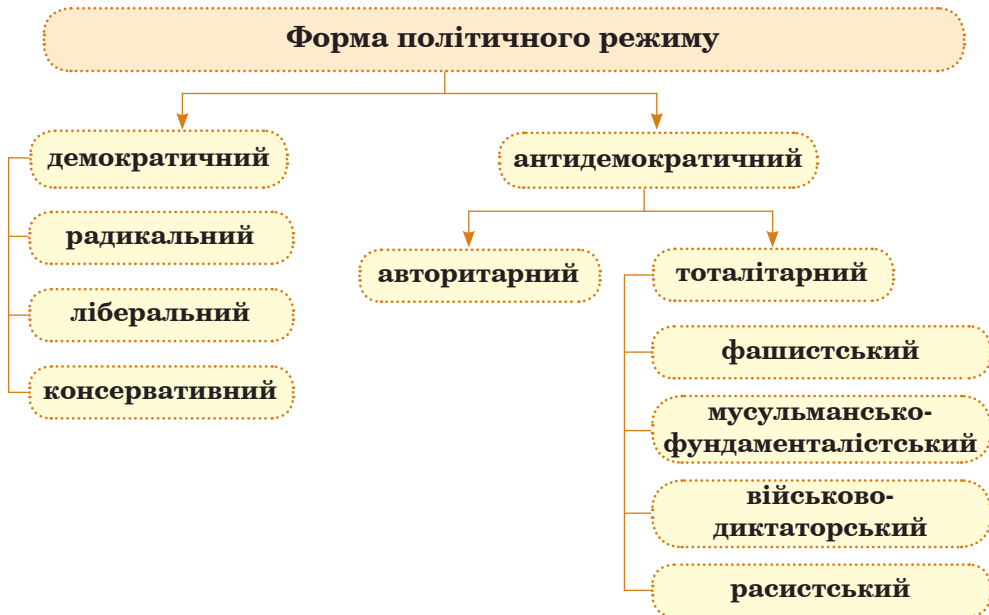
Держави, що входять до співдружностей та співтовариств, є незалежними і мають повний суверенітет. Виникають і діють такі співдружності й співтовариства на основі договорів, декларацій, статутів тощо. З часом вони можуть перетворитися на конфедерації чи федерації. Особливо у цьому плані прогресує Європейський Союз (введено єдину грошову одиницю, існують спільні наддержавні органи, ведеться робота із запровадження посади президента ЄС тощо).

Якщо співдружність здебільшого створюється з економічною метою, то співтовариство передбачає економічну, політичну, валютну, територіальну, правову інтеграцію.

3.4. Поняття політичного режиму

Політичний режим — сукупність засобів та методів здійснення державної влади.

У сучасному світі існує близько 140–160 політичних режимів, які якісно відрізняються один від одного, як і кожна держава.

На характер режиму впливають фактори:

- ▶ способи та порядок формування органів державної влади;
- ▶ компетенція органів влади та характер взаємовідносин;
- ▶ ступінь гарантованості прав і свобод громадян;
- ▶ роль права у житті суспільства та вирішенні державних справ;
- ▶ місце і роль силових структур (армії, поліції, розвідки, служби безпеки) у державному механізмі;
- ▶ ступінь реальної участі громадян та об'єднань громадян у суспільно-політичному житті держави та в управлінні державою;
- ▶ способи розв'язання соціальних та політичних конфліктів.

Тобто, в основі поділу політичних режимів лежать поняття «**демократія**» (зр. *democratia* — влада народу) та «**антидемократія**» (зр. *anti* — проти). Відповідно політичні режими поділяють на демократичні та антидемократичні.

Демократичний політичний режим — це режим, заснований на визнанні принципів рівності та свободи усіх громадян, участі народу у управлінні державою.

Ознаками демократичного політичного режиму є:

- ▶ джерело влади — народ (обирає владу, наділяє повноваженнями приймати законопроекти, здійснювати виконавчо-розпорядчу діяльність для виконання функцій держави від його імені);
- ▶ політична влада має легітимний (законний) характер і здійснює свої повноваження на основі законів;
- ▶ розподіл влади на три гілки: законодавчу, виконавчу, судову;
- ▶ наявність права народу впливати на політичні рішення (вираження своїх думок у ЗМІ, демонстрації, лобіювання, участь у передвиборчих кампаніях тощо);
- ▶ перевага більшості над меншістю при прийнятті рішень, визнанні думки меншості (опозиції, меншин тощо);
- ▶ політичний плюралізм (наявність багатопартійної системи, конкуренція політичних партій, політична опозиція у парламенті тощо);
- ▶ наявність і рівноправність різних форм власності;
- ▶ високий ступінь реалізації прав і свобод людини (норми, правила та принципи взаємовідносин держави та громадян).

Ознаки недемократичного (антидемократичного) політичного режиму протилежні демократичному.

Серед **антидемократичних режимів** розрізняють *авторитарний і тоталітарний (фашистський, мусульмансько-фундаменталістський, військово-диктаторський, расистський)*.

Авторитарний режим (*лат. auctoritas* — влада) — концентрація державної влади в руках правлячої верхівки за допомогою особливих методів та засобів організації державної влади (режим А. Піночета у Чилі).

Ознаки:

- ▶ влада належить невеликій кількості осіб (військова хунта, олігархічна група, тиран, монарх тощо);
- ▶ необмеженість влади та непідконтрольність (у країні можуть діяти закони, лише потрібні для верхівки);
- ▶ опора на силу (наявність збройних формувань, здатних у будь-який момент придушити виступи);
- ▶ монополізація влади та політики (недопущення політичної опозиції та конкуренції, може існувати безліч політичних партій за умови їхньої підконтрольності владі);
- ▶ відсутність тотального контролю над суспільством, практичне невтручання в економіку (владу цікавлять питання перш за все власної безпеки, суспільного порядку, оборони, зовнішньої політики тощо);

- ▶ політична еліта формується шляхом призначення зверху (за принципами родинних зв'язків, товариських стосунків, поділу поглядів, а не на конкурентній основі).

Тоталітарний політичний режим (тоталітаризм — *лат. totalis* — весь, цілий, повний) — один із видів політичних режимів, який характеризується повним контролем держави над усіма сферами життя суспільства, заснований на методах ідеологічного, фізичного та психічного примусу (сталінізм в СРСР, маоїзм у Китаї).

Суттєвими ознаками тоталітаризму є:

- ▶ панування загальної державної ідеології;
- ▶ монополія держави на засоби масової інформації;
- ▶ монополія держави на всі види зброї;
- ▶ надмірно централізований контроль над економікою;
- ▶ наявність однієї всеохоплюючої партії, яку очолює харизматичний лідер (обдарований);
- ▶ особлива система контролю та насилля (спеціальні суди, концентраційні табори, репресії);
- ▶ відсутність місцевого управління (самоврядування);
- ▶ поділ прав громадян залежно від становища в суспільстві;
- ▶ позбавлення прав і свобод;
- ▶ тотальний нагляд за людиною від народження до смерті.

Про ознаки та особливості інших видів недемократичних режимів.

1) Визначте форми правління, адміністративно-територіального устрою та політичного режиму. Вкажіть їхні характерні ознаки.

- Раз на 4 роки у країні обирають президента та парламент. Президента обирають всенародно. Президент призначає на посади міністрів уряду і є його головою. Парламент видає закони, на які може накладати вето президент. Держава поділяється на округи, де також є свої парламенти та уряди. Поряд із загальнодержавною конституцією, конституції існують і у кожному окрузі.
- У результаті державного перевороту владу в країні захопили військові на чолі з генералом К., який сам видає закони й керує державою особисто, проголосивши себе президентом держави. Задля підтримки порядку всіх, хто незадоволений його приходом до влади, помістили до концентраційних таборів. Для того, щоб народ був «слухнянішим», кілька тисяч осіб, які особливо виступали проти нової влади, було страчено без суду і слідства. У провінції, з яких складається держава, президент призначив на посади керівників своїх бойових соратників, які особисто йому повинні звітувати про порядок та стан економіки у ввірених їм територіях.
- У країні є король і парламент. Парламент складається з двох палат. Верхню палату парламенту призначає король, а нижню обирається населенням держави на 5 років. Король може розпустити парламент й має право накла-

дати вето на закони, прийняті парламентом. Король призначає і звільняє уряд. Держава поділяється на кантони, де є свої органи самоврядування.

г) До складу держави входять 10 графств. У кожному графстві є свої уряд та парламент. Інтереси графств у верхній палаті Народних зборів, парламенті держави, представляють по 5 представників. Нижня палата Народних зборів формується шляхом всенародних виборів за списками політичних партій у загальнодержавному виборчому окрузі. Конституції графств приймаються їхніми парламентами, але вони не повинні суперечити конституції держави, що приймається народними зборами.

Уряд в державі формується партією, що перемогла на виборах, або коаліцією партій, яка матиме більшість депутатів у Народних зборах. Уряд призначається та звільняється парламентом. У державі вже понад 10 років діє закон про опозицію, який гарантує діяльність опозиційних сил.

2) Складіть таблицю «Порівняльна характеристика президентської та парламентської республік».

Парламентська республіка	Президентська республіка

3) Проведіть дебати із заданої позиції щодо оптимальної форми правління для України.

4) Складіть таблицю «Порівняльна характеристика федерації та конфедерації».

Федерація	Конфедерація

5) Проведіть дискусію на тему «Переваги та недоліки унітарної та федеративної держав».

6) Складіть таблицю «Порівняльна характеристика тоталітарного та авторитарного політичних режимів».

Тоталітарний політичний режим	Авторитарний політичний режим

7) За допомогою методу «Метаплан» обговоріть питання: Проблеми та перспективи розбудови демократичного політичного режиму в Україні.

8) Об'єднайтеся у групи. Визначте для кожної групи певний недемократичний політичний режим.

Пригадайте з історії державу (держави), в якій мав місце такий режим. Обговоріть:

- його особливості;
- чому таке стало можливим;
- які наслідки мали місце.

Завдання та запитання

1. Що таке форма держави?
2. Вкажіть держави за формами правління, державного устрою, політичного режиму.
3. Охарактеризуйте за формами держави Україну, Росію, США, Великобританію, ОАЕ.
4. Проаналізуйте та визначте спільні та відмінні риси дуалістичної та парламентської монархії.
5. Розробіть оптимальну модель форми правління для України.
6. Який із політичних режимів, авторитарний чи тоталітарний, є найбільш небезпечним? Аргументуйте свою думку.

§4. Поняття та загальна характеристика права

Очікувані результати

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- пояснювати, що таке соціальні норми, називати їх види;
- пояснювати, що таке право та називати його ознаки;
- аналізувати відмінності між правовими і морально-етичними нормами;
- характеризувати джерела (форми) права;
- розрізняти види нормативно-правових актів за юридичною силою;
- називати і характеризувати структурні елементи системи права.

4.1. Соціальні норми: поняття і види

Під терміном «**соціум**» розуміють:

- ▶ суспільство як цілісну соціальну систему;
- ▶ людську спільність певного типу (родові і сімейно-споріднені, соціально-класові, національно-етнічні, територіально-поселенські спільності);
- ▶ соціальне оточення людини, сукупність форм діяльності людей, що історично склалися.

Тому норми, що регулюють відносини між людьми, називають **соціальними**.

Соціальні норми — це правила поведінки загального характеру, що зумовлені об'єктивними закономірностями розвитку суспільства, є наслідком свідомої волевої діяльності всього суспільства або його частини, регулюють різні сфери суспільних відносин і забезпечуються різноманітними засобами соціального впливу.

Розрізняють такі *види соціальних норм*:

- ▶ **Норми права** — загальнообов’язкові правила поведінки, що встановлюються та охороняються державою. Такі норми закріплені у Конституції України, законах, указах Президента України, постановах Кабінету міністрів України тощо.
- ▶ **Норми моралі** — правила, що регулюють поведінку людей з точки зору поглядів суспільства на добро і зло, справедливе і несправедливе, гуманне і негуманне. Норми моралі підтримуються особистими переконаннями, традиціями, вихованням, силою громадської думки. Ці норми формуються на підставі уявлень про добро і зло, справедливість і несправедливість. Це правила поведінки, які існують у вигляді ідей і принципів (дотримуватися слова, бути справедливим, чесним). Вони дотримуються кожною людиною добровільно внутрішнім переконанням і суспільною думкою. У разі недотримання (невиконання) цих норм на людину чекає громадський осуд. І як результат у неї можуть виникати почуття сорому, каяття.
- ▶ **Звичай та традиції** — це правила поведінки, що склалися історично і закріпилися у суспільстві внаслідок багаторазового використання. Такі норми можуть стосуватися як окремих сімей, певних територій, народів, націй, так і держав.

Наприклад, якщо для європейця білий одяг — це святковий одяг, то на Сході — це одяг трауру (печалі); якщо європейці вітаються за руку, то на Сході така спроба буде сприйнята як образа.

Окремої уваги заслуговують **правові звичаї** — правила поведінки, що склалися історично й у подальшому були закріплені державою.

Таліон. Цей правовий звичай характерний для більшості народів світу на ранніх етапах суспільного розвитку. Він полягав у відплаті правопорушнику за його вчинок рівнозначним (як правило, ідентичним) діянням щодо нього.

Так, у Старому Заповіті принцип таліону сформульовано як «око за око, зуб за зуб», тобто якщо хтось комусь вибив око (зуб), то йому слід було вибити око (зуб). Закони Хаммурапі у Вавилоні вимагали, щоби будівельник, через вину якого обвалився дім на господаря дому, повинен був померти. Коли будинок обвалювався на сина господаря, то вбивали сина будівельника. Покаранням за зламану кістку був перелом кістки винуватцеві.

Свідки договору. Звичаєве право Стародавнього Вавилону встановлювало, що під час укладення договору про розпорядження майном (тваринами, зерном, полем, садами, будинками, рабами тощо) присутність свідків була необхідною. Свідки були єдиним способом довести законність володіння річчю у разі, коли хтось це оспорував. Якщо свідків договору не було, власник речі, визнавався злодієм і засуджувався до смертної кари. Коли ж у нього були свідки, а в особи, що його звинуватила, їх не було, то цього наклепника карали смертю.

- ▶ **Корпоративні норми** (норми об'єднань громадян) — норми, правила поведінки, що встановлюються і забезпечуються об'єднаннями громадян (політичними партіями, громадськими організаціями) на підприємствах, в установах, організаціях тощо. Такі норми закріплюються у статутах політичних партій, громадських організацій, шкіл, у правилах внутрішнього трудового розпорядку, в положеннях, рішеннях тощо. Вони приймаються, як правило, загальними зборами колективу (партії, організації) або делегованими представниками, якщо організації, наприклад, всеукраїнські чи обласні, керівником установи чи підприємства. Такі норми обов'язкові для виконання лише членами цих організацій. За порушення, недотримання чи невиконання цих норм щодо них можуть бути застосовані санкції від попередження до виключення (звільнення).
- ▶ **Релігійні норми** — норми, що регулюють поведінку та дії, що засновані на вірі в існування богів. Найважливіші з цих норм записані у священних книгах кожної релігії, таких як Коран (іслам), Біблія (християнство), Тора (іудаїзм), Тіпітака (буддизм), Рігведа (індуїзм) та інші. Ці норми визначають світогляд і правила поведінки віруючих людей як у повсякденному житті, так і під час богослужінь.

Наприклад, кожен мусульманин, якщо він здоровий, не має боргів і має достатньо коштів для мандрівки, хоча б раз у житті повинен виконати Хадж — паломництво у Мекку до мечеті Аль-Харам, де знаходиться святилище Кааба. Це один із основних п'яти обов'язків мусульман. Чотири інших — сповідання віри, молитва, піст і діяння на користь бідних. Кожен мусульманин повинен молитися п'ять разів на день, тримати піст у місяць Рамадан (вдень утримуватися від їжі та не пити).

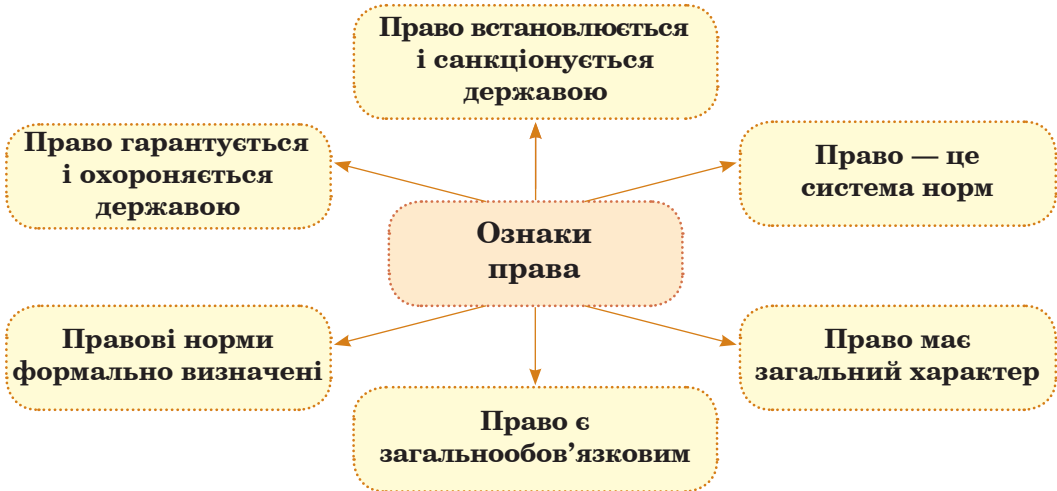

Коран визначає хууд як покарання за п'ять специфічних злочинів: незаконний зв'язок, наклеп на незаконний зв'язок, споживання алкоголю, крадіжка і грабіж на великій дорозі.

4.2. Поняття і ознаки права

Правові норми посідають особливе місце у системі соціальних норм. Вони мають ряд ознак, що відрізняють їх від інших засобів впливу на суспільство.

Основними ознаками права є:

- ▶ Право встановлюється і санкціонується державою. (Лише органи держави наділені повноваженням видавати нормативно-правові акти. Міжнародні договори вступають у дію в державі лише після їхньої ратифікації (одобрення законодавчим органом влади).
- ▶ Право — це система норм. (Право не є простою сукупністю норм та приписів. Право є системою, у якій всі складові елементи погоджені й пов'язані. Системність права забезпечується розробкою і прийняттям нормативно-правових актів).
- ▶ Право має загальний характер. (Правові норми поширюються на невизначену кількість відносин).
- ▶ Право є загальнообов'язковим. (Право не передбачає можливості невиконання чи порушення його приписів будь-якою особою, що знаходиться в державі, незалежно від того, подобаються їй чи ні ті чи інші норми права, знала вона про них чи ні)
- ▶ Правові норми формально визначені, закріплені в нормативно-правових актах та інших джерелах права (закони, укази, постанови, нормативно-правові договори, судові рішення, релігійно-правові норми тощо).
- ▶ Право гарантується й охороняється державою. (Для забезпечення виконання норм права усіма особами держава наділена специфічними повноваженнями. Такими повноваженнями є право застосовувати штрафні санкції, приймати обов'язкові для виконання рішення, контролювати певні процеси та дії, притягувати до відповідальності в судовому порядку, застосовувати примус, силу, покарання тощо. Все це покладається на компетентні державні органи, в тому числі й правоохоронні, такі як поліція, прокуратура, СБУ та інші).

 Отже,

Право — це система загальнообов'язкових, формально визначених, загальних правил поведінки, що встановлюються, гарантуються і охороняються державою та регулюють суспільні відносини між людьми.

Норми права регулюють і охороняють суспільні відносини.

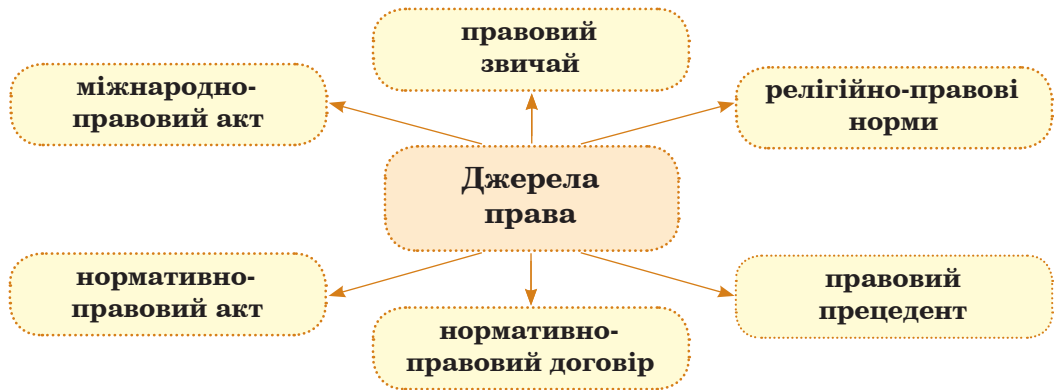
 Про функції права див. п. 4.

4.3. Джерела (форми) права

Право завжди має бути формалізованим. Якщо норма права не вміщена у певну форму, то вона залишається нормою поведінки, але не є нормою права.

Джерела (форми) права — це державно-офіційні способи закріплення і зовнішнього прояву правових норм.

Основні джерела права:

- ▶ **Правовий звичай** — правило поведінки, що склалося в результаті багаторазового повторення людьми певних дій. Держава визнає лише ті звичаї, що мають санкціоноване державою правило, найбільше значення для суспільства і відповідають його інтересам.
- ▶ **Релігійно-правові норми** — санкціоновані державою церковні канони та інші релігійні норми, яким надається загальнообов'язковий характер (поширені в мусульманських країнах).
- ▶ **Правовий прецедент** — судові чи адміністративні рішення з конкретної справи, якому надається формальна обов'язковість під час розв'язання усіх наступних аналогічних судових чи адміністративних справ.

Юридичний прецедент застосовується тоді, коли існують прогалини у правовому регулюванні чи є потреба в юридичній кваліфікації конкретних обставин, а за судом чи іншим органом держави визнається право нормотворчості, тобто офіційного формулювання юридичних норм. Судовий прецедент як джерело права властивий англосаксонській правовій системі (Англія, США, Індія).

- ▶ **Нормативно-правовий договір** — документ загального характеру, що встановлюється за загальною домовленістю кількох суб'єктів і забезпечується державою (Конституційний договір між Верховною Радою України і Президентом України 1995 р., Маастрихтський Договір про Європейський Союз 1992 р., договори між державами про дружні відносини тощо).
- ▶ **Нормативно-правовий акт** — офіційний документ, що приймається уповноваженим органом, який встановлює, скасовує або змінює правові норми для врегулювання суспільних відносин (нормативно-правові акти поділяють на закони та підзаконні акти).
- ▶ **Міжнародно-правовий акт** — документ міжнародного співтовариства, який із санкції держави поширюється на її територію. Найпоширенішими серед міжнародно-правових актів є міжнародні договори (конвенції, пакти).

Які є види нормативно-правових актів.

Нормативно-правовий акт — рішення компетентного органу державної влади, що виноситься в установленому законом порядку, має загальний характер, забезпечується державою та породжує юридичні наслідки.

Ознаки нормативно-правового акта:

- встановлюється (приймається) уповноваженим органом держави або народом (референдум);
- містить в собі нові норми права або змінює (скасовує) діючі;
- чітко формулює зміст юридичних прав і обов'язків;
- відповідає Конституції, актам вищої юридичної сили;
- приймається у формах, встановлених відповідно для кожного із суб'єктів, які мають право його видавати;
- складається із додержанням правил нормотворчості (письмова форма, реквізити...);
- приймається за спеціальною процедурою;
- доводиться до відома населення у спеціальному порядку (офіційне оприлюднення у відповідних державних виданнях).

Нормативно-правові акти можуть складатися із глав, частин, розділів та статей і пунктів. Статті можуть поділитися на частини, а пункти — на підпункти та абзаци. За юридичною силою нормативно-правові акти поділяють на закони і підзаконні акти.

Закони — це нормативно-правові акти, що приймаються законодавчими органами з дотриманням особливої процедури, мають вищу юридичну силу і регулюють найважливіші суспільні відносини.

Вища юридична сила закону полягає в тому, що:

- жоден з органів держави, крім законодавчого, не може його ні змінити, ні скасувати;
- всі акти видаються на основі і з метою виконання закону й тому є способом його конкретизації;
- жодні акти не можуть суперечити закону;
- усі акти повинні відповідати закону за змістом;

- закон може бути замінений лише законом (підзаконні акти не можуть замінити закон);
- підзаконні акти не можуть вносити зміни до закону;
- закон контролюється лише Конституційним Судом, усі інші — різними органами (прокуратура та інші).

Конституція — Основний Закон держави, що є верховним у системі нормативних актів, має особливий порядок прийняття та внесення змін.

Підзаконні нормативно-правові акти — це документи, що видаються компетентними органами на основі закону, відповідно до закону і для його виконання (підсилення дії закону). Підзаконними актами є укази, постанови, розпорядження, рішення, нормативні накази тощо.

4.4. Поняття системи права

Право кожної держави — це не хаотичне нагромадження певних юридичних норм. Воно існує і діє як організована система.

Система права — це внутрішня форма права, що має об'єктивний характер побудови, характеризується єдністю та узгодженістю усіх чинних юридичних норм та їх розподілом за галузями та інститутами.

Основними елементами системи права є:

- ▶ норми;
- ▶ інститути;
- ▶ підгалузі права;
- ▶ галузі права.

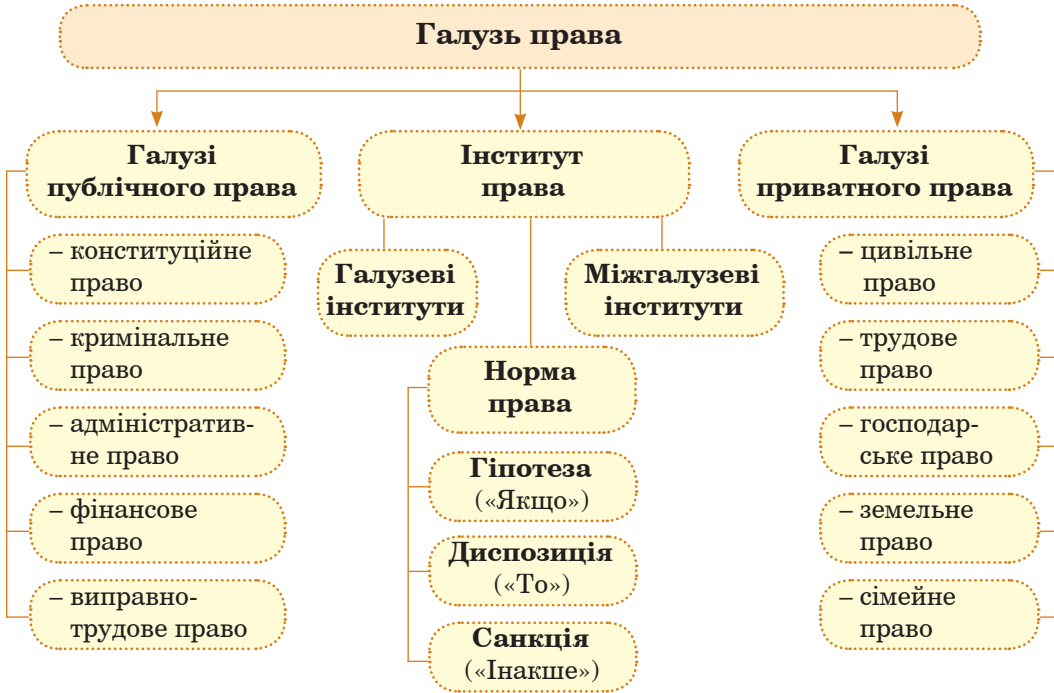
Найзначнішим елементом системи права є галузь права.

Галузь права — це сукупність правових норм, що регулюють однорідну сферу суспільних відносин у межах конкретного предмета і методу правового регулювання.

Залежно від предмета і методу правового регулювання розрізняють державне, адміністративне, земельне, цивільне право тощо. Провідною галуззю права є конституційне. Іншою назвою конституційного права є **державне право**. Норми конституційного права поширюються на політику, економіку, ідеологію, соціальні стосунки. Конституційне право регулює найважливіші суспільні відносини (конституційно-правові): основи життєдіяльності суспільства в цілому, держави, колективу, особи тощо.

Інститут права — це сукупність юридичних норм, які регулюють певний вид чи сторону суспільних відносин і становлять самостійний елемент системи права.

Інститути поділяють на **галузеві** (вміщують норми всередині однієї галузі) та **міжгалузеві** (об'єднують норми, що належать до різних галузей права).

Норма права — це загальнообов’язкове правило поведінки, що встановлюється, санкціонується та забезпечується державою з метою регулювання суспільних відносин.

Особливе місце серед галузей права займає *міжнародне право*.

Міжнародне право — система правових норм, які регулюють публічні взаємовідносини між державами (міжнародне публічне право) або приватні правові відносини між громадянами різних країн та їх об’єднань (міжнародне приватне право).

Підсистемами права є публічне та приватне право.

Публічне право — сукупність норм, які регулюють державні, міждержавні та суспільні відносини (влада, державне управління, апарат держави, адміністративні відносини...).

Приватне право — сукупність норм, що регулюють майнові та немайнові відносини (приватна власність, сім’я, житло, праця, спадкування, цивільно-правові відносини...).

Підсистемами права є також матеріальне право та процесуальне право.

Матеріальне право — сукупність правових норм, які регулюють усі види суспільних відносин, встановлюють моделі поведінки суб’єктів, види юридичної відповідальності (конституційне, цивільне, кримінальне, трудове право...).

Процесуальне право — сукупність правових норм, які встановлюють процедуру (правила) застосування норм матеріального права органами держави та посадовими особами (кримінально-процесуальне право, цивільно-процесуальне право, адміністративно-процесуальне право...).

Норма права має певну структуру, що виявляється в її внутрішньому поділі на окремі елементи, зв'язані між собою. Такими елементами є:

- **гіпотеза** — частина норми, що вказує, за яких обставин ця норма вступить у дію (відповідає на питання: коли?, де?, за яких умов?) — («Якщо»);
- **диспозиція** — частина норми, що містить суб'єктивні права та юридичні обов'язки, тобто вказує на те, як повинні діяти особи в даній ситуації — («То»);
- **санкція** — частина норми, де зазначаються юридичні наслідки виконання, невиконання або порушення правила поведінки, що зазначене у диспозиції — («Інакше»).

Гіпотези, диспозиції та санкції поділяють за складом на прості та складні, за ступенем визначеності змісту — на абсолютно визначені та відносно визначені. Крім того, санкції поділяють на каральні (штрафні), відновлюючі та заохочувальні (позитивні).

Далеко не завжди кожна норма права містить у собі всі три складові. Наприклад, конституційні норми, здебільшого, не мають санкцій, а норми кримінального права — диспозицій.

Норми права об'єднуються в галузі та інститути права.

Зовнішньою формою норми права є стаття нормативно-правового акта.

1) Класифікуйте джерела права:

- а) За Конституцією України «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування»;
- б) Видом «суду божого», який згадується у «Руській Правді», були так звані ордалії (випробування залізом та водою), що застосовувалися ще давніми слов'янами. При випробуванні водою підозрюваного зі зв'язаними руками та ногами, опускали на середину озера, і якщо він спливав то вважався винним («вода його не приймала»), якщо ж випробуваний тонув, його витягували й оголошували невинним;
- в) За «Віденською конвенцією про правонаступництво держав щодо державної власності, державних архівів та державних боргів» 1983 року, при розподілі держави та утворенні на її території двох і більше держав-наступників: а) нерухома власність держави-попередника переходить до тієї держави-наступника, на території якої вона знаходиться, б) нерухома власність, що знаходиться за межами території держави-попередника, переходить до держав-наступників, у «справедливих частках», в) рухома власність держави-попередника, пов'язана з її діяльністю стосовно територій, що є об'єктом правонаступництва, переходить до відповідної держави-наступника, уся інша рухома власність переходить до наступників у «справедливих частках...»;

- г) У 1936 році суд у Великобританії дозволив поліції входити до будь-яких публічних зборів, «якщо є розумні підстави підозрювати, що вони можуть викликати безладдя»;
  - г) У колективному договорі, укладеному адміністрацією заводу «Новатор» із трудовим колективом, встановлюються взаємні зобов'язання сторін щодо регулювання виробничих, трудових, соціально-економічних відносин, зокрема: «зміни в організації виробництва і праці; забезпечення продуктивної зайнятості; нормування й оплати праці, встановлення форми, системи, розмірів заробітної плати та інших видів трудових виплат (доплат, надбавок, премій та ін.); встановлення гарантій, компенсацій, пільг; участі трудового колективу у формуванні, розподілі й використанні прибутку підприємства (якщо це передбачено статутом); режиму роботи, тривалості робочого часу й відпочинку; умов і охорони праці...»;
  - д) За шаріатом (заснований на Корані та Сунні), при свідченні дві жінки прирівнюються до одного чоловіка, правовірні мають право брати дві, три і навіть чотири дружини, чоловік завжди має право на розлучення. Дружина такого права не має. Вона завжди повинна погоджуватися із чоловіком. А неодружені жінки зобов'язані закривати обличчя на людях. Забороняється правовірним також зображувати людей і тварин...
- 2) «Мозковий штурм». Висловіть власні думки щодо асоціацій із терміном «право».
- 3) Складіть таблицю «Порівняльна характеристика права та інших соціальних норм».

Соціальні норми	Норми права

Завдання та запитання

1. Що таке соціальні норми, право, галузь права, норма права?
2. Вкажіть ознаки права.
3. Наведіть приклади галузей права, що належать до публічного та приватного права.
4. Поясніть, чому, на вашу думку, тільки держава може встановлювати, змінювати чи скасовувати норми права.
5. Сформулюйте спільні риси права і моралі.
6. Оцініть, яку роль відіграє право в житті людини. У чому, на вашу думку, полягає соціальна цінність права?

§5. Соціальні норми в житті людей

Практичне заняття

Очікувані результати

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- набути практичних навичок щодо оцінювання дії тих чи інших соціальних норм у суспільстві;
- висловлювати судження щодо ролі соціальних норм у житті людей.

Шановні учні, на уроці-практикумі ми будемо закріплювати знання й набувати практичних навичок щодо оцінювання впливу соціальних норм на життя людини. Заняття складатиметься із 3-х частин.

5.1. Визначаємо (класифікуємо) види соціальних норм

Пригадайте, що таке соціальні норми.

Які ви знаєте види соціальних норм?

Визначте, про які види соціальних норм йдеться у зазначених ситуаціях. Поясніть свій вибір.

Вкажіть, як кожна норма, на вашу думку, впливає на суспільство, середовище, коло осіб, де вона діє.

- ▶ На день народження друзям обов'язково слід дарувати дарунки.
- ▶ Діти повинні поважати та слухати своїх батьків.
- ▶ Католицькі священники повинні дотримуватись celibату (обов'язок не вступати у шлюб).
- ▶ Невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей тягне за собою попередження або накладення штрафу від одного до трьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.
- ▶ За Статутом Української спілки ветеранів Афганістану до організації мають право вступати особи, що несли військову службу у складі обмеженого військового контингенту в Афганістані.
- ▶ Кожен мусульманин повинен дотримуватися посту (саум) протягом священного місяця Рамадану. Протягом цього місяця правовірні, щоб наблизитися до Бога і до бідняків, повинні не їсти, не пити, не курити від світанку до заходу сонця.
- ▶ Аборигени племені маорі з Нової Зеландії при зустрічі труться один об одного носами, це таке привітання. По запаху вони відрізняють одноплемінників від чужих.
- ▶ У Норвегії не прийнято поступатися місцем літнім людям у транспорті. Вважається, що цим ви підкреслюєте свою фізичну перевагу.
- ▶ Двоє учнів 9-го класу поступилися місцем у тролейбусі дідуся й бабусі.

- ▶ Кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави — захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань.

5.2. Визначаємо порушення соціальних норм

Визначте, які види соціальних норм було порушено.

Вкажіть можливі причини порушення цих норм.

Вкажіть можливі наслідки порушення зазначених норм як для тих осіб, які порушили, так і для тих, щодо яких скоєні порушення.

Порівняйте наслідки порушень різних видів соціальних норм.

- ▶ Діти розпалили вогнище в лісі, щоби посмажити сосиски, в результаті чого зайнялася суха трава. Вогонь перекинувся на молоді дерева. Згоріло понад 50 дерев, поки приїхали пожежники й загасили полум'я.
- ▶ Учні 9 класу Марина та Антон у четвер були черговими. Після уроків вони повинні були прибрати у класі, підлити вазони, витерти дошку, замести й помити підлогу. Проте вони лише підлили вазони й швидко побігли додому дивитися свій улюблений телесеріал. Наступного дня, коли клас прийшов на перший урок, усі учні помітили безлад. Марина та Антон дружно заявили, що вони прибирали, адже вазони политі. І, мабуть, хтось після них насмітив у класі...;
- ▶ Депутат політичної партії при голосуванні у парламенті заявив, що у нього є власна позиція, яка розходиться з лінією партії, і він буде голосувати так, як вважає за потрібне, а не згідно з рішенням, прийнятим на загальних зборах фракції;
- ▶ Андрій та Олександра навчаються в університеті й зустрічаються вже 3 роки. Вони подобаються одне одному й хочуть одружитися. Проте, на думку батьків Олександри, Андрій не та людина, яка може бути її чоловіком, оскільки батьки у нього не мають таких статків, як вони, й живуть на «одну зарплату». Батькам Андрія не подобаються батьки Олександри, бо вони такі «пихаті». Тому одні та другі батьки проти їхнього одруження. Однак Андрій та Олександра вирішили одружитися всупереч волі батьків.
- ▶ Мустафа і Кемаль мусульмани. Одного разу вони випили трохи вина і грали у карти. За цим заняттям їх застав мулла.

5.3. Право і мораль

«Мозковий штурм». Визначте спільні риси права і моралі.

Наведіть приклади з історії та сьогодення про вплив моралі на право і вплив права на мораль.

Заповніть таблицю.

Озвучте й обговоріть результати.

Норми моралі	Норми права
	Встановлюються державою
Регулюють внутрішнє усвідомлення людиною своєї поведінки в усіх сферах суспільних відносин	
	Є інституціональними (діють у межах соціальних інститутів)
Створюються, поширюються і відмирають повільно протягом тривалого часу	
	Є конкретним варіантом поведінки суб'єкта, у якому чітко визначені його юридичні права й обов'язки
Не закріплюються у спеціальних актах, містяться у свідомості людей	
	Є загальнообов'язковими щодо осіб, які перебувають у сфері їхньої дії
Дотримуються добровільно внутрішнім переконанням, суспільною думкою	
	За недотримання, порушення чи невиконання настає юридична відповідальність
Результат — почуття сорому, каяття	

«Мікрофон». Обговоріть питання:

— Яку роль відіграють норми права в житті суспільства?

РОЗДІЛ II

Правовідносини. Правопорушення. Юридична відповідальність

§6. Правовідносини

Очікувані результати

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- пояснювати, що таке правовідносини та юридичні факти;
- розрізняти види правовідносин та юридичних фактів;
- характеризувати правові відносини та наводити приклади.

6.1. Які суспільні відносини називають правовими

Правовідносини (правові відносини) — це врегульовані нормами права суспільні відносини, учасники яких мають суб'єктивні права і юридичні обов'язки, що забезпечуються державою.

Правовідносини виникають, змінюються чи припиняються лише з настанням певних життєвих обставин, які прийнято називати юридичними фактами (укладення договорів, спадкування, порушення законів, виконання зобов'язання тощо).

Відносини, які регулюються іншими нормами, крім правових, не є правовідносинами.

Правовідносини мають такі ознаки:

- ▶ виникають на основі правових норм;
- ▶ беруть участь сторони (дві і більше), які мають суб'єктивні права та юридичні обов'язки;
- ▶ є видом суспільних відносин;
- ▶ у правовідносинах держава забезпечує і контролює здійснення суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків.

6.2. Структура (склад) правовідносин

Структура правовідносин — це сукупність елементів правовідносин (суб'єктів) та способів зв'язку між ними щодо майнових та немайнових благ (об'єктів) на основі та відповідно до норм права.

Структура правовідносин включає такі елементи:

- 1) суб'єкти;
- 2) об'єкти;
- 3) зміст.

Суб'єкти правовідносин — їхні учасники, які є носіями суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

Об'єкти правовідносин — це ті реальні блага, які задовольняють інтереси і потреби людей і з приводу яких між суб'єктами виникають, змінюються чи припиняються суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Зміст правовідносин — сукупність суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

6.3. Суб'єкти права та правовідносин

Суб'єктом права є фізична чи юридична особа, поведінка якої регулюється нормами права і яка наділена законодавством властивостями здійснювати суб'єктивні права та юридичні обов'язки (має правоздатність та дієздатність).

До суб'єктів правовідносин належать:

- ▶ фізичні особи, якими можуть бути громадяни України, іноземні громадяни,

особи без громадянства, також їх можна поділити на приватних осіб, посадових осіб і спеціальних суб'єктів;

- ▶ юридичні особи — організації, що мають відокремлене майно, можуть від свого імені набувати майнових та особистих немайнових прав, виконувати обов'язки, бути позивачами у суді та нести юридичну відповідальність за свої дії (об'єднання громадян, підприємства, організації, партії, музеї, школи тощо);
- ▶ різні спільноти (нація, народ, етнічні групи, населення відповідного регіону);
- ▶ держава (органи влади, самоврядування, державні утворення).

Суб'єкти правовідносин повинні володіти правосуб'єктністю, тобто бути носіями прав та обов'язків, здійснювати їх від свого імені та нести юридичну відповідальність за свої дії.

Елементами правосуб'єктності є:

- **правоздатність** — здатність бути носієм суб'єктивних прав та юридичних обов'язків (правоздатність виникає з народження людини й припиняється зі смертю; її неможливо позбавити, обмежити угодами чи актами державних органів; правоздатність юридичних осіб настає, як правило, з моменту реєстрації й припиняється із їхньою ліквідацією);
- **дієздатність** — здатність своїми діями набувати і самостійно здійснювати суб'єктивні права та виконувати юридичні обов'язки (дієздатність фізичної особи залежить від віку та стану її здоров'я).

За обсягом дієздатності розрізняють фізичних осіб:

- дієздатних у повному обсязі (з 18 років);
- із неповною дієздатністю (14–18 років);
- частково дієздатних (до 14 років);
- обмежених у дієздатності рішенням суду (хронічні алкоголіки, наркомани...);
- визнаних судом недієздатними (психічнохворі).

Припиняється цивільна дієздатність фізичних осіб зі смертю.

Дієздатність юридичної особи також настає з моменту її заснування. Обсяг дієздатності залежить від того, з якою ціллю була створена юридична особа, від напрямків діяльності, що визначено у її статуті (положенні). Припиняється дієздатність юридичної особи з моменту її припинення (ліквідації, реорганізації).

- **деліктоздатність** — можливість самостійно нести відповідальність за свої протиправні вчинки.

6.4. Об'єкти правовідносин

До об'єктів правовідносин належать:

- ▶ матеріальні блага (майно, речі, цінності);
- ▶ особисті немайнові блага (честь, гідність, ділова репутація);
- ▶ продукти інтелектуальної та духовної творчості (твори літератури, техніки, науки, мистецтва);

- ▶ дії суб'єктів правовідносин (послуги, роботи);
- ▶ результати діяльності суб'єктів (виконані роботи, укладені договори, прийняті нормативні акти).

6.5. Зміст правовідносин

Зміст правовідносин поєднує:

- 1) **юридичний зміст** — це суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єктів правовідносин;
- 2) **фактичний зміст** — це сама поведінка суб'єктів, у якій реалізуються їхні суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Зміст суб'єктивного права передбачає такі можливості:

- ▶ діяти відповідно до свого бажання;
- ▶ вимагати певних дій від зобов'язаної сторони;
- ▶ користуватися благом, що закріплене суб'єктивним правом;
- ▶ звернутися до відповідних органів за захистом свого права.

Зміст юридичних обов'язків полягає в необхідності:

- ▶ здійснювати певні дії;
- ▶ утримуватися від дій, що суперечать інтересам інших осіб;
- ▶ вимагати здійснення або нездійснення певних дій від інших осіб;
- ▶ нести юридичну відповідальність за невиконання чи неналежне виконання передбачених правовою нормою дій.

6.6. Юридичні факти

Юридичні факти передбачають виникнення, зміну чи припинення правовідносин.

Юридичні факти — це конкретні життєві обставини, передбачені правовою нормою, що зумовлюють виникнення, зміну або припинення правовідносин.

За волевиявленням осіб розрізняють такі види юридичних фактів, як **дії** (відбуваються згідно з волею суб'єктів), **бездіяльність** та **події** (відбуваються незалежно від волі суб'єктів).

Розрізняють юридичні дії **правомірні** та **неправомірні**.

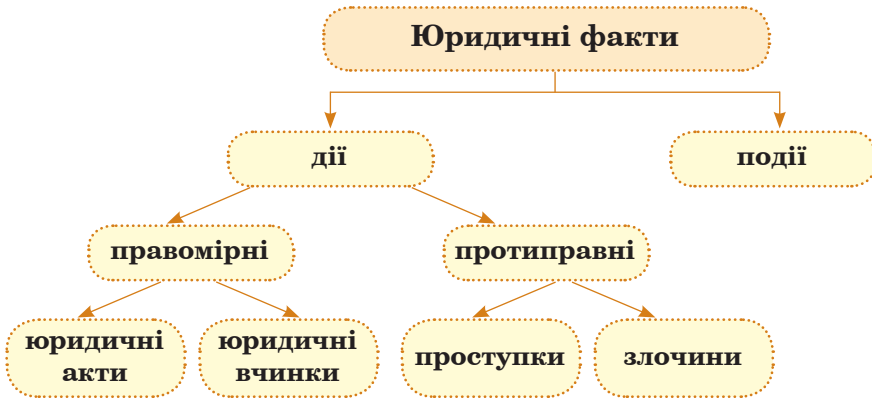
Правомірні юридичні дії поділяють на:

- ▶ **юридичні акти** (правомірна поведінка з метою викликати юридичні наслідки, наприклад правочини, адміністративні акти);
- ▶ **юридичні вчинки** (дії, що не мають на меті викликати юридичні наслідки, але через певні обстави-

ни призвели до виникнення цивільних правовідносин, — наприклад, людина знайшла скарб);

- ▶ **юридичний стан** (юридичні факти, які характеризуються відносною стабільністю, тривалістю впливу, реєстрацією в державних органах (дитина, що втратила батьків, перебуває під опікою; визнання особи недієздатною).

Неправомірними юридичними діями є:

- ▶ **правопорушення** (винні дії — проступки чи злочини);
- ▶ **правові аномалії** (безвинні дії).

До юридичних подій належать народження, смерть людини, стихійні лиха, хвороби тощо.

1) Чи мали місце у зазначених випадках правовідносини?

- Учень заплатив 4 гривні за проїзд у маршрутному таксі й отримав квиток на проїзд від водія.
- Батько оформив доручення на право водіння власного автомобіля для доньки.
- Семен та Світлана одружилися, оформивши шлюб у костьолі.
- Фірма А розірвала договір поставки із фірмою Б.
- За порушення партійної дисципліни (статуту партії) із політичної партії було виключено 2-х членів.
- Хлопець поступився місцем бабусі у тролейбусі.
- З 2017–2018 навчального року приватний ВНЗ збільшив плату за навчання на 25 % для студентів 3–4 курсів, переуклавши з ними контракти на навчання.

2) Визначте структурні елементи правовідносин:

- Громадянка А. продала власний будинок громадянину Б.
- Бригаду малярів було найнято для ремонту офісу підприємства, з чим вона успішно справилася.

- в) Письменник уклав договір з видавництвом про друк свого роману.
- г) За договором, укладеним між приватною школою та автопідприємством, автобус, що належить останньому, щодня буде підвозити учнів до школи і додому.
- г) Громадянин К. звернувся до страхової компанії по виплату страховки на власний транспортний засіб, застрахований у даній компанії, на який впало дерево внаслідок буревію.

3) Визначте вид дієздатності осіб:

- а) Громадянин В., 13 років.
- б) Громадянка К., 19 років, інвалід I групи.
- в) Громадянин О., 25 років, визнаний судом таким, що зловживає алкогольними напоями, чим довів свою сім'ю до злиднів.
- г) Громадянка Т., 38 років, хвора на імбецильність (слабоумство).
- г) Громадянин С., 15 років.
- д) Громадянин Ш., 17 років, осуджений до позбавлення волі на 3 роки.
- е) Громадянка Б., 16 років, одружена.
- є) Громадянин Ю., 17 років, визнаний батьком дитини.
- ж) Громадянка З., 17 років, розлучена.
- з) Громадянин В, 16 років, зареєстрований як приватний підприємець.
- и) Громадянка Ф., 16 років, хвора на шизофренію (хронічне психічне захворювання).

4) Розгляньте зображення у параграфі. Чи мають місце правовідносини у зображених ситуаціях?

5) Об'єднайтесь у групи. Пригадайте й опишіть із власного життя чи життя ваших знайомих та друзів ситуації, де мали б місце правовідносини. Обговоріть результати.

6) Дискусія із заданої позиції. Обговоріть питання: Повна дієздатність: 18 чи 16 років?

Завдання та запитання

1. Що таке правовідносини, юридичні факти?
2. Вкажіть структурні елементи правовідносин.
3. Наведіть приклади правовідносин, де були б події й правомірні та протиправні дії.
4. Порівняйте правоздатність та дієздатність осіб.
5. Визначте критерії поділу фізичних осіб за обсягом дієздатності.
6. Розсудіть, чи доцільно повну дієздатність надавати особам з 16 років.

§7. Правопорушення

Очікувані результати

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- пояснювати, що таке правопорушення;
- описувати ознаки правопорушення;
- давати визначення правопорушення;
- розкривати зміст поняття «склад правопорушення», характеризувати його елементи;
- розрізняти види правопорушень та наводити приклади.

7.1. Що таке правопорушення

Поведінка людини пов'язана із визначенням і реалізацією потреб та інтересів й може бути надзвичайно різноманітною. Поведінка людини формується протягом усього її життя. Вона має різні цілі, мотиви, наслідки, способи вираження тощо. Поведінку людини, що регулюється нормами права, називають **правовою**.

Коли людина у своїх діях дотримується норм права, то таку поведінку називають **правомірною**. Правомірна поведінка властива більшості членів людської спільноти. Саме за допомогою правомірної поведінки здійснюється як управління суспільством в цілому, так і регулювання суспільних відносин між різними суб'єктами. **Протиправна** поведінка — це поведінка, що характеризується порушенням норм права. Таку поведінку особи називають правопорушенням.

Правопорушення — це протиправне, суспільно небезпечне, винне діяння (дія чи бездіяльність), що завдає шкоди суспільству, людям.

7.2. Ознаки правопорушення

Дії особи чи бездіяльність можуть бути визнані правопорушенням, коли вони мають такі 4 ознаки;

- ▶ суспільна небезпечність (суспільна шкідливість, матеріальна чи моральна шкода), (посягання на життя чи здоров'я людини, майно тощо);
- ▶ протиправність (діяння суперечить нормам права, порушує заборони...);
- ▶ винність особи, що скоїла діяння (психічне ставлення до своїх дій та наслідків);
- ▶ караність (передбачена відповідальність у нормативно-правових актах).

Пропорушення як юридичний факт є лише за наявності усіх зазначених ознак (за відсутності однієї з ознак ті чи інші дії чи бездіяння не можуть класифікуватися як правопорушення).

7.3. Склад правопорушення

Для того, щоб притягнути особу до відповідальності, якщо в її діях є ознаки правопорушення, слід кваліфікувати **склад правопорушення**.

Склад правопорушення — це система ознак протиправної поведінки, необхідних і достатніх для притягнення особи до юридичної відповідальності.

Склад правопорушення включає:

- ▶ **Об'єкт правопорушення** — суспільні відносини, що охороняються нормами права і на які посягає дане правопорушення.
- ▶ **Об'єктивна сторона правопорушення** — зовнішній акт суспільно небезпечного діяння, тобто протиправна дія чи бездіяльність, її шкідливі та суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок між ними, час, місце, спосіб, засоби, умови та обставини скоєння правопорушення.
- ▶ **Суб'єкт правопорушення** — деліктоздатна фізична особа або деліктоздатне об'єднання, які вчинили правопорушення.
- ▶ **Суб'єктивна сторона правопорушення** — психічне ставлення суб'єкта до своєї протиправної поведінки та її наслідків.

До ознак суб'єктивної сторони належать *вина, мотив, мета правопорушення*.

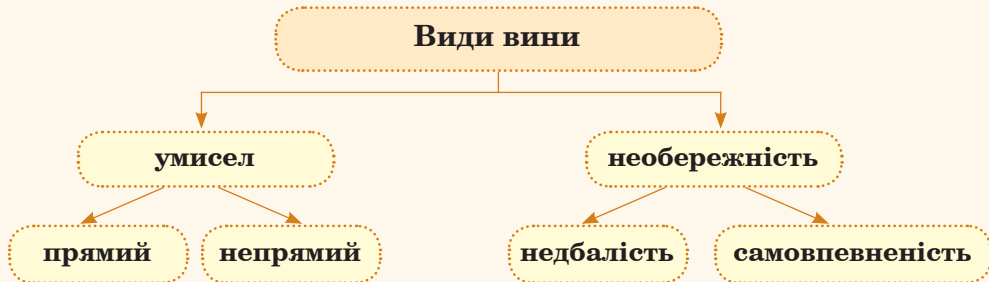

Вина правопорушника може виступати у формі умислу або необережності. Залежно від вольового критерію **умисел** поділяють на прямий і непрямий.

- **Прямий умисел** — коли суб'єкт усвідомлює протиправність свого діяння, передбачає суспільно небезпечні та шкідливі наслідки і бажає настання саме таких наслідків.
- **Непрямий умисел** — суб'єкт усвідомлює протиправність свого діяння, передбачає його негативні наслідки, але байдуже ставиться до можливості їх настання. Також умисел поділяють на завчасно обдуманий, такий, що виник раптово, неконкретизований.

Необережність, у свою чергу, залежно від вольового критерію поділяють на самовпевненість та недбалість.

- **Самовпевненість** — коли суб'єкт усвідомлює протиправність свого діяння, передбачає можливість настання його негативних наслідків, проте легковажно сподівається, що вони не виникнуть.
- **Недбалість** — коли суб'єкт усвідомлює протиправність свого діяння, але не передбачає можливості настання його негативних наслідків, хоча повинен був і міг їх передбачити.

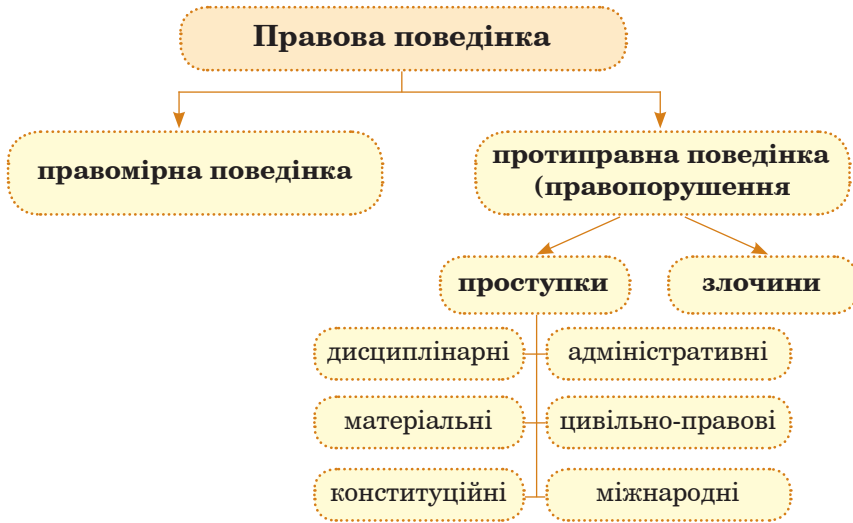

Мотив — це внутрішні процеси, що відбуваються у свідомості особи і спонукають її скоїти правопорушення (вбивство з корисливих мотивів).

Мета — це уява особи, що скоює правопорушення, про бажаний результат, до якого вона прагне (підпал з метою приховати інший злочин).

7.4. Види правопорушень

Правопорушення класифікують за різними ознаками. Залежно від ступеня суспільної небезпечності розрізняють **проступки** і **злочини**.

У свою чергу проступки поділяють на:

- ▶ **Адміністративні правопорушення (проступки)** — ті, що посягають на державний чи громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління, за які законодавством передбачено адміністративну відповідальність.
- ▶ **Дисциплінарні правопорушення (проступки)** — ті, що завдають шкоди внутрішньому трудовому розпорядку підприємств, установ, організацій.
- ▶ **Цивільно-правові правопорушення (проступки)** — ті, що завдають шкоди майновим і пов'язаним з ними особистим немайновим відносинам, врегульованим нормами цивільного права.
- ▶ **Матеріальні правопорушення (проступки)** — ті, що завдають матеріальної шкоди підприємству його робітниками.
- ▶ **Конституційні** — ті, що завдають шкоди порядку організації та діяльності органів державної влади, конституційним правам та свободам громадян.
- ▶ **Міжнародні** — ті, що порушують міжнародні норми економічних взаємовідносин, наприклад, правила торгівлі.

Злочини — передбачені кримінальним законом суспільно небезпечні винні діяння, здійснені суб'єктами злочинів. Також розрізняють і міжнародні злочини (работоргівля, піратство, міжнародний тероризм тощо).

Чому люди скоюють правопорушення?

Причини правопорушень — це внутрішні й зовнішні фактори, що спонукають особу до протиправної поведінки. Серед причин і умов, які можуть визначати скоєння правопорушень або сприяти їм, характерними є:

- дегуманізація людини і суспільства в цілому внаслідок науково-технічного прогресу;
- безробіття і зростаючий розрив між бідністю більшості та багатством меншості;
- міжнаціональні суперечності;
- руйнування традиційних суспільних зв'язків внаслідок глобалізації та урбанізації, міграційних процесів, економічної і професійної конкуренції;
- дефекти сімейного виховання (жорстокість, відсутність моральних принципів, будь-яких ідеалів);
- стрімке поширення пияцтва та наркоманії;
- вплив творів антивиховного характеру, що пропагуються сучасною масовою культурою;
- низький рівень правосвідомості і правової культури, правовий нігілізм.

Сприяття скоєнню правопорушень можуть і певні суб'єктивні причини, соціально-психологічні особливості (наявність психологічних відхилень, темперамент, вік, риси характеру, фізичні недоліки тощо).

Впливають на скоєння правопорушень і факти недосконалості чинного законодавства (високі податки на суб'єктів господарської діяльності, відсутність прогресивного податку на власність та ін.). Але, як правило, правопорушення зумовлюються не якоюсь однією окремою причиною, а відразу багатьма.

Неправомірна поведінка завжди була й буде елементом громадського життя, але її можна мінімізувати, навіть запобігти шляхом соціальних і державних заходів. Наприклад, соціальна політика держави, спрямована на подолання бідності, сприятиме зменшенню кількості майнових злочинів.

На диску Ви можете переглянути короткі сюжети із художніх фільмів, у яких вчиняються правопорушення, визначити ознаки, склад та вид правопорушення в кожному сюжеті.

1) Висловіть свої думки за допомогою методу «Незакінчене речення»:

- «Для мене правопорушення — це ...»;
- «Люди вчиняють правопорушення тому, що ...»

2) Пригадайте художні фільми, літературні твори, у яких вчиняються правопорушення. Розгляньте та обговоріть ці юридичні ситуації:

- Які із цих правопорушень є злочинами, а які — проступками?
- Класифікуйте проступки.

- 3) Розгляньте фото у параграфі. Які правопорушення там зображено? Доведіть.
- 4) Визначте, які із зазначених дій є правопорушеннями; які з них є проступками, а які — злочинами; класифікуйте проступки:
- Учениця перейшла вулицю у невстановленому місці.
  - Сусід О. позичив гроші сусіду В. під відсотки. Сусід В. через зазначений час повернув сусіду О. позичену суму, але платити відсотки відмовляється.
  - Троє підлітків побили у парку чоловіка, зламавши йому ніс та руку.
  - Робітник з'явився на роботі у нетверезому стані.
  - Учениця не привіталася до вчителя у місті.
  - Директор заводу незаконно звільнив інженера.
  - Фірма А із запізненням на 10 днів поставила фірмі Б картонні ящики під упаковку, через що фірма Б зазнала збитків.
  - Водій порушив правила дорожнього руху.
  - Технологія очистки мінеральної води, що випускає приватне підприємство, не зовсім відповідає державним стандартам.
  - Через неухважність та недбалість робітник виготовив неякісні конденсатори.
  - За проведення операції хірург у лікарні вимагає від родичів хворого 100 євро.

- 5) Складіть таблицю «Порівняльна характеристика проступків і злочинів».

Злочин	Проступок

- 6) Що спільного та відмінного між:
- ознаками та складом правопорушення;
  - прямим і непрямим умислом;
  - самовпевненістю та недбалістю;
  - мотивом та метою скоєння правопорушення?
- 7) Розв'яжіть юридичні ситуації:
- Осипенко вкрав на заводі три електромотори, перекинув їх через огорожу. Після роботи він запропонував своєму товаришу Авдійчуку допомогти йому перенести мотори додому. Дорогою вони зустріли ще одного свого приятеля Дячука і запропонували приєднатися до них. Через 10 хвилин усі були затримані. Визначте ознаки та склад правопорушення.
  - Під час футбольного матчу, після несправедливого пенальті у ворота своєї команди, вболівальники влаштували бійку на стадіоні. Визначте ознаки та склад правопорушення.

Завдання та запитання

1. Що таке правопорушення?
2. Опишіть ознаки та склад правопорушення.
3. Наведіть приклади різних видів правопорушень. Охарактеризуйте їх.
4. Проаналізуйте причини протиправної та правомірної поведінки підлітків.
5. Розробіть програму дій (план дій), яка сприяла би зменшенню (унеможливленню) скоєння правопорушень.
6. Проранжируйте причини скоєння правопорушень за ступенем важливості. Відповідь аргументуйте.

§8. Юридична відповідальність

Очікувані результати

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- пояснювати, що таке відповідальність, які є її види та наводити приклади;
- давати визначення юридичної відповідальності;
- називати підстави юридичної відповідальності та розкривати їхній зміст.

8.1. Поняття та ознаки юридичної відповідальності

Юридична відповідальність — це передбачене законом і застосоване органами держави примусове обмеження або позбавлення правопорушника певних благ.

Ознаки юридичної відповідальності:

- ▶ настає за вчинення правопорушення (за діяння, що містить склад правопорушення);
- ▶ здійснюється компетентним державним органом (на основі та відповідно до закону);
- ▶ застосовується у спеціальному порядку (процесуальне право);
- ▶ щодо правопорушника встановлюються певні обмеження або він позбавляється певних благ (майна).

8.2. Цілі та підстави юридичної відповідальності

Цілями юридичної відповідальності є:

- ▶ превенція (попередження) вчинення правопорушень, тобто вплив на правопорушника (спеціальна превенція) та на інших осіб (загальна превенція) з метою недопущення вчинення ними протиправних дій;

- ▶ покарання правопорушника (позбавлення волі на певний строк, конфіскація майна, штраф тощо);
- ▶ компенсація стороні, потерпілій від вчинення правопорушення;
- ▶ позбавлення винного на деякий час можливості вчиняти нові правопорушення тощо.

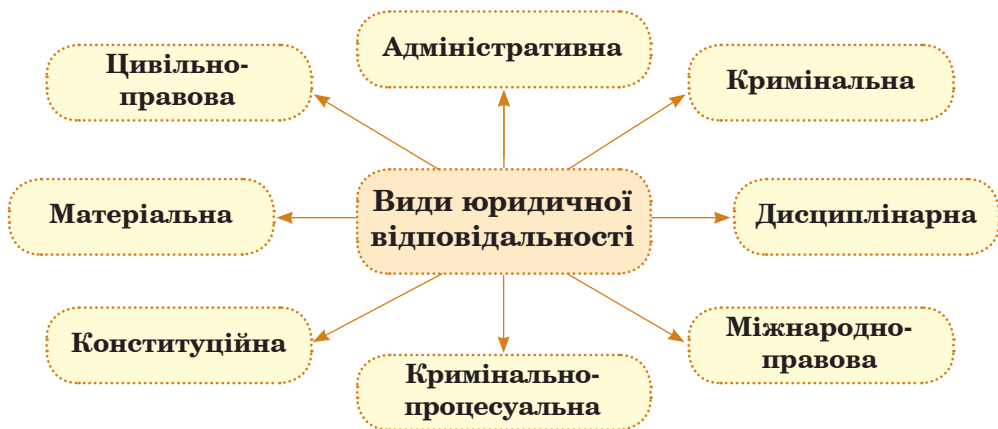
Підстави юридичної відповідальності — це сукупність обставин, за наявності яких особа може бути притягнута до юридичної відповідальності.

Підставами юридичної відповідальності є:

- ▶ наявність складу правопорушення (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона);
- ▶ юридичний факт — скоєння самого правопорушення (фактична підстава);
- ▶ наявність правозастосовного акта, що набрав чинності (процесуальна підстава, рішення компетентного органу, який визначає вид відповідальності і засіб — вирок суду, наказ адміністрації).

8.3. Види юридичної відповідальності

Розрізняють такі види юридичної відповідальності:

- ▶ **Адміністративна відповідальність** — покладення на порушників адміністративних стягнень, передбачених законодавством за порушення норм адміністративного права (застосовується компетентними державними органами, посадовими особами у формі штрафу, адміністративного арешту, позбавлення спеціального права, конфіскації чи вилучення предмета...).

- ▶ **Дисциплінарна відповідальність** — настає за порушення трудової дисципліни у формі дисциплінарних стягнень за рішенням керівництва підприємства (застосовується до робітника за вчинення

дисциплінарних проступків у формі догани або звільнення).

- ▶ **Цивільно-правова відповідальність** — відповідальність у вигляді відшкодування завданої шкоди, збитків, яка застосовується за порушення майнових або особистих немайнових прав (можуть нести як фізичні, так і юридичні особи, в тому числі за невиконання, неналежне виконання зобов'язань у формі відшкодування збитків, штрафів, пені, компенсації моральної шкоди, відновлення порушених прав тощо).
- ▶ **Матеріальна відповідальність** — відповідальність працівника за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації (компенсація за завдану шкоду у грошовій формі).
- ▶ **Кримінальна відповідальність** — застосування кримінального покарання до фізичних осіб, винних у вчиненні злочину (застосовується лише в судовому порядку у формі штрафу, позбавлення волі на певний строк, конфіскації майна, громадських або виправних робіт, позбавлення спеціального звання чи рангу, арешту, довічного позбавлення волі тощо).
- ▶ **Конституційна відповідальність** — це відповідальність народних депутатів України, Президента України, посадових осіб та державних органів за порушення норм Конституції (наприклад, втрата депутатського мандата через порушення вимог щодо несумісності, усунення Президента з поста завдяки імпічменту в разі вчинення ним державної зради чи іншого злочину, звільнення з посади, розпуск парламенту).
- ▶ **Кримінально-процесуальна відповідальність** настає в разі порушення встановлених норм кримінального процесу (наприклад, заміна підписки про невиїзд на взяття під варту тощо).
- ▶ **Міжнародно-правова відповідальність** — за скоєння міжнародних злочинів (встановлюється на основі норм міжнародного права й здійснюється на сьогодні за рішенням Міжнародного кримінального суду щодо фізичних осіб).

Законодавством передбачені випадки, коли особа за певних обставин не буде нести юридичну відповідальність.

Так, особа не нестиме юридичну відповідальність у разі:

- визнання її неосудною;
- спливу строку давності щодо притягнення до юридичної відповідальності;
- прийняття закону про амністію, указу про помилування;
- скасування нормативно-правового акта, що встановлював юридичну відповідальність;
- відсутності у діянні особи складу правопорушення;
- якщо її дії визнані обставинами, що виключають юридичну відповідальність.

На диску Ви можете переглянути короткі сюжети із художніх фільмів, в яких вчиняються правопорушення, визначити вид юридичної відповідальності за скоєні правопорушення.

1) Висловіть свої думки за допомогою методу «Незакінчене речення»:

- ☞ «Для мене відповідальність — це ...»;
- ☞ «Юридична відповідальність — це ...»;
- ☞ «Особу притягують до юридичної відповідальності для того, щоб ...»

2) Визначте вид юридичної відповідальності:

- а) За появу на роботі у нетверезому стані охоронцю Н. було оголошено догану.
  - б) Майстер зобов'язаний відшкодувати підприємству вартість електродріля, вкраденого ним, що було встановлено судом.
  - в) За грабіж, відкрите вилучення чужого майна, громадянку С. було осуджено до 4 років позбавлення волі із конфіскацією майна.
  - г) За нецензурну лайку в автобусі та образливе чіпляння до пасажирів на молодих людей Марину та Дмитра за рішенням суду було накладено штраф у розмірі по 136 гривень з кожного.
  - г) За невчасне повернення кредиту фірма А сплачує неустойку у формі пені фірмі Б.
  - д) Верховний Суд України позбавив двох народних депутатів депутатських мандатів через порушення вимог щодо несумісності (продовжували працювати головами районних державних адміністрацій).
  - е) За скоєння злочину законодавчий орган держави усунув президента з посади у порядку імпічменту.
  - є) За безпідставну не виплату заробітної плати робітникам заводу протягом 2-х місяців директора заводу було покарано штрафом у сумі 3000 гривень.
- 3) Розгляньте фото у параграфі. Які правопорушення там зображено? Які види відповідальності можуть бути застосовані до порушників?
- 4) Складіть таблицю «Порівняльна характеристика адміністративної та кримінальної відповідальності».

Адміністративна відповідальність	Кримінальна відповідальність

5) Розв'яжіть юридичні ситуації:

- а) Двоє підлітків 17 років заблукали у лісі. Їм загрожувала голодна смерть. Щоб прохарчуватися, вони вбили оленя, полювання на якого було заборонено. Чи будуть нести юридичну відповідальність хлопці?
- б) Завод, що випускає шини за договором постачання, 5 років регулярно забезпечував автопідприємство шинами для вантажних автомобілів та тракторів, які доставлялися залізницею. Проте чергова партія шин не була поставлена вчасно, оскільки працівники залізниці оголосили страйк і повністю було припинено на кілька днів рух потягів. Дайте характеристику юридичній ситуації. Чи буде нести відповідальність завод?

Завдання та запитання

1. Що таке юридична відповідальність?
2. Вкажіть ознаки юридичної відповідальності.
3. Розкрийте зміст принципів юридичної відповідальності.
4. Проаналізуйте особливості кожного з видів юридичної відповідальності.
5. Що спільного та відмінного між видами юридичної відповідальності?
6. Дайте оцінку виду юридичної відповідальності й застосовуваним відповідним санкціям.

§9. Обставини, що виключають шкідливість (суспільну небезпеку) діяння

Практичне заняття

Очікувані результати

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- описувати обставини, що виключають шкідливість (суспільну небезпеку) діяння;
- розв'язувати правові ситуації з використанням знань про правопорушення та юридичну відповідальність;
- застосовувати засвоєні поняття та вміння для вирішення простих правових ситуацій та регулювання власної поведінки відповідно до норм права.

9.1. Обставини, що виключають юридичну відповідальність

Законодавством визначаються обставини, що виключають юридичну відповідальність, хоча діяння особи містить ознаки та склад правопорушення. Це, зокрема:

- ▶ необхідна оборона,
- ▶ крайня необхідність,
- ▶ затримання злочинця,
- ▶ уявна оборона,
- ▶ діяння, пов'язане з ризиком,
- ▶ затримання особи, що вчинила злочин,
- ▶ фізичний або психічний примус,
- ▶ виконання наказу або розпорядження,
- ▶ виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації,
- ▶ вина кредитора,
- ▶ казус (випадок),
- ▶ непереборна сила,
- ▶ інші обставини, що виникли не з вини боржника (карантин, мораторій, протиправні дії третіх осіб, відмова у в'їзній візі тощо).

Обставини, що виключають юридичну відповідальність

- ▶ **Необхідна оборона** — дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній ситуації для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.
- ▶ **Уявна оборона** — дії, пов'язані із заподіянням шкоди за таких обставин, коли реального суспільно небезпечного посягання не було, і особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, лише помилково припускала наявність такого посягання. Уявна оборона виключає кримінальну відповідальність за заподіяну шкоду лише у випадках, коли обстановка, що склалася, давала особі достатні підстави вважати, що мало місце реальне посягання, і вона не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковості свого припущення.
- ▶ **Затримання особи, що вчинила злочин.** Не визнаються злочинними дії потерпілого та інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на затримання особи, яка вчинила злочин, і доставлення до відповідних органів влади, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи.
- ▶ **Крайня необхідність** — це заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, якщо цю небезпеку в даній ситуації не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності.
- ▶ **Фізичний або психічний примус.** Не є злочином дія або бездіяльність особи, яка заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, вчинена під безпосереднім впливом фізичного примусу або психічного примусу, внаслідок якого особа не могла керувати своїми вчинками.
- ▶ **Виконання наказу або розпорядження.** Дія або бездіяльність особи, що заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, визнається правомірною, якщо вона була вчинена з метою виконання законного наказу чи розпорядження. Не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка відмовилася виконувати явно злочинний наказ або розпорядження. Якщо особа не усвідомлювала і не могла усвідомлювати злочинного характеру наказу чи розпорядження, то за діяння, вчинене з метою виконання такого наказу чи розпорядження, відповідальності підлягає лише особа, що віддала злочинний наказ чи розпорядження.
- ▶ **Діяння, пов'язане з ризиком.** Не є злочином діяння, яке заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, якщо це діяння було вчинене в умовах виправданого ризику для досягнення значної суспільно корисної мети. Ризик визнається виправданим, якщо мету, що була поставлена, не можна було до-

сягти в даній обстановці дією, не поєднаною з ризиком, і особа, яка допустила ризик, обґрунтовано розраховувала, що вжиті нею заходи є достатніми для відвернення шкоди правоохоронюваним інтересам. Ризик не визнається виправданим, якщо він завідомо створював загрозу для життя інших людей або загрозу екологічної катастрофи чи інших надзвичайних подій.

- ▶ **Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації.** Не є злочином вимушене заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам особою, яка відповідно до закону виконувала спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації з метою попередження чи розкриття їх злочинної діяльності. Така особа підлягає відповідальності лише за вчинення умисного особливо тяжкого злочину.
- ▶ **Вина кредитора** — невиконання зобов'язань чи неналежне виконання зумисно чи з необережності, якщо інше не передбачено законодавством.
- ▶ **Непереборна сила** — це надзвичайна подія, настанню якої неможливо запобігти, що зробила неможливим виконання зобов'язання. Може бути природна подія (паводок, землетрус) та соціальна (війна, страйк). Основними ознаками непереборної сили є надзвичайність та неможливість запобігти (її не можливо побороти). Не звільняє від відповідальності лише у випадках, прямо зазначених у законах (завдана шкода при перевезеннях літаками).
- ▶ **Випадок (казус)** — це обставина, яку неможливо передбачити та запобігти їй у певній ситуації (поломка авіадвигуна внаслідок потрапляння птаха).

На диску Ви можете проглянути короткі сюжети із художніх фільмів, в яких дії осіб можуть бути кваліфіковані як обставини, що виключають юридичну відповідальність. Обговоріть, що свідчить про такі обставини.

9.2. Аналізуємо юридичні ситуації

Дослідіть юридичні ситуації й визначте, в яких випадках особи будуть нести юридичну відповідальність і яку й чому, а в яких дії осіб будуть кваліфікуватися як обставини, що виключають юридичну відповідальність. Аргументуйте й обґрунтуйте свою думку.

Ситуація 1

Олійник прокинувся уночі від шкряботіння під дверима його квартири. Коли він запитав, хто там, невідомі почали ломитися у двері, намагаючись їх вибити. Тоді Олійник узяв рушницю, зарядив її і попередив, що стрілятиме. Однак невідомі продовжували ламати двері. Коли двоє осіб виламали двері і вдерлися до квартири, Олійник вистрелив. У результаті один зі злочинців помер, а другий був тяжко поранений. Як кваліфікувати дії Олійника?

Ситуація 2

Повертаючись із села у місто на власному автомобілі, громадянин Онишко вирішив підвезти своїх односельців, що «голосували» на дорозі. Доїжджаючи до міста, через дощ, Онишко не впорався з керуванням і з'їхав у кювет. У результаті одна із пасажирок отримала серйозні ушкодження. Онишко намагався зупинити проїжджаючі автомобілі, але жоден з них не зупинився. Тоді він вийшов на дорогу і став посередині, в результаті чого водій автомобіля, що рухався по шосе, змушений був зупинитися. Однак відмовився підвезти потерпілу до лікарні, оскільки він поспішав на важливу зустріч, а кров, яку втрачала потерпіла, могла забруднити салон автомобіля. Після цього Онишко насильно забрав у водія автомобіль і доставив жінку до лікарні, врятувавши їй життя. Як кваліфікувати дії Онишка?

Ситуація 3

Неповнолітні Олексій (16 років) та Сергій (15 років) вночі у дворі будинку намагалися вчинити крадіжку ковпаків з автомобіля Комарова. Чоловік у цей час був у своїй квартирі (на 2-му поверсі будинку). Почувши у дворі підозрілий шурхіт, вийшов на балкон і двічі вистрілив з мисливської рушниць в напрямку хлопців, наказавши підняти їм руки. Хлопці підняли руки і почали просити Комарова не стріляти, оскільки вони нічого не зробили. Але Комаров двічі вистрілив у хлопців, що стояли з піднятими руками, завдавши їм тяжкі тілесні ушкодження. Як кваліфікувати дії Комарова?

Ситуація 4

Петкун, повертаючись пізно вночі з дня народження свого товариша, перебуваючи у нетверезому стані, помилково зайшов до будинку сусіда, переплутавши із власним (їхні будинки були побудовані за типовими проектами). Сусід, прийнявши в темноті Петкуна за злодія, почав його бити державою лопати. Від одержаних травм Петкун помер. Як кваліфікувати дії сусіда?

Ситуація 5

Неповнолітні Каракозова та Климук під час походу відстали від своїх друзів та загубилися у лісі. Після кількох днів пошуків та намагань знайти дорогу знесилені та зголоднілі дівчата вночі натрапили на сторожку єгеря. Вони виламали двері, взяли продукти, одяг, сокиру, ліхтар та компас — розраховували вибратися з лісу. Як кваліфікувати дії дівчат?

ОРІЄНТОВНІ ЗАВДАННЯ НА УРОК УЗАГАЛЬНЕННЯ

1 рівень

(тестові завдання першого рівня містять лише одну правильну відповідь)

1. Вкажіть ознаку держави:
 А публічна влада; В Конституція;
 Б Конституційний суд; Г правильні всі.
2. Спосіб організації верховної влади у державі, порядок її утворення та діяльності — це:
 А форма правління; В форма політичного режиму.
 Б форма державного устрою;
3. За сферами діяльності функції держави поділяються на:
 А постійні та тимчасові; В внутрішні та зовнішні.
 Б основні та не основні;
4. Формою правління є:
 А охлократія; Б федерація; В республіка.
5. Сукупність засобів та методів здійснення державної влади — це форма:
 А правління; Б державного устрою; В політичного режиму.
6. Здатність держави проводити самостійну внутрішню і зовнішню політику — це:
 А автономія; В демократія;
 Б суверенітет; Г лібералізм.
7. Форма правління, коли державна влада має подвійний характер: юридично (конституцією) і фактично вона поділена між урядом, що призначається монархом та парламентом:
 А «монархічна» президентська республіка; В теократична монархія;
 Б дуалістична монархія; Г республіканська монархія.
8. Формою територіального устрою є:
 А президентська республіка; В консервативна демократія.
 Б унітарна держава;
9. За пошкодження майна на виробництві настає ... відповідальність:
 А цивільна; Б господарська; В матеріальна.
10. Формально-обов'язкове правило поведінки, яке має загальний характер, встановлюється, санкціонується та забезпечується державою з метою регулювання суспільних відносин:
 А норма права; Б інститут права; В галузь права.
11. Галузь права, що регулює відносини у сфері виконавчо-розпорядчої діяльності:
 А цивільне; Б адміністративне; В господарське.
12. Відповідальність у вигляді відшкодування завданої шкоди, збитків, яка застосовується за порушення майнових або особистих немайнових прав:
 А цивільно-правова; В господарська;
 Б матеріальна; Г фінансова.
13. Конкретні життєві обставини, передбачені правовою нормою, що зумовлюють виникнення, зміну або припинення правовідносин:
 А юридичний зміст; Б фактичний зміст; В юридичний факт.

РОЗДІЛ III

Взаємозв'язок людини і держави

§10. Конституція України. Конституційний Суд України

Очікувані результати

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- пояснювати та застосовувати поняття «конституція»;
- називати ознаки Конституції України;
- наводити приклади повноважень Конституційного Суду України;
- оцінювати значення Конституції України.

10.1. Що таке конституція. Чому конституція є основним законом держави

Особливе місце серед нормативно-правових актів держави займає *конституція*.

У перекладі з латинської термін «*конституція*» означає устрій, установа, встановлення. Першою у світі чинною конституцією була Конституція США 1787 р. (з поправками діє сьогодні). У 1710 році гетьман Пилип Орлик розробив першу в Україні конституцію (не набула чинності).

Конституція — це основний закон держави, що визначає основи суспільного і політичного ладу, правове становище людини і громадянина, структуру та організацію діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, державну символіку та інші найважливіші питання функціонування держави.

Перша сторінка
Конституції П. Орлика

Конституція України є:

- ▶ за формою — писана і кодифікована (єдиний документ),
- ▶ за часом прийняття — нова (конституція другої хвилі),
- ▶ за способом прийняття — прийнята представницьким органом (парламентом України — ВРУ),
- ▶ за способом внесення змін — жорстка (зміни вносяться не менш як 2/3 депутатів від конституційного складу ВРУ, а до розділів I. «Загальні засади»; III. «Вибори. Референдум»; XIII. «Внесення змін до Конституції України» — винятково всеукраїнським референдумом),
- ▶ за рівнем втілення у життя — реальна,
- ▶ за терміном дії — постійна,
- ▶ за державним устроєм — унітарна (Україна — унітарна держава).

Конституція України є Основним Законом у нашій державі, оскільки вона регламентує такі найважливіші суспільні відносини:

- ▶ державний лад;
- ▶ правовий статус особи;
- ▶ взаємовідносини особи із суспільством та державою;
- ▶ організацію та діяльність органів державної влади й місцевого самоврядування.

Конституція має характерні ознаки, що відрізняють її від інших нормативно-правових актів, зокрема:

- ▶ **конституція має найвищу юридичну силу** (всі нормативно-правові акти повинні прийматися на основі конституції органами та за процедурами, передбаченими у конституції);
- ▶ **конституція має установчий та програмний характер** (визначає конституційний лад держави, права та свободи людини, коло повноважень органів державної влади);
- ▶ **конституція є базою для законодавства** (закони та підзаконні акти розвивають положення конституції);
- ▶ **конституція — це закон, який містить норми прямої дії** (для застосування норм конституції не потрібні додаткові нормативно-правові акти; у разі порушення цих норм будь-яка людина має право звернутися по захист до суду або уповноважених органів, наприклад, прокуратури);
- ▶ **конституція розробляється і приймається (змінюється) в особливому порядку** (якщо для прийняття закону достатньо щоб «за» проголосувало понад 1/2 депутатів парламенту, то для прийняття конституції потрібно 2/3, а

в окремих випадках, — всенародного одобрення на референдумі; спеціальна процедура розробки та внесення змін).

10.2. Якою є структура Конституції України

Конституція України, прийнята 28 червня 1996 року, складається з преамбули (*фр. préambule* — передмова, *лат. preambulus* — той, що йде попереду, передній) та 15 розділів:

- ▶ I. «Загальні засади»;
- ▶ II. «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина»;
- ▶ III. «Вибори. Референдум»;
- ▶ IV. «Верховна Рада України»;
- ▶ V. «Президент України»;
- ▶ VI. «Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади»;
- ▶ VIII. «Правосуддя»;
- ▶ IX. «Територіальний устрій України»;
- ▶ X. «Автономна Республіка Крим»;
- ▶ XI. «Місьцеве самоврядування»;
- ▶ XII. «Конституційний Суд України»;
- ▶ XIII. «Внесення змін до Конституції»;
- ▶ XIV. «Прикінцеві положення»;
- ▶ XV. «Перехідні положення».

(Розділ VII. «Прокуратура» виключено на підставі Закону № 1401-VIII від 02.06.2016)

У преамбулі йдеться про те, що ВРУ від імені українського народу, виражаючи його суверенну волю, спираючись на багатовікову історію українського державотворення, на право самовизначення, прийняла цю Конституцію, яка є Основним Законом України. Також у преамбулі визначено основні цілі розвитку суспільства та держави, якими є забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, розвиток та зміцнення демократичної, соціальної, правової держави.

Розділ I «Загальні засади» визначає конституційні ознаки Української держави, символи держави, принципи поділу влади, основи правової системи, основи економічних, національних відносин, основи національної безпеки та зовнішньої діяльності держави.

Розділ II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» встановлює права, свободи, обов'язки громадян України.

У розділах III–XII йдеться про структуру та функції органів державної влади та місцевого самоврядування, організацію народовладдя, адміністративно-територіальний устрій України.

Розділи XIII–XV встановлюють порядок внесення змін до Конституції, набуття її чинності, терміни та напрями законотворчої діяльності, необхідні для приведення українського законодавства у відповідність до норм Конституції.

Конституція України є основою (базою) для інших галузей права України. Закони та інші нормативно-правові акти, що приймаються в Україні, не повинні суперечити Конституції, що визначено у ч. 2 ст. 8 Конституції України: «Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй». Контроль за дотриманням конституційних норм в Україні здійснює Конституційний Суд України, компетенцією якого є визначення конституційності (відповідності Конституції) чи неконституційності (невідповідності Конституції) нормативно-правових актів, прийнятих у державі. Не можуть суперечити Конституції України міжнародні договори, укладені державою.

Із проголошенням незалежності України постало питання створення нової Конституції. Хоча після цього в Конституцію УРСР й було внесено ряд змін і доповнень, та все ж таки це був нормативно-правовий акт, створений на засадах та принципах, від яких молода Українська держава відмовилася.

Проте розробка й прийняття нового Основного закону України — конституційний процес — затягнувся й тривав до 1996 року. Це пов'язано, насамперед, як зі складністю самої роботи (потрібно було створити принципово новий документ), так і з протистоянням різних політичних сил в українському парламенті (у цей час відбувається становлення політичних партій в Україні).

Процес відбувався в умовах сильного протистояння Президента України та Верховної Ради України. Верховна Рада України приймає рішення працювати у режимі одного засідання до остаточного прийняття нової Конституції України. Робота Верховної Ради України триває безперервно усю ніч з 27 на 28 червня. 28 червня о 9 годині 30 хвилин Верховна Рада України приймає нову Конституцію України, яка вступала у дію з моменту її прийняття.

День прийняття нового Основного Закону було проголошено державним святом — Днем Конституції України.

Ухвалення Конституції України
28 червня 1996 року

Конституція України. Історія внесення змін до Конституції України.

10.3. Яким є склад Конституційного Суду України

Суд — це орган держави, до компетенції якого входить здійснення правосуддя у вигляді розгляду адміністративних, кримінальних і цивільних справ та прийняття у цих справах законних рішень.

Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні. Його діяльність регламентується Конституцією України (розділ XII) та Законом України «Про Конституційний Суд України» (Посилання на закон).

Завданням Конституційного Суду України є гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України.

Конституційний Суд України складається із 18 суддів. Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по 6 суддів Конституційного Суду. Суддею Конституційного Суду може бути громадянин України:

- ▶ який на день призначення досяг 45 років,
- ▶ має вищу юридичну освіту,
- ▶ має стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше 15 років,
- ▶ проживає в Україні протягом останніх 20 років,
- ▶ володіє державною мовою;
- ▶ має високі моральні якості та є правником із визнаним рівнем компетентності.

Суддя Конституційного Суду України призначається на 9 років без права бути призначеним на повторний строк.

10.4. Якими є повноваження Конституційного Суду України

Конституційний Суд приймає рішення та дає висновки у справах щодо:

- ▶ конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Ці питання розглядаються за зверненнями: Президента України, не менш як 45 народних депутатів України, Верховного Суду України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- ▶ відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради для надання згоди на їх обов'язковість;
- ▶ дотримання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпідменту;
- ▶ офіційного тлумачення Конституції та законів України.

Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) закону України за **конституційною скаргою** особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України. Конституційна скарга може бути подана в разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано.

Закони та інші правові акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність.

Формами звернення до Конституційного Суду є конституційне подання, конституційне звернення, конституційна скарга.

Конституційне подання — це письмове клопотання до Конституційного Суду про визнання правового акта (або його окремих положень) неконституційними, про визначення конституційності міжнародного договору або про необхідність офіційного тлумачення Конституції України та законів України. **Конституційним поданням** є також звернення Верховної Ради про надання висновків щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпідменту.

Конституційне звернення — це письмове клопотання до Конституційного Суду про необхідність офіційного тлумачення Конституції України та законів України з метою забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина, а також прав юридичної особи.

Якщо суб'єктами права на конституційне подання є Президент, не менш як 45 народних депутатів, Верховний Суд, Уповноважений Верховної Ради з прав людини, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, то суб'єктами права на конституційне звернення з питань надання висновків Конституційним Судом є громадяни України, іноземці, особи без громадянства, юридичні особи.

1) Обговоріть питання: Чому богиня правосуддя Феміда зображується із зав'язаними очима та терезами у руці?

2) Використовуючи метод «Прес», висловіть свої судження з питання: Яке значення має Конституція для держави, міста, школи, кожної людини?

3) Об'єднайтеся у групи. Складіть кілька конституційних звернень. Обговоріть їх.

4) Розв'яжіть юридичну ситуацію:

Громадянин України звернувся до Конституційного Суду України (КСУ) з проханням розглянути його справу, оскільки він незадоволений рішенням міського та апеляційного судів. Яку відповідь він отримає у КСУ? Відповідь обґрунтуйте.

Завдання та запитання

1. Що таке конституція?

2. Вкажіть ознаки конституції.

3. Поясніть, чому Конституція України є Основним Законом у державі.

4. Проаналізуйте повноваження Конституційного Суду України.

5. Конституція проголошує Україну демократичною, соціальною, правовою державою. Розкрийте зміст цих понять. Які недоліки та проблеми, на вашу думку, існують в нашій державі щодо проголошення й дотримання цих принципів?

6. Дайте оцінку праву Конституційного Суду України визнавати неконституційними нормативно-правові акти.

§11. Особа, суспільство, держава

Очікувані результати

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- пояснювати та застосовувати поняття «людина», «особа», «громадянин», «громадянство»;
- розкривати суть взаємовідносин особи і суспільства;
- пояснювати поняття «правовий статус особи» та називати його види;
- пояснювати особливості взаємовідносин особи і держави;
- характеризувати підстави набуття та припинення громадянства України.

11.1. Людина, особа, громадянин

Вивчаючи питання теорії держави та права, ми натрапляли на такі поняття, як «людина», «особа», «громадянин», «громадянство». Усі ці поняття мають свої особливості й характеризують стан взаємовідносин особи і суспільства, особи і держави, суспільства і держави.

Термін «людина» означає біологічну істоту, одну із форм життя, що існують на Землі.

Одна конкретна людина поза своїми соціальними якостями є індивідом (це поняття відображає такі природні властивості, як стать, вік, фізіологічні особливості, темперамент тощо). Сукупність унікальних та універсальних рис, що відрізняють даного індивіда від інших, є індивідуальністю. Кожному індивіду, як і людині взагалі, властиві біологічні та соціальні якості. З точки зору біології, людина є живою істотою, що має свою внутрішню та зовнішню будову, природні інстинкти тощо, яка стоїть на найвищому ступені розвитку живого світу Землі. Життя людини у суспільстві характеризує людину із соціальної точки зору, становлення якої відбувається під впливом суспільства, в процесі взаємодії з іншими індивідами. Індивід, що має стійку систему соціально вагомих рис, які характеризують його як члена спільноти, є особистістю.

У процесі свого життя людина активно взаємодіє із суспільством, розвиваючи його (винаходи, боротьба за права, освіта та ін.). Причому це може робити як одна людина (яскраві особистості, такі як Юлій Цезар, Мікеланджело, Наполеон, К. Цюлковський), так і група осіб (повстання рабів, революції). Разом з тим, людина зазнає впливу з боку свого суспільного оточення (трудоий колектив, сім'я, родина, друзі, громадські організації, навчальні заклади, телебачення, газети, радіо тощо).

Отже, людина, поєднуючи в собі біологічні та соціальні якості, народжується індивідом, формується в процесі суспільного життя (під впливом суспільства) як особистість та стверджується як індивідуальність, реалізуючи природні, психічні, духовні та соціальні особливості у соціально вагомій якості протягом усього свого життя, здійснюючи при цьому вплив на суспільство. Таким чином, у процесі взаємодії особи і суспільства відбувається формування цих понять під обоюстороннім (взаємним) впливом.

Використання терміна «*особа*» можливе у двох варіантах: **фізична особа** (окрема людина, що виступає суб'єктом правовідносин) та **юридична особа**.

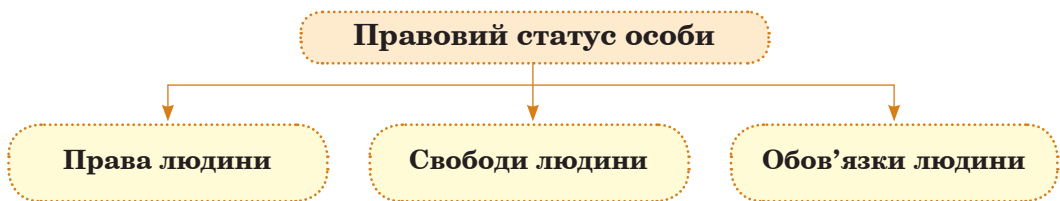
Дещо різняться взаємостосунки людини (особи) з державою, оскільки на відміну від відносин особа-суспільство, що виникають природно в процесі життєдіяльності, відносини людина-держава закріплюються нормативно, у конституціях, законах та інших нормативно-правових актах, що видає держава.

Людина, яка належить до певної держави, має стійкий правовий зв'язок із нею, що проявляється у взаємних правах та обов'язках, називається **громадянином**.

11.2. Особливості взаємовідносин особи і держави. Поняття прав і свобод людини

Становище людини в державі характеризується її правовим статусом.

Правовий статус особи — сукупність прав, свобод і обов'язків громадян, закріплених у нормативних актах держави (конституції, закони), а також гарантії їх здійснення.

- ▶ **Права людини** — це можливості людини існувати й розвиватися, задовольняти свої потреби. Права людини мають усі люди, незалежно від національності, статі, походження, релігії, мови, раси, громадянства тощо. Права людини — це можливості людини здійснювати певні дії для задоволення своїх життєво важливих матеріальних і духовних інтересів та потреб. Права людини мають природну сутність і невід'ємні від особи, вони позаториторіальні й існують незалежно від закріплення в законодавчих актах держави, є об'єктом міжнародно-правового регулювання та захисту.
- ▶ **Свободи людини** — це відсутність яких-небудь обмежень, утисків у чомусь (діяльності, поведінці), можливість вибору моделі поведінки (свобода світогляду і віросповідання, свобода слова, свобода зборів, мітингів, демонстра-

цій). Свободи людини — це те саме, що й права, але здійснюються самостійно, і від держави вимагається лише не обмежувати можливості для реалізації цих свобод. За ст. 19 Конституції України, ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством.

- ▶ **Обов'язки людини** — встановлена державою межа та міра обов'язкової поведінки, невиконання якої тягне настання юридичної відповідальності.

Залежно від повноти прав, свобод та обов'язків людини усіх осіб, що перебувають на території кожної конкретної держави, можна поділити на: *громадян держави, іноземців, осіб без громадянства (апатриди) та осіб із подвійним громадянством (біпатриди), біженців.*

Громадянство — це стійкий політико-правовий зв'язок особи і держави, який передбачає наявність взаємних прав та обов'язків (підданство — те саме, що й громадянство у державі з монархічною формою правління).

Громадянство особа може набути за народженням, за походженням, внаслідок набуття, усиновлення тощо. Припиняється громадянство шляхом виходу чи втрати.

Іноземець — особа, що проживає на території певної держави, не є громадянином цієї держави і є громадянином (підданим) іншої держави або держав.

Особа без громадянства (апатрид) — особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином.

Особа з подвійним громадянством (біпатрид) — особа, яка має два і більше громадянств.

Біженець — іноземний громадянин чи особа без громадянства, який внаслідок побоювань стати жертвою переслідувань за різними ознаками (національними, релігійними), вимушений залишити територію держави, громадянином якої він є, або територію країни свого постійного проживання.

Незалежно від свого правового статусу всі особи, що перебувають на території певної держави, потрапляють під правову сферу її впливу, що характеризується поняттям **юрисдикція** (*lat. jurisdictio* — судочинство, сфера компетенції).

У таборі біженців

Між державою та особою існує стійкий тісний взаємозв'язок. Держава закріплює законодавчо права і свободи людини, маючи обов'язок перед людиною захищати її, забезпечувати дотримання цих прав і свобод, виконувати свої функції. А людина, зі свого боку, користується цими правами і свободами, водночас вступаючи в соціальні відносини, має виконувати взяті на себе зобов'язання.

11.3. Громадянство України: поняття, підстави набуття і припинення

Питання громадянства в Україні регулюється Конституцією та Законом України «Про громадянство».

Законодавство України про громадянство ґрунтується на таких принципах:

- єдиного громадянства — громадянства держави Україна, що унеможливорює існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України. Якщо громадянин України набув громадянство (підданство) іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України. Якщо іноземець набув громадянство України, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України;
- запобігання виникненню випадків без громадянства;
- неможливості позбавлення громадянина України громадянства України;
- визнання права громадянина України на зміну громадянства;
- неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) та автоматичного припинення громадянства України одним із подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення громадянства України другим із подружжя;
- рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України;
- збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України.

Підстави набуття громадянства України:

- ▶ **за народженням** (особа, яка народилась на території України, батьки якої є іноземцями, особами без громадянства, що постійно проживають на території України на законних підставах; батьки якої невідомі; один із батьків якої є громадянином України. Особа, яка має право на набуття громадянства України за народженням, є громадянином України з моменту народження);
- ▶ **за територіальним походженням** (особа, яка сама або хоча б один з її батьків, дід чи баба, повнорідні брат чи сестра народилися або постійно проживали до 16 липня 1990 року на території, яка стала територією України, а також на інших територіях, що входили до складу Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки, Української Держави, Української Соціалістичної Радянської Республіки, Закарпатської України, Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР));

- ▶ **внаслідок прийняття до громадянства** (іноземець або особа без громадянства можуть бути за їх клопотаннями прийняті до громадянства України).

Умовами прийняття до громадянства України є:

- визнання і дотримання Конституції України та законів України;
- зобов'язання припинити іноземне громадянство;
- безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років;
- отримання дозволу на постійне проживання в Україні;
- володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування;
- наявність законних джерел існування (заробітна плата, прибуток від підприємницької діяльності або власності, пенсія, стипендія...).

- ▶ **внаслідок поновлення у громадянстві;**
- ▶ **внаслідок усиновлення;**
- ▶ **внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування;**
- ▶ **внаслідок встановлення над особою, визаною судом недієздатною, опіки;**
- ▶ **у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини** (дитина, яка є іноземцем або особою без громадянства, один з батьків якої є громадянином України, а другий — особою без громадянства чи іноземцем, реєструється громадянином України за клопотанням того з батьків, який є громадянином України. Датою набуття громадянства України є дата реєстрації набуття особою громадянства України);
- ▶ **внаслідок встановлення батьківства.**
Набуття громадянства України дітьми віком від 14 до 18 років може відбуватися лише за їхньою згодою;
- ▶ за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Підстави припинення громадянства України:

- ▶ **внаслідок виходу з громадянства України**, відповідно до чинного законодавства України громадянин України, що постійно проживає за кордоном, може вийти з громадянства України за його клопотанням. Вихід дітей віком від 14 до 18 років з громадянства України може відбуватися лише за їхньою згодою.

► **внаслідок втрати громадянства України.** Громадянство України втрачається:

- якщо громадянин України після досягнення ним повноліття добровільно набув громадянство іншої держави (не вважаються добровільним набуттям іншого громадянства такі випадки: а) одночасне набуття дитиною за народженням громадянства України та громадянства іншої держави чи держав; б) набуття дитиною, яка є громадянином України, громадянства своїх усиновителів унаслідок усиновлення її іноземцями; в) автоматичне набуття громадянином України іншого громадянства внаслідок одруження з іноземцем; г) автоматичне набуття громадянином України, який досяг повноліття, іншого громадянства внаслідок застосування законодавства про громадянство іноземної держави, якщо такий громадянин України не отримав документ, що підтверджує наявність у нього громадянства іншої держави);
- якщо особа набула громадянство України внаслідок обману, подання свідомо неправдивих відомостей або фальшивих документів;
- внаслідок добровільного вступу на військову службу іншої держави, яка відповідно до законодавства цієї держави не є загальним військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою.

► **за підставами, передбаченими міжнародними договорами України.**

Приймає рішення і видає укази про прийняття до громадянства України і про припинення громадянства України Президент України.

Як визначається громадянство дітей. Як регулюється питання виходу з громадянства України дітей.

1) За допомогою методу «Мікрофон» закінчіть речення: Громадянство України для мене — це...

2) Використовуючи метод «Дискусія із заданої позиції», організуйте дискусію на тему: «Подвійне громадянство: за і проти».

3) Підготуйте короткі повідомлення про іноземців та біженців на основі інформації зі ЗМІ.

4) Складіть таблицю «Порівняльна характеристика правового статусу іноземців і біженців».

Іноземці	Біженці

5) За допомогою методу «Карта понять (ідей)» дайте відповідь на запитання: Що спільного і відмінного між...:

- ☑ підставами набуття громадянства за народженням та походженням;
- ☑ прийняттям до громадянства та поновленням у громадянстві;

- виходом з громадянства та втратою громадянства;
- громадянством та підданством.

6) Чи мають право особи у зазначених ситуаціях на набуття громадянства України? Якщо мають, то за якими підставами:

- дитина, що народилася в Україні, батьки якої громадяни Польщі, мають дозвіл на тимчасове проживання в Україні;
- дитина, що народилася в Україні під час переїзду її батьків із Китаю на постійне проживання до Німеччини;
- особа без громадянства, дід якої народився на території Карпатської України та емігрував до США у 1939 р.;
- дитина (громадянин Туреччини), що була усиновлена, коли батько громадянин Туреччини, а мати — громадянка України;
- дитина, батьки якої померли (громадяни Молдови), виховується у державному дитячому будинку в Україні;
- громадянин України встановив опіку над своїм товаришем громадянином Білорусі, який проживає в Україні і визнаний недієздатним;
- громадянин Німеччини, що придбав в Україні готельний комплекс;
- громадянин Польщі, визнаний судом батьком дитини, що народилася в Україні у громадянки України?

7) Після опрацювання кожного пункту параграфу розгляньте відповідні юридичні ситуації:

- Громадянин Білорусі висловив бажання прийняти громадянство України. Він вільно розмовляє українською мовою, має власне кафе в Україні, не порушував закони України. Яких умов йому слід ще дотриматися, щоби стати громадянином України?
- Особа без громадянства, яка проживає в Україні останні 4 роки, має власну квартиру, отримує пенсію, вивчила українську мову, не притягувалася до юридичної відповідальності, подала заяву про прийняття до громадянства України. Яку відповідь вона отримає?
- Батьки Марини К. (14 років) переїжджають на постійне проживання до Польщі, змінюючи при цьому громадянство України на польське. Марина не бажає переїжджати, змінювати громадянство і хоче далі жити в Україні з бабусею. Як буде вирішена ситуація? Чи буде врахована думка Марини?
- У сім'ї громадян України із Хмельницького, що перебувають на заробітках в Італії, народилася дитина. Громадянином якої країни буде дитина?
- Сім'я Орлових (чоловік, дружина, донька 13 р., син 16 р.), що проживає у США п'ять років, отримала дозвіл від уряду США на вступ до громадянства США. Спрогнозуйте дії батьків. Чи будуть у даній ситуації враховуватися інтереси дітей?

Завдання та запитання

1. Що таке людина, особа, громадянин?
2. Вкажіть підстави набуття та втрати громадянства України.
3. Поясніть, чому, на вашу думку, у питанні громадянства дітей їхня думка враховується з 14 років.
4. Проаналізуйте умови прийняття до громадянства України
5. Запропонуйте ваші власні додаткові підстави, які могли б призвести до втрати громадянства України.
6. Оцініть важливість та правове значення юридичного зв'язку особи та держави.

§12. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина

Очікувані результати

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- називати основні права і свободи людини та громадянина;
- коментувати статті II розділу Конституції України, пояснюючи юридичний зміст окремих конституційних прав та свобод людини і громадянина;
- описувати конституційні обов'язки осіб;
- аналізувати правові ситуації щодо дотримання чи порушення основних прав та свобод людини і громадянина;
- оцінювати необхідність реалізації громадянином конституційних прав, свобод і виконання обов'язків.

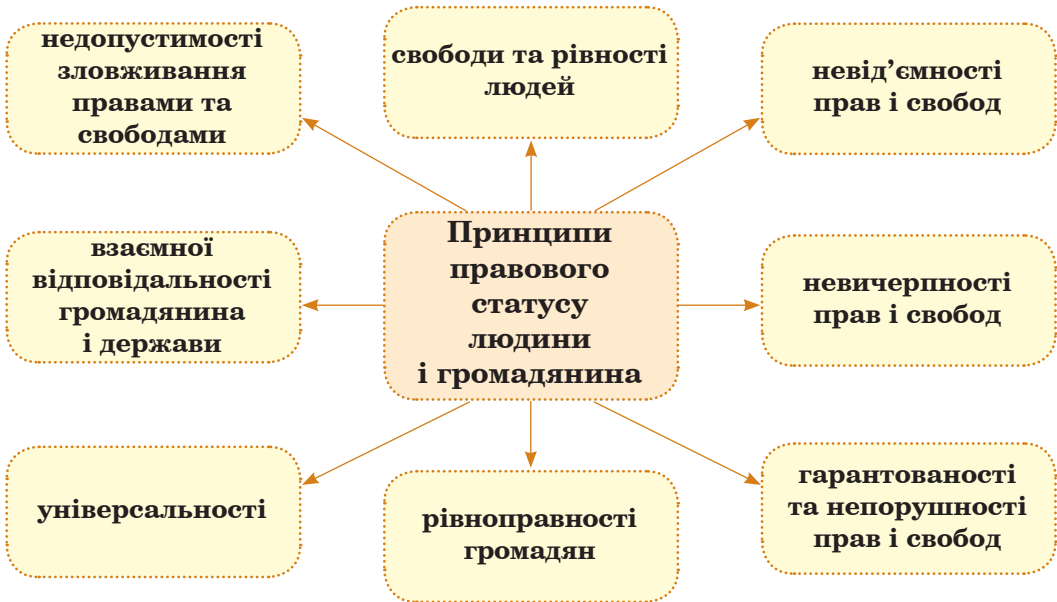
12.1. Які права людини закріплені у Конституції України

Права і свободи людини в Україні закріплені у Конституції, кодексах, законах, підзаконних актах. Права і свободи, що містяться у Конституції України, називаються **конституційними**.

Конституція України: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>

Розділ II Конституції України має назву «**Права, свободи та обов'язки людини і громадянина**». Саме цей розділ і визначає конституційні права, свободи, обов'язки людини і громадянина та **принципи (засади) правового статусу людини** в Україні.

У юридичній термінології існують поняття «**права людини**» (пов'язані з існуванням людини) та «**права громадянина**» (засновані на належності людини до певної держави). Права людини — поняття, що стосується всіх осіб, які перебувають на території України (громадян України, іноземців, осіб без громадянства, біженців). Права громадянина стосуються винятково громадян України і передбачають як права людини, так і права громадянина України.

Відповідно до міжнародних стандартів права і свободи людини в Україні поділяють на п'ять категорій: *особисті (громадянські), політичні, економічні, соціальні, культурні*.

Конституційними громадянськими (особистими) правами в Україні є:

- ▶ право на життя (ст. 27);
- ▶ право людини на повагу до її гідності (ст. 28);
- ▶ право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29);
- ▶ право на недоторканність житла (ст. 30);
- ▶ право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31);
- ▶ право на невтручання в особисте та сімейне життя (ст. 32);
- ▶ право на свободу пересування і вільний вибір місця проживання (ст. 33);
- ▶ право на свободу думки і слова (ст. 34);
- ▶ право на інформацію;
- ▶ право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35).

Політичними правами за Конституцією України є:

- ▶ право на свободу об'єднань (на об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36));

- ▶ право брати участь в управлінні державними справами (ст. 38);
- ▶ право на мирні збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39);
- ▶ право на звернення громадян (ст. 40).

Економічними правами за Конституцією України є:

- ▶ право на власність (ст. 41);
- ▶ право на підприємницьку діяльність (ст. 42);
- ▶ право на працю (ст. 43);
- ▶ право на страйк (ст. 44).

Соціальними правами за Конституцією України є:

- ▶ право на відпочинок (ст. 45);
- ▶ право на соціальний захист (ст. 46);
- ▶ право на житло (ст. 47);
- ▶ право на достатній життєвий рівень (ст. 48);
- ▶ право на охорону здоров'я (ст. 49);
- ▶ право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50);
- ▶ право на вільну згоду на шлюб та захист материнства, батьківства, дитинства і сім'ї (ст. 51);
- ▶ права дитини (ст. 52).

Культурними (духовними) правами за Конституцією України є:

- ▶ право на освіту (ст. 53);
- ▶ право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 54).

Міжнародні стандарти у сфері прав людини.

12.2. Механізми захисту прав людини: як реалізувати та захистити права і свободи

Оскільки держава нормативно закріплює права людини, визнає міжнародні стандарти, то вона бере на себе зобов'язання й відповідальність по забезпеченню й реалізації цих прав кожній людині. Тому, коли ми розглядаємо питання порушення чи недотримання прав людини, вони можуть розглядатися виключно у площині людина-держава. Права людини можуть порушувати держава, державні органи, посадові особи, особи, уповноважені діяти від імені держави (керівники державних та комунальних установ, правоохоронці тощо)...

Не є порушенням прав людини протиправні дії однієї людини стосовно іншої, які можуть бути кваліфіковані як адміністративне, цивільне чи кримінальне правопорушення. Такі дії є порушенням норм законів, а не прав людини.

У справах, які розглядає Європейський суд з прав людини, заявниками (подають скарги) виступають конкретні фізичні особи, а відповідачем завжди є держава.

Важливо, щоб людина не лише знала свої права, а й могла і вміла їх реалізувати, а у разі їх порушення іншими особами чи державою, знала, як і де вона може їх

відстояти. Забезпечення реалізації прав людини покладається в державі на її органи.

В Україні існує **механізм захисту прав і свобод людини** (органи, організації, до функцій яких віднесено правозахисну діяльність та конкретні шляхи захисту):

- ▶ Президент України (гарант прав і свобод людини і громадянина в Україні);
- ▶ Верховна Рада України (приймає закони, що захищають права людини);
- ▶ Уповноважений Верховної Ради з прав людини (здійснює парламентський контроль за дотриманням конституційних прав та свобод людини і громадянина);
- ▶ органи виконавчої влади;
- ▶ суди України;
- ▶ правоохоронні органи України (поліція, прокуратура, Служба безпеки України);
- ▶ органи місцевого самоврядування..

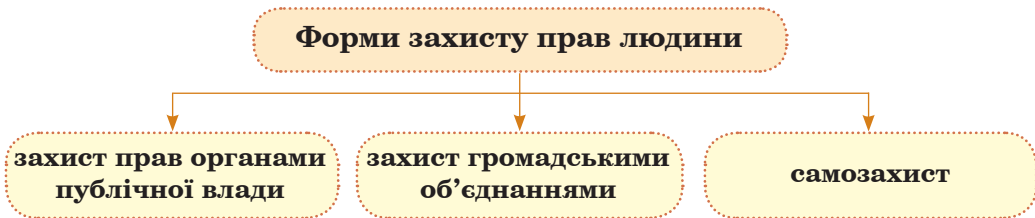

Будівля Європейського суду з прав людини

Особа здійснює свої права на власний розсуд. Вона може їх здійснювати самостійно чи доручити своєму представнику (довіреність). Людина сама визначає час, порядок та зміст своїх дій, спрямованих на реалізацію своїх прав (вибір навчального закладу). Кожен також самостійно вирішує, здійснювати йому ці права чи ні (право на свободу слова).

З метою реалізації чи недопущення порушення своїх прав, у випадках їхнього порушення, неможливості здійснення, невизнання таких прав або оспорювання, кожна людина має право на захист.

Основними формами захисту прав людини, її майна та власності є:

У випадку порушення своїх прав людина має право звернутися до **суду**, з вимогою:

- ▶ відшкодувати завдані матеріальні чи моральні збитки,
- ▶ визнати незаконним рішення, прийняте щодо неї органом влади чи самоврядування (конфіскували земельну ділянку),
- ▶ визнати її права на щось (авторство),
- ▶ повернути їй її майно (позичені гроші),
- ▶ припинити певні дії (незаконна забудова) тощо.

Самозахист включає в себе:

- ▶ право особи звернутися письмово чи усно, одноосібно чи колективно до органів державної влади, в тому числі до вищих органів державної влади (Президента України, Прем'єр-міністра України, народних депутатів), органів місцевого самоврядування, правоохоронних органів, компетентних осіб із клопотанням чи скаргою. У своєму зверненні особа повинна вказати, які її права було порушено (порушуються чи можуть бути порушені) чи хто або що заважає їй реалізовувати їх. Ці органи, відповідно до законодавства, зобов'язані обов'язково адекватно реагувати на звернення громадян шляхом вирішення зазначених проблем у разі підтвердження вказаних фактів;
- ▶ оскарження дій відповідних посадових осіб, що порушують права людини;
- ▶ публічні виступи, звернення в ЗМІ на захист своїх прав;
- ▶ звернення до правозахисних організацій;
- ▶ звернення в міжнародні органи із захисту прав людини...

Захист прав і свобод людини здебільшого здійснюється за бажанням особи (заява, скарга). У певних випадках це може відбуватися обов'язково за рішенням компетентних державних органів, наприклад, коли дії інших осіб кваліфікуються як адміністративні проступки чи злочини.

Гарантії захисту прав і свобод. Док. фільм «Європейський суд з прав людини»: <https://www.youtube.com/watch?v=dT2OFp8Jswv>

12.3. Які основні обов'язки закріплює Конституція України

Людина, користуючись своїми правами і свободами, не повинна порушувати прав і свобод інших. Коли людина вступає у взаємовідносини з іншими людьми чи державою, в неї з'являються обов'язки.

У частині 1 статті 29 «Загальної декларації прав людини» і ст. 23 Конституції України зазначено, що кожна людина... має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

Обов'язки людини — це встановлена державою межа та міра обов'язкової поведінки, невиконання якої тягне настання юридичної відповідальності.

Обов'язки передбачають певну необхідну поведінку людини й не залежать від бажань людини.

Конституційними обов'язками громадян України є:

- ▶ захист Вітчизни, її незалежності та територіальної цілісності (ст. 65);
- ▶ відбувати військову службу відповідно до закону (ст. 65);
- ▶ не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині (ст. 66);
- ▶ сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, установлених законом (ст. 67);
- ▶ неухильно дотримуватись законів і Конституції України (ст. 68);
- ▶ шанувати державні символи (ст. 65);
- ▶ здобуття повної загальної середньої освіти (ст. 53).

Виконання обов'язків забезпечується відповідними компетентними державними органами (поліція, суд, прокуратура, органи державної фіскальної служби, органи рибоохорони, органи державної лісової охорони, митні органи, управління освіти, військові комісаріати тощо). За невиконання обов'язків чи неналежне виконання обов'язків закон передбачає можливість притягнення особи до юридичної відповідальності. Наприклад, за ухилення від сплати податків особа може бути покарана від штрафу до позбавлення волі на строк до 10 років. За наругу над державними символами (спалювання, перекручення, плюндрування, пошкодження...) закон передбачає покарання від штрафу до позбавлення волі строком до 2-х років. Разом з тим, невиконання чи порушення обов'язків особою, порушення норм законів, не є підставою і причиною порушення прав цієї людини. **Не можна порушувати права людини, навіть якщо вона порушує права інших і закони держави.**

Закон передбачає різні види юридичної відповідальності й за порушення прав інших осіб.

1) Використовуючи метод «Дискусія із заданої позиції», організуйте дискусію на тему: «Що важливіше: права людини чи права громадянина?».

2) Об'єднайтеся у пари. Визначте для опрацювання кожною парою статтю Конституції України про певне право.

Після опрацювання спільно обговоріть найважливіші права із фіксацією роботи в таблиці:

№	Стаття	Зміст права	Гарантії

3) Що спільного і відмінного між:

- ☞ правами людини і правами громадянина;
- ☞ особистими і політичними правами та свободами;
- ☞ мітингом і страйком;
- ☞ захистом Вітчизни і службою в армії.

4) Робота в 5 групах — за кількістю категорій прав і свобод людини. Визначте, які, на вашу думку, є найбільш поширені порушення прав людини у кожній категорії. Складіть рекомендації, як не допустити порушення вказаних прав та як слід діяти у разі їх порушення.

5) Обговоріть, використовуючи метод «Мікрофон», питання: Чому право на освіту є одночасно обов'язком?

6) Дайте оцінку юридичним ситуаціям. Визначте, які права людини було порушено у зазначених ситуаціях:

- ☞ Міжнародний кримінальний суд оголосив, що видає ордер на арешт президента Судану Омара аль-Башира за звинуваченнями у воєнних злочинах і злочинах проти людяності в суданському регіоні Дарфур. Йому висунули сім звинувачень у воєнних злочинах, злочинах проти людяності, вбивствах, насильному переселенні й інших. За оцінками ООН, від початку збройного міжетнічного конфлікту в західносуданській області Дарфур 2003 року там загинули — і безпосередньо від бойових дій, і від голоду та хвороб, які супроводжують їх, — до 300 тисяч людей, а ще близько 2 мільйонів 700 тисяч мусили залишити домівки.
- ☞ Під час допиту підозрюваного у скоєнні злочину правоохоронці за допомогою погроз та шляхом застосування фізичної сили намагалися «вбити» з нього потрібні свідчення.
- ☞ Двох неповнолітніх було затримано нарядом поліції, коли вони виходили з кінотеатру. У відділенні національної поліції їм не повідомили причини затримання. Через чотири дні про це було повідомлено їхнім батькам, які прийшли і забрали їх.
- ☞ Із протоколу поліції: «... Двоє осіб (за свідченнями очевидців, чоловік та жінка) 3.09.2015 р., виламавши двері ломом, проникли до дачного будинку у масиві «Озерний». Проте вони не встигли нічого вкрасти і змушені були втекти, оскільки до будинку під'їхав автомобіль...».
- ☞ Директор приватного підприємства, використовуючи міні-АТС, часто прослуховував телефонні розмови своїх працівників і час від часу втручався у розмови.
- ☞ Із газетної статті: ...«Незабаром відбудуться слухання у суді за позовом гр. К. щодо друку у місцевій газеті недостовірної інформації про нього та членів його сім'ї, коли він балотувався в депутати до міської ради».
- ☞ 17-літній Андрій К. вирішив з'їздити до Польщі на запрошення свого друга. Але йому було відмовлено у видачі закордонного паспорта, оскільки через 8 місяців він підлягає призову до Збройних Сил України і може до цього часу не повернутися в Україну.
- ☞ За рішенням глави обласної державної адміністрації місцевої телерадіостанції, кореспонденти якої у своїх репортажах гостро критикували дії місцевої влади, було відмовлено у виділенні частотного ефіру, за «підрив державної безпеки й авторитету влади».
- ☞ Із оголошення: «До польської школи приймаються діти, які розмовляють польською мовою, а їхні батьки є католиками».

Завдання та запитання

1. Назвіть групи конституційних прав і свобод людини.
2. Класифікуйте всі відомі вам права людини відповідно по групах.

3. Наведіть кілька прикладів, у яких би особи користувалися своїми правами та свободами.
4. Проаналізуйте ефективність кожного з видів захисту прав людини в Україні.
5. Розробіть додаткові обов'язки, яких, на вашу думку, слід дотримуватися громадянам.
6. Доведіть, що право на життя є найвищою людською цінністю.

§13. Особливості організації державної влади в Україні: законодавча та виконавча влада. Президент України. Місцеве самоврядування

Очікувані результати

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- пояснювати загальні засади організації державної влади, визначені Конституцією України;
- пояснювати конституційний статус Верховної Ради, її організаційну структуру та компетенцію;
- пояснювати місце Президента України в системі державних органів та розкривати його повноваження;
- давати визначення органів виконавчої влади, називати їх види;
- давати загальну характеристику Кабінету Міністрів України, центральних і місцевих органів державної виконавчої влади;
- пояснювати конституційний статус органів місцевого самоврядування, їх організаційну структуру та компетенцію.

13.1. Загальні засади організації державної влади в Україні

Стаття 6 Конституції України визначає, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Такий поділ державної влади в Україні створює систему взаємних противаг і взаємовідносин між гілками влади, що запобігає її узурпації або надмірній концентрації в одних руках. Як уже зазначалося, розподіл влад є однією з рис правової держави, він необхідний для того, щоб влада не перетворювалась у ніким не обмежену силу, яка придушує

суспільство. Законодавча, виконавча і судова влада мають можливості контролювати одна одну. Для здійснення найважливіших повноважень вони повинні взаємодіяти.

Конституція України закріплює чіткий поділ влади, про що свідчать такі положення:

- ▶ заборона народним депутатам перебувати на державній службі;
- ▶ право президента на розпуск парламенту;
- ▶ право парламенту усунути президента зі свого поста в порядку імпічменту;
- ▶ спільне призначення президентом і парламентом окремих посадових осіб;
- ▶ наявність відкладального права (вето) у президента тощо.

Конституція України закріплює положення про те, що органи, які представляють ту чи іншу гілку влади, здійснюють свої повноваження у встановлених законодавством межах. Тому особливо важливим є чітке визначення компетенції гілок влади.

13.2. Верховна Рада України

Законодавча влада — це делеговане народом своїм представникам у парламенті право видавати закони.

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є **Верховна Рада України** (далі ВРУ). Її компетенція, порядок роботи, структура, правовий статус народних депутатів, порядок прийняття законів в Україні визначаються Конституцією (розділ IV) та низкою законів.

Верховна Рада України є загальнонаціональним, виборним, колегіальним органом державної влади, що діє на постійній основі. Верховна Рада України складається з однієї палати і має конституційний склад 450 народних депутатів. Строк повноважень Верховної Ради України становить 5 років.

Народним депутатом може бути громадянин України, який на день виборів досяг 21 року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх 5 років. Не може бути обраний народним депутатом громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку.

Зал засідань Верховної Ради України

Для керівництва роботи парламенту Верховна Рада обирає зі свого складу Голову (обирається таємним голосуванням шляхом подачі бюлетенів), Першого заступника та заступника Голови Верховної Ради (і в разі потреби відкликає їх).

Для здійснення законопроектної роботи, підготовки і попереднього розгляду питань утворюються комітети Верховної Ради України, які працюють постійно. Верховна Рада затверджує перелік цих комітетів та обирає їх голів.

Для підготовки та попереднього розгляду певних питань Верховна Рада України може створювати тимчасові спеціальні комісії.

Для проведення розслідування з питань, що становлять суспільний інтерес, Верховна Рада створює тимчасові слідчі комісії, якщо за це проголосувала не менш як 1/3 від конституційного складу Верховної Ради. Проте висновки і пропозиції тимчасових слідчих комісій не є вирішальними для слідства і суду.

У Верховній Раді існують **депутатські групи (фракції)**, які формуються на партійній основі. Відповідно до виборчого законодавства політична партія (виборчий блок політичних партій) має право формувати у Верховній Раді лише одну депутатську фракцію. Мінімальна кількість народних депутатів для формування депутатської фракції має становити не менш ніж 15 народних депутатів.

Голова Верховної Ради України, Перший заступник та заступник Голови Верховної Ради України не входять до складу депутатської фракції.

Народний депутат, якого виключено чи який вийшов зі складу депутатської фракції, є **позафракційним**.

Позафракційні народні депутати можуть об'єднуватися у депутатську групу народних депутатів (далі — депутатська група). Кількість народних депутатів для формування депутатської групи має становити не менш ніж 15 осіб.

Народні депутати можуть добровільно об'єднуватися у **міжфракційні депутатські об'єднання** без реєстрації. Міжфракційне депутатське об'єднання не має прав депутатської фракції.

При парламенті України також діють апарат Верховної Ради України, Секретаріат ВРУ, Інститут законодавства ВРУ, Управління справами ВРУ, Парламентське видавництво, Парламентська бібліотека, газета «Голос України», тижневик «Відомості ВРУ»... Ці структури покликані надавати ефективну допомогу парламентаріям у створенні законопроектів, експертну оцінку, необхідну інформацію, технічне забезпечення тощо.

Конституція закріплює широке коло повноважень Верховної Ради України, що стосуються різних сфер державного життя. Найважливішими серед них є прийняття законів, внесення змін до Конституції України.

Відео. Фрагмент засідання Верховної Ради України:

<https://www.youtube.com/watch?v=YNg1EsiSYf8>

Законодавчий процес.

До основних повноважень Верховної Ради належать:

- ▶ призначення всеукраїнського референдуму щодо вирішення питання про зміну території України, призначення виборів Президента України, чергових та позачергових виборів до органів місцевого самоврядування;
- ▶ визначення засад зовнішньої та внутрішньої політики;
- ▶ затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, національно-культурного розвитку,
- ▶ затвердження Державного бюджету, контроль за його виконанням;
- ▶ усунення Президента України в порядку імпичменту;
- ▶ затвердження програми діяльності Кабінету Міністрів, контроль за діяльністю Кабінету Міністрів, розгляд питання про недовіру Кабінету Міністрів за пропозицією не менш як 150 депутатів та прийняття резолюції про недовіру більшістю від конституційного складу;
- ▶ **призначення за поданням Президента України** та звільнення з посад:
  - Прем'єр-міністра України;
  - Міністра оборони України;
  - Міністра закордонних справ України;
  - Голови Служби безпеки України;
  - Голови Національного банку України;
  - членів Центральної виборчої комісії.
- ▶ **призначення за поданням Прем'єр-міністра України:**
  - інших членів Кабінету Міністрів України;
  - Голови Антимонопольного комітету України;
  - Голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України;
  - Голови Фонду державного майна України;
  - звільнення зазначених осіб з посад;

- вирішення питання про відставку Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України.
- ▶ **призначення чи обрання на посади**, звільнення з посад ряду посадових осіб, зокрема:
  - Голови та членів Рахункової палати;
  - Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;
  - керівника апарату Верховної Ради України;
  - половини складу Ради Національного банку України;
  - половини складу Національної Ради України з питань телебачення і радіомовлення;
  - призначення третини складу Конституційного Суду України.
- ▶ **надання згоди на призначення на посади Президентом України** та звільнення з посад:
  - Генерального прокурора (а також висловлення недовіри йому, що має наслідком його відставку з посади);
- ▶ затвердження загальної структури, чисельності, функцій Збройних Сил України, Служби безпеки України, МВС, інших військових формувань;
- ▶ оголошення за поданням Президента України стану війни й укладення миру, схвалення рішення Президента про використання Збройних сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України; схвалення рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних Сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України; затвердження протягом двох днів з моменту подання звернення Президента України указів про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації;
- ▶ затвердження рішень щодо надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснення контролю за їх використанням;
- ▶ ратифікація та денонсація міжнародних договорів України;
- ▶ дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим за певних умов, призначення позачергових виборів до Верховної Ради Автономної Республіки Крим; утворення та ліквідація районів, встановлення і зміна меж районів та міст, віднесення населених пунктів до категорії міст, найменування і перейменування населених пунктів і районів;
- ▶ затвердження переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації, визначення правових засад вилучення об'єктів права приватної власності тощо.

Порядок роботи Верховної Ради України (регламент).

Верховна Рада України працює сесійно. Сесії є чергові та позачергові.

- Чергові сесії Верховної Ради (крім першої сесії) починаються першого вівторка лютого і першого вівторка вересня кожного року, а завершуються відповідно, не пізніше як за 45 та 10 днів до початку наступної сесії.
- Позачергова сесія Верховної Ради скликається головою Верховної Ради України на вимогу не менш як 1/3 народних депутатів чи Президента України не пізніше як у семиденний строк після дня надходження вимоги про її скликання.

Перше засідання Верховної Ради України відкриває Голова Верховної Ради України попереднього скликання і запрошує новообраних народних депутатів до складення присяги. Слово для її зачитування надає найстаршому за віком народному депутату.

ВРУ є повноважною за умови обрання не менш як 2/3 від її конституційного складу. Верховна Рада збирається на першу сесію не пізніше як на 30-й день після офіційного оголошення результатів виборів. Чергові сесії Верховної Ради починаються першого вівторка лютого і першого вівторка вересня кожного року. Позачергові сесії скликаються Головою Верховної Ради на вимогу не менш як 1/3 народних депутатів України від конституційного складу або на вимогу Президента. У разі введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні Верховна Рада збирається у дводенний строк без скликання.

Основними формами роботи парламенту України є:

- пленарні засідання (загальні збори депутатів);
- робота в комітетах, тимчасових слідчих комісіях і тимчасових спеціальних комісіях;
- робота народних депутатів у депутатських фракціях;
- робота народних депутатів з виборцями.

Засідання Верховної Ради можуть бути:

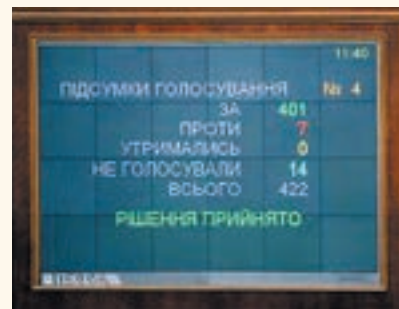
- пленарними;
- урочистими;
- у формі парламентських слухань.

Саме на пленарних засіданнях приймаються всі рішення парламенту. Це відбувається шляхом голосування, яке здійснюється народними депутатами особисто.

Голосування може бути відкритим або таємним.

• Відкрите голосування здійснюється:

- за допомогою електронної системи з фіксацією результатів голосування — поіменно, в тому числі з можливим роздрукуванням результатів голосування кожного народного депутата. На вимогу народних депутатів результати голосування можуть висвітлюватися на інформаційному табло електронної системи в залі засідань по депутатських фракціях.

Після закінчення кожного голосування за допомогою електронної системи його результати висвітлюються на інформаційному табло електронної системи в залі засідань та оголошуються головуючим на пленарному засіданні.

- Таємне голосування здійснюється народним депутатом особисто шляхом подачі бюлетенів.

Акти Верховної Ради приймаються у формі:

- закону;
- постанови;
- резолюції;
- декларації;
- звернення;
- заяви.

Верховна Рада приймає закони та інші акти більшістю від її конституційного складу (понад 225 народних депутатів), крім випадків, передбачених Конституцією України, коли для прийняття певних рішень потрібна кваліфікована (2/3, 3/4 від конституційного складу) більшість голосів.

Рішення Верховної Ради можуть бути скасовані Верховною Радою до підписання відповідного акта Верховної Ради Головою Верховної Ради України.

Закони, постанови та інші акти Верховної Ради, що набрали чинності, скасуванням Верховною Радою не підлягають, вони можуть бути визнані Верховною Радою такими, що втратили чинність.

Президент України має право достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо:

- протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій відповідно до статті 83 цієї Конституції;
- протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України;
- протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися.

Повноваження Верховної Ради, обраної на позачергових виборах після дострокового припинення Президентом повноважень Верховної Ради попереднього скликання, не можуть бути припинені протягом 1 року з дня її обрання. Також повноваження Верховної Ради не можуть бути достроково припинені в останні 6 місяців строку повноважень Президента.

13.3. Президент України

Термін «президент» походить від латинського «*praesidens*» і означає «той, хто сидить попереду». В Україні посаду Президента було засновано законом від 5 липня 1991 року, а перші вибори відбулися 1 грудня 1991 року. За Конституцією України 1996 р. Президент є **главою держави**.

Адміністрація
Президента України

Президенти України (зліва направо):
Л. Кравчук, Л. Кучма, В. Ющенко, В. Янукович, П. Порошенко

Президентом України може бути обраний громадянин України, який на день проведення виборів досяг 35 років, має право голосу, проживає в Україні протягом 10 останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою. Та сама особа не може бути Президентом України більш як два строки підряд. Термін повноважень Президента України становить 5 років.

Історія інавгурацій президентів України:

<https://www.youtube.com/watch?v=vXwD8VRPg4k>

Правовий статус і повноваження Президента визначає розділ V Конституції України. Президент України є главою держави і виступає від її імені. Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав та свобод людини і громадянина.

Президент України не може мати іншого представницького мандата, обіймати посаду в органах державної влади або в об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю чи входити до складу керівного органу або наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку.

Президент України користується правом недоторканності на час виконання повноважень. За посягання на честь та гідність Президента винні особи притягаються до відповідальності на підставі закону. Звання Президента України охороняється законом і зберігається за ним довічно, якщо тільки Президент не був усунутий зі свого поста в порядку імпічменту.

Президент України не може передавати свої повноваження іншим особам або органам. У разі дострокового припинення повноважень Президента України виконання обов'язків Президента України на період до обрання і вступу на пост нового Президента України покладається на Прем'єр-міністра України.

Президент видає укази і розпорядження, які є обов'язковими для виконання на території України.

Повноваження Президента України визначає стаття 106 Конституції України.

Повноваження глави держави. Президент України є главою держави, гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності, додержання Конституції,

прав і свобод людини, він забезпечує незалежність, національну безпеку, правонаступництво держави.

Представницькі повноваження. Президент України:

- ▶ представляє державу в міжнародних відносинах;
- ▶ здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави;
- ▶ веде переговори та укладає міжнародні договори України;
- ▶ приймає рішення про визнання іноземних держав;
- ▶ призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України;
- ▶ приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав.

Повноваження, що стосуються діяльності Верховної Ради:

- ▶ Президент України припиняє повноваження Верховної Ради, якщо: 1) протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій; 2) протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України; 3) протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися.
- ▶ Президент України призначає дострокові вибори до Верховної Ради України.

Повноваження у сфері законодавства. Президент України:

- ▶ має право законодавчої ініціативи;
- ▶ підписує закони, прийняті Верховною Радою;
- ▶ має право вето щодо прийнятих Верховною Радою законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд до Верховної Ради (крім законів, що вносять зміни до Конституції України);
- ▶ призначає всеукраїнський референдум щодо внесення змін до Конституції (розділів I, III, XIII);
- ▶ проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою.

Повноваження, пов'язані з призначенням на посади і звільненням з посад.

- ▶ Президент України вносить подання до ВРУ про призначення:
  - Прем'єр-міністра України (подання вноситься за пропозицією більшості ВРУ не пізніше ніж через 15 днів з часу одержання такої пропозиції);
  - Міністра оборони України;
  - Міністра закордонних справ України;
  - Голови Служби безпеки України;
  - вносить пропозиції до ВРУ про відповідальність КМУ.
- ▶ Президент України призначає і звільняє:
  - голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їхні повноваження на цих посадах (за поданням Кабінету Міністрів України);
  - за згодою Верховної Ради України на посаду Генерального Прокурора України та звільняє його з посади;
  - половину складу Ради Національного банку України;
  - половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення.

- ▶ Президент України вносить пропозицію до Верховної Ради України про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняття резолюції недовіри КМУ.

Повноваження в галузі національної безпеки та оборони. Президент України:

- ▶ є Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України;
- ▶ призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних сил, інших військових формувань;
- ▶ присвоює вищі військові звання;
- ▶ здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони;
- ▶ очолює Раду Національної безпеки та оборони;
- ▶ вносить до Верховної Ради подання про оголошення стану війни;
- ▶ приймає рішення про використання Збройних сил України у разі збройної агресії проти України;
- ▶ приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України;
- ▶ приймає у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації (з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою).

Повноваження в галузі правосуддя. Президент України:

- ▶ призначає третину складу Конституційного Суду;
- ▶ призначає суддів судів загальної юрисдикції за поданням Вищої Ради Правосуддя;
- ▶ здійснює помилування.

Повноваження в питаннях громадянства. Президент України приймає рішення:

- ▶ про прийняття до громадянства України;
- ▶ про припинення громадянства України;
- ▶ про надання притулку в Україні.

Президент України присвоює вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини, нагороджує державними нагородами, встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними.

Президент України виконує свої повноваження до прийняття присяги новообраним Президентом України.

Повноваження Президента України припиняються достроково у разі:

- відставки. Відставка набирає чинності з моменту проголошення Президентом особисто заяви про відставку на засіданні Верховної Ради України.
- неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я, яка може бути встановлена на засіданні Верховної Ради України і підтверджена рішенням, прийнятим більшістю від її конституційного складу на підставі письмового подання Верховного Суду України — за зверненням Верховної Ради України, і медичного висновку.

- усунення з поста в порядку імпичменту. В цьому випадку Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину. Питання про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту розглядається за такою процедурою:
  - ініціювання дострокового усунення більшістю від конституційного складу Верховної Ради України (не менш ніж 226 народними депутатами);
  - для проведення розслідування Верховна Рада створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої включаються спеціальний прокурор і спеціальні слідчі;
  - висновки і пропозиції тимчасової слідчої комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради України. За наявності підстав Верховна Рада України не менш як 2/3 (300 її конституційного) складу приймає рішення про звинувачення Президента України;
  - перевірка справи Конституційним Судом України і надання ним висновку щодо дотримання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпичмент; надання висновку Верховного Суду України про те, що діяння, в яких звинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину;
  - рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту приймається Верховною Радою України не менш як 3/4 її конституційного складу.
- смерті.

Для забезпечення здійснення своїх повноважень Президент створює постійно діючий орган — Адміністрацію Президента України (очолює глава Адміністрації Президента України, що призначається та звільняється Президентом).

13.4. Органи державної виконавчої влади України. Кабінет Міністрів. Центральні та місцеві органи виконавчої влади

Основними напрямками діяльності органів державної виконавчої влади в Україні є реалізація двох функцій — *виконавчої* та *розпорядчої*. **Виконавча** функція полягає у виконанні нормативних приписів та інших актів законодавчої влади, а **розпорядча** — в тому, що для виконання актів законодавчої влади органи виконавчої влади від свого імені видають управлінські акти та розпорядження.

Органами виконавчої влади в Україні є (*див. схему на с. 98*):

Кабінет Міністрів України — вищий орган у системі органів виконавчої влади, що здійснює виконавчу владу безпосередньо та через міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Раду міністрів Автономної Республіки Крим та місцеві державні адміністрації, спрямовує, координує та контролює діяльність цих органів.

Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади відповідальні перед Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні йому.

Засідання Кабінету Міністрів України

Кабінет Міністрів України може скасовувати акти міністерств та інших центральних органів виконавчої влади повністю чи в окремій частині.

Правовий статус Кабінету Міністрів України визначає розділ VI Конституції України та закон України «Про Кабінет Міністрів України». Конституція зазначає, що Кабінет Міністрів відповідальний перед Президентом України й ВРУ та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. У своїй діяльності Кабінет Міністрів керується Конституцією та законами України.

До складу Кабінету Міністрів входять: Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри, державні секретарі. Посади членів Кабінету Міністрів України належать до політичних посад, на які не поширюється трудове законодавство.

Членами Кабінету Міністрів України можуть бути громадяни України, які мають право голосу, вищу освіту та володіють державною мовою. Не можуть бути призначені на посади членів Кабінету Міністрів України особи, які мають судимість, не погашену і не зняту в установленому законом порядку.

Члени Кабінету Міністрів України не мають права суміщати свою службову діяльність з іншою роботою (крім викладацької, наукової та творчої роботи у позаробочий час), входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку. У разі виникнення обставин, що порушують вимоги щодо несумісності посади члена Кабінету Міністрів України з іншими видами діяльності, такий член Кабінету Міністрів України у 20-денний строк з дня виникнення цих обставин припиняє таку діяльність або подає особисту заяву про відставку.

Прем'єр-міністр України призначається ВРУ за поданням Президента України. Кандидатуру для призначення на посаду Прем'єр-міністра України Президент України вносить за пропозицією більшості (коаліції) ВРУ в строк не пізніше ніж на 15-й день після надходження такої пропозиції.

Персональний склад Кабінету Міністрів призначається ВРУ за поданням Прем'єр-міністра (Міністр оборони та Міністр закордонних справ призначаються ВРУ за поданням Президента України).

Кабінет Міністрів України складає повноваження перед новообраною Верховною Радою України.

Повноваження Кабінету Міністрів України припиняються достроково у разі:

- відставки Кабінету Міністрів України у зв'язку з прийняттям Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України;
- відставки Прем'єр-міністра України за поданою ним заявою;
- смерті Прем'єр-міністра України.

Основними функціями Кабінету Міністрів України є:

- ▶ забезпечення державного суверенітету й економічної самостійності України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції та законів України, актів Президента України;
- ▶ вжиття заходів щодо забезпечення прав та свобод людини і громадянина;
- ▶ забезпечення проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці і зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки та культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;
- ▶ розробка і здійснення загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального та культурного розвитку України;
- ▶ забезпечення рівних умов розвитку всіх форм власності; здійснення управління об'єктами державної власності;
- ▶ розробка проекту закону про Державний бюджет України, забезпечення виконання затвердженого Верховною Радою Державного бюджету, подання Верховній Раді звіту про його виконання;

- ▶ здійснення заходів щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю;
- ▶ організація і забезпечення здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи;
- ▶ спрямування і координація роботи міністерств, інших органів виконавчої влади.

Кабінет Міністрів України спрямовує і координує діяльність місцевих державних адміністрацій щодо виконання Конституції та законів України, актів Президента України, постанов Верховної Ради України, актів Кабінету Міністрів України, органів виконавчої влади вищого рівня, здійснення на відповідній території інших наданих місцевим державним адміністраціям повноважень.

Кабінет Міністрів України розглядає питання щодо призначення на посаду або звільнення з посади голів місцевих державних адміністрацій і внесення Президенту України відповідних подань.

Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає **постанови і розпорядження**, які є обов'язковими для виконання. Акти Кабінету Міністрів України підписує Прем'єр-міністр. Кабінет Міністрів України, маючи право законодавчої ініціативи, відповідно до Конституції України вносить проекти законів на розгляд Верховної Ради України.

Виконавчу владу в областях, районах і містах Києві та Севастополі здійснюють **місцеві державні адміністрації**.

Склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій. Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів на строк повноважень Президента України. Головами державних адміністрацій міст Києва та Севастополя Президент України призначає обраних населенням міських голів (відповідно до законодавства вони є одночасно міськими головами й головами державних адміністрацій).

Кабінет Міністрів України на своїх засіданнях розглядає питання щодо призначення на посаду або звільнення з посади голів місцевих державних адміністрацій і вносить Президентові України відповідні подання.

Голови місцевих державних адміністрацій під час здійснення своїх повноважень відповідальні перед Кабінетом Міністрів України. Місцеві державні адміністрації та їх голови підзвітні та підконтрольні Кабінету Міністрів України.

У разі неналежного виконання головою місцевої державної адміністрації покладених на нього повноважень Кабінет Міністрів України має право притягнути його до дисциплінарної відповідальності або звернутися до Президента України з поданням про звільнення його з посади.

Голови місцевих державних адміністрацій при здійсненні своїх повноважень відповідалні перед Президентом України, підзвітні та підконтрольні Кабінету Міністрів України.

Актами місцевих державних адміністрацій є розпорядження (видає голова) та накази (видають керівники управлінь, відділів та інших підрозділів).

До повноважень місцевих державних адміністрацій належать:

- ▶ контроль за додержанням законів місцевими органами виконавчої влади, підпорядкованими центральним органам виконавчої влади;
- ▶ взаємодія місцевих органів виконавчої влади з органами місцевого самоврядування;
- ▶ інші визначені законом повноваження.

До відання місцевих державних адміністрацій у межах і формах, визначених Конституцією і законами України, належить вирішення питань:

- ▶ забезпечення законності, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян;
- ▶ соціально-економічного розвитку відповідних територій;
- ▶ бюджету, фінансів та обліку;
- ▶ управління майном, приватизації та підприємництва;
- ▶ промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту і зв'язку;
- ▶ науки, освіти, культури, охорони здоров'я, фізкультури і спорту, сім'ї, жінок, молоді та неповнолітніх;
- ▶ використання землі, природних ресурсів, охорони довкілля;
- ▶ зовнішньоекономічної діяльності;
- ▶ оборонної роботи та мобілізаційної підготовки;
- ▶ соціального захисту, зайнятості населення, праці та заробітної плати.

Відео. Засідання Кабінету Міністрів України.

13.5. Місцеве самоврядування в Україні

Здійснення місцевого самоврядування в Україні регулюється Конституцією та низкою законів, зокрема, Законом України «Про місцеве самоврядування». (Закон України «Про місцеве самоврядування, Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад»).

Місцеве самоврядування — це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади — жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста — самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Система місцевого самоврядування включає:

- ▶ **територіальну громаду** — жителів, об'єднаних постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями;

- ▶ **сільську, селищну, міську раду** — представницький виборний орган, який складається з депутатів і відповідно до закону наділяється правом представляти інтереси територіальної громади і приймати від її імені рішення (добровільне об'єднання територіальних громад сіл, селищ, міст);
- ▶ **старосту села, сільського, селищного, міського голову**;
- ▶ **виконавчі органи сільської, селищної, міської ради** — органи, що створюються сільськими, селищними, міськими, районними в містах (у разі їх створення) радами для здійснення виконавчих функцій і повноважень місцевого самоврядування;
- ▶ **районні та обласні ради і їхні виконавчі органи** — органи місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст;
- ▶ **органи самоорганізації населення** — представницькі органи, що створюються частиною жителів, які тимчасово або постійно проживають на відповідній території в межах села, селища, міста.

Формою безпосередньої участі громадян у вирішенні питань місцевого значення є **загальні збори громадян за місцем проживання**. Вони скликаються на рівні будинку, вулиці, мікрорайону тощо. Рішення загальних зборів громадян враховуються органами місцевого самоврядування в їх діяльності.

Також члени територіальної громади мають право ініціювати розгляд у раді (в порядку місцевої ініціативи) будь-якого питання, віднесеного до відання місцевого самоврядування. Місцева ініціатива, внесена на розгляд ради у встановленому порядку, підлягає обов'язковому розгляду на відкритому засіданні ради за участю членів ініціативної групи з питань місцевої ініціативи.

Органами місцевого самоврядування є сільські, селищні, міські ради, які представляють відповідні територіальні громади та здійснюють від їх імені та в їх інтересах функції і повноваження місцевого самоврядування. Відповідно органами, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст, є обласні та районні ради.

У великих містах за рішенням міських рад можуть створюватися районні ради.

Сільські, селищні, міські, районні в місті ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна.

До складу сільської, селищної, міської ради входять депутати, які обираються жителями села, селища, міста на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на 5 років. На таких же засадах територіальні громади обирають також на 4 роки сільського, селищного та міського голову, який очолює виконавчий орган ради та головує на її засіданнях, здійснюючи свої повноваження на постійній основі.

Виконавчими органами сільських, селищних, міських рад є їх виконавчі комітети, відділи, управління тощо. Ці органи є підконтрольними і підзвіт-

ними відповідним радам, а з питань здійснення делегованих їм повноважень органів виконавчої влади — також підконтрольними відповідним органам виконавчої влади. У сільських радах, що представляють територіальні громади, які налічують до 500 жителів, за рішенням відповідної територіальної громади або сільської ради виконавчий орган ради може не створюватися. У цьому випадку функції виконавчого органу ради (крім розпорядження земельними та природними ресурсами) здійснює сільський голова одноособово.

Засідання міської ради

Сільський, селищний, міський голова, староста є головною посадовою особою територіальної громади (обирається на 5 років). Він не може бути депутатом будь-якої ради, суміщати свою службову діяльність з іншою посадою, в тому числі на громадських засадах, займатися підприємницькою діяльністю, одержувати від цього прибуток.

Депутати районних та обласних рад обираються відповідно населенням району чи області також на 5 років.

Голови обласних, районних рад та районних у містах рад обираються не населенням, а відповідною радою з числа депутатів.

Депутатом сільської, селищної, міської, районної у місті, районної, обласної ради, сільським, селищним, міським головою може бути обраний громадянин України, який має право голосу і на день виборів досяг 18 років, постійно проживає чи працює у цій місцевості.

Рада вважається правочинною за умови обрання не менш ніж 2/3 депутатів. Місцеві ради працюють сесійно. Сесія складається з пленарних засідань ради, а також засідань постійних комісій ради.

Сесія ради скликається в міру потреби, але не менш ніж раз на квартал, а з питань відведення земельних ділянок — не рідше ніж раз на місяць.

Першу сесію відкриває голова відповідної територіальної виборчої комісії й оголошує результати і визнання виборів голови. У подальшому сесії скликаються відповідно головами, які ведуть сесійні засідання.

Ради, відповідно до своїх повноважень, приймають нормативні та інші акти у формі рішень.

Органам місцевого самоврядування можуть надаватися законом окремі повноваження органів виконавчої влади. Держава фінансує здійснення цих повноважень у повному обсязі за рахунок коштів Державного бюджету України або шляхом віднесення до місцевого бюджету у встановленому законом порядку окремих загальнодержавних податків, передає органам місцевого самоврядування відповідні об'єкти державної власності.

Територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування здійснюють такі функції:

- ▶ керують майном, що є в комунальній власності;
- ▶ затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку і контролюють їх виконання;
- ▶ затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їх виконання;
- ▶ встановлюють місцеві податки і збори відповідно до закону;
- ▶ забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів;
- ▶ утворюють, реорганізують та ліквідовують комунальні підприємства, організації та установи, а також здійснюють контроль за їх діяльністю;
- ▶ вирішують інші питання місцевого значення, віднесені законом до їхньої компетенції.

Обласні та районні ради:

- ▶ затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку відповідних областей і районів та контролюють їх виконання;
- ▶ затверджують районні й обласні бюджети та контролюють їх виконання; вирішують у межах, визначених законом, питання адміністративно-територіального устрою;
- ▶ вирішують інші питання, віднесені законом до їхньої компетенції.

Органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, приймають рішення, які є обов'язковими для виконання на відповідній території.

1) За допомогою методу «Незакінчене речення» висловіть свої думки: «Я думаю, що поділ влади в державі здійснюється на три гілки тому, що...».

2) Після опрацювання матеріалу об'єднайтеся у групи. Уявіть себе Президентом України, народним депутатом України, міністром і дайте відповіді на запитання:

☞ Чим повинні займатися ці особи?

☞ Що вони повинні робити як посадовці?

☞ Якими якостями та навичками вони повинні володіти? Чому?

Після презентації дайте відповіді на запитання, чи хотіли б ви бути цими посадовцями.

3) Ознайомтеся з матеріалами про діяльність органів різних гілок влади із газет та журналів, підготуйтеся до їх короткої презентації на наступному занятті (можна наперед визначити за рядами гілки влади).

4) Знайдіть помилки у тексті:

☞ Право законодавчої ініціативи в Україні мають Президент України, Національний Банк України, народні депутати, Конституційний Суд України, Верховна Рада АРК. Закони приймаються більшістю депутатів, підписуються головою ВРУ та Президентом. Президент має право накладати вето протягом 10 днів з моменту надходження до нього зако-

ну. ВРУ може подолати вето Президента 3/4 голосів, і з цього моменту закон вступає в силу.

- Президент України як глава виконавчої влади України видав закон про зменшення кількості суддів Конституційного Суду України до 10 чоловік і про призначення їх по 5 чоловік Президентом та ВРУ.
- До складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр, його заступники, міністри, керівники центральних органів виконавчої влади. КМУ видає постанови та укази. КМУ підзвітний та підконтрольний Президенту України та ВРУ.

5) Розв'яжіть юридичну ситуацію:

- Чи має право Президент України вперше призначити суддею міського суду особу, якій 29 років, має вищу юридичну освіту, стаж роботи у податковій поліції 2 роки, проживає в Україні з народження та володіє державною мовою?

Завдання та запитання

1. Що таке місцеве самоврядування?
2. Вкажіть органи місцевого самоврядування.
3. Поясніть, чому Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав та свобод людини і громадянина.
4. Проаналізуйте повноваження органів законодавчої та виконавчої влади.
5. Вкажіть точки дотику та механізми взаємодії між Президентом України й Верховною Радою України, між Президентом України та КМУ.
6. Дайте оцінку праву Президента України розпускати Верховну Раду України.

§14. Звернення громадян

Практичне заняття

Очікувані результати

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- називати види звернень громадян;
- пояснювати та застосовувати поняття «заява», «скарга», «пропозиція»;
- описувати вимоги до звернень громадян;
- аналізувати звернення громадян;
- складати якісно і грамотно різні види звернень громадян.

14.1. Що таке звернення громадян

Стаття 40 Конституції України говорить: *«усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк».*

Питання практичної реалізації громадянами України наданого їм Конституцією України права вносити в органи державної влади, об'єднання громадян відповідно до їхнього статуту пропозиції про поліпшення їх діяльності, викривати недоліки в роботі, оскаржувати дії посадових осіб, державних і громадських органів регулює Закон України «Про звернення громадян» (📄). Закон забезпечує громадянам України можливості для участі в управлінні державними і громадськими справами, для впливу на поліпшення роботи органів державної влади і місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, для відстоювання своїх прав і законних інтересів та відновлення їх у разі порушення.

Громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення. Військовослужбовці, працівники органів внутрішніх справ і державної безпеки мають право подавати звернення, які не стосуються їх службової діяльності.

Особи, які не є громадянами України і законно перебувають на її території, мають таке ж право на подання звернення, як і громадяни України.

14.2. Які є види звернень громадян

Під **зверненнями громадян** слід розуміти викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги.

Пропозиція (зауваження) — це звернення громадян, де висловлюються порада, рекомендація щодо діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також висловлюються думки щодо врегулювання суспільних відносин та умов життя громадян, вдосконалення правової основи державного і громадського життя, соціально-культурної та інших сфер діяльності держави і суспільства.

Заява (клопотання) — це звернення громадян із проханням про сприяння реалізації закріплених Конституцією та чинним законодавством їхніх прав та інтересів або повідомлення про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб, а також висловлення думки щодо поліпшення їхньої діяльності. **Клопотання** — письмове звернення з проханням про визнання за особою відповідного статусу, прав чи свобод тощо.

Скарга — звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб.

Звернення адресуються органам державної влади і місцевого самоврядування, підприємствам, установам, організаціям незалежно від форм власності, об'єднанням громадян або посадовим особам, до повноважень яких належить вирішення порушених у зверненнях питань.

Особливою формою колективного звернення громадян до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування є **електронна петиція**.

Стаття 23-1. Електронна петиція, порядок її подання та розгляду.

Громадяни можуть звернутися до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування з електронними петиціями через офіційний веб-сайт органу, якому вона адресована, або веб-сайт громадського об'єднання, яке здійснює збір підписів на підтримку електронної петиції.

The screenshot displays the 'ЕЛЕКТРОННІ ПЕТИЦІЇ' (Electronic Petitions) website. At the top, there is a search bar and a 'СІГОРНИ ПЕТИЦІЇ' button. Below the header, there are navigation tabs: 'ТРИВАЄ ЗБІР ПІДПИСІВ', 'НА РОЗГЛЯДІ', 'З ВІДПОВІДЬЮ', and 'ВСІ ЕЛЕКТРОННІ ПЕТИЦІЇ'. Two petitions are listed:

- Petition 1:** №22/037036-еп | #Праця і заробітна плата. Title: 'Запровадити 6-ти годинний робочий день!'. It has 228 signatures and a deadline of 23 травня 2017. A 'В ОБРАЦІ' button is visible.
- Petition 2:** №22/037114-еп | #Без теми. Title: 'Дати землі або житло молодим працівникам освіти!!!'. It has 59 signatures and a deadline of 24 травня 2017. A 'В ОБРАЦІ' button is visible.

В електронній петиції має бути викладено суть звернення, зазначено прізвище, ім'я, по батькові автора (ініціатора) електронної петиції, адресу електронної пошти. На веб-сайті відповідного органу або громадського об'єднання, що здійснює збір підписів, обов'язково зазначаються дата початку збору підписів та інформація щодо загальної кількості й переліку осіб, які підписали електронну петицію.

Електронна петиція не може містити заклики до повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України, пропаганду війни, насильства, жорстокості, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, заклики до вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини.

Відповідальність за зміст електронної петиції несе автор (ініціатор) електронної петиції.

Для створення електронної петиції до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування її автор (ініціатор) заповнює спеціальну форму на офіційному веб-сайті органу, якому вона адресована, або веб-сайті громадського об'єднання, яке здійснює збір підписів на підтримку електронних петицій, та розміщує текст електронної петиції.

Електронна петиція оприлюднюється на офіційному веб-сайті відповідно Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування або на веб-сайті громадського об'єднання, яке здійснює збір підписів на підтримку електронних петицій, протягом двох робочих днів з дня надсилання її автором (ініціатором).

Електронна петиція, яка в установлений строк не набрала необхідної кількості голосів на її підтримку, після завершення строку збору підписів на її підтримку розглядається як звернення громадян відповідно до цього Закону.

Електронна петиція, адресована відповідно Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України, розглядається у порядку, встановленому цією статтею, за умови збору на її підтримку не менш як 25000 підписів громадян протягом не більш як три місяці з дня оприлюднення петиції.

Вимоги до кількості підписів громадян на підтримку електронної петиції до органу місцевого самоврядування та строку збору підписів визначаються статутом територіальної громади.

Як працює сервіс електронних петицій. Електронні петиції. Офіційне інтернет-представництво Президента України: <https://petition.president.gov.ua>

14.3. Якими є вимоги до звернень громадян

Вимоги до звернення:

- ▶ у зверненні має бути зазначено прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання громадянина, викладено суть порушеного питання, зауваження, пропозиції, заяви чи скарги, прохання чи вимоги;
- ▶ звернення може бути усним (викладеним громадянином і записаним посадовою особою на особистому прийомі) чи письмовим, надісланим поштою або переданим громадянином до відповідного органу, установи особисто чи через уповноважену ним особу, якщо ці повноваження оформлені відповідно до чинного законодавства;

- ▶ звернення може бути подано як окремою особою (індивідуальне), так і групою осіб (колективне);
- ▶ письмове звернення повинно бути підписано заявником (заявниками) із зазначенням дати.

Звернення, оформлене без дотримання цих вимог, повертається заявникові з відповідними роз'ясненнями не пізніше як через десять днів від дня його надходження.

Звернення, оформлені належним чином і подані у встановленому порядку, підлягають обов'язковому прийняттю та розгляду. Забороняється відмова в прийнятті та розгляді звернення з посиланням на політичні погляди, партійну належність, стать, вік, віросповідання, національність громадянина, незнання мови звернення.

Не підлягають розгляду:

- письмове звернення без зазначення місця проживання, не підписане автором (авторами), а також таке, з якого неможливо встановити авторство, визнається анонімним;
- повторні звернення одним і тим же органом від одного і того ж громадянина з одного і того ж питання, якщо перше вирішено по суті;
- звернення, якщо минуло більш ніж рік з моменту його прийняття, або місяць з моменту ознайомлення з ним громадянином, за скаргою на рішення, що оскаржувалось;
- звернення осіб, визнаних судом недієздатними.

При розгляді заяви чи скарги громадянин має право:

- особисто викласти аргументи особі, що перевіряла заяву чи скаргу, та брати участь у перевірці поданої скарги чи заяви;
- знайомитися з матеріалами перевірки;
- подавати додаткові матеріали або наполягати на їх запиті органом, який розглядає заяву чи скаргу;
- бути присутнім при розгляді заяви чи скарги;
- користуватися послугами адвоката або представника трудового колективу, організації, яка здійснює правозахисну функцію, оформивши це уповноваження у встановленому законом порядку;
- одержати письмову відповідь про результати розгляду заяви чи скарги;
- висловлювати усно або письмово вимогу щодо дотримання таємниці розгляду заяви чи скарги;
- вимагати відшкодування збитків, якщо вони стали результатом порушень встановленого порядку розгляду звернень.

14.4. Хто і як розглядає звернення громадян

Звернення громадян розглядають:

- ▶ органи державної влади і місцевого самоврядування;
- ▶ підприємства, установи, організації незалежно від форм власності;
- ▶ об'єднання громадян;
- ▶ посадові особи;
- ▶ суди.

Вони зобов'язані об'єктивно і вчасно розглядати їх, перевіряти викладені в них факти, приймати рішення відповідно до чинного законодавства і забезпечувати їх виконання, повідомляти громадян про наслідки розгляду заяв (клопотань).

Органи державної влади і місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від форм власності, об'єднання громадян, засоби масової інформації, їхні керівники та інші посадові особи в межах своїх повноважень зобов'язані: 1) об'єктивно, всебічно і вчасно перевіряти заяви чи скарги; 2) на прохання громадянина запрошувати його на засідання відповідного органу, що розглядає його заяву чи скаргу; 3) скасовувати або змінювати оскаржувані рішення у випадках, передбачених законодавством України, якщо вони не відповідають закону або іншим нормативним актам, невідкладно вживати заходів до припинення неправомірних дій, виявляти, усувати причини та умови, які сприяли порушенням; 4) забезпечувати поновлення порушених прав, реальне виконання прийнятих у зв'язку з заявою чи скаргою рішень; 5) письмово повідомляти громадянина про результати перевірки заяви чи скарги і суть прийнятого рішення; 6) вживати заходів щодо відшкодування у встановленому законом порядку матеріальних збитків, якщо їх було завдано громадянину в результаті обмеження його прав чи законних інтересів, вирішувати питання про відповідальність осіб, з вини яких було допущено порушення, а також на прохання громадянина не пізніше як у місячний термін довести прийняте рішення до відома органу місцевого самоврядування, трудового колективу чи об'єднання громадян за місцем проживання громадянина; 7) у разі визнання заяви чи скарги необґрунтованою роз'яснити порядок оскарження прийнятого за нею рішення; 8) не допускати безпідставної передачі розгляду заяв чи скарг іншим органам; 9) особисто організовувати та перевіряти стан розгляду заяв чи скарг громадян, вживати заходів до усунення причин, що їх породжують, систематично аналізувати та інформувати населення про хід цієї роботи.

Звернення розглядаються і вирішуються у термін не більш ніж 1 місяць від дня їх надходження, а ті, які не потребують додаткового вивчення, — невідкладно, але не пізніше 15 днів від дня їх отримання. Якщо в місячний термін вирішити порушені у зверненні питання неможливо, керівник відповідного органу, підприємства, установи, організації або його заступник встановлюють необхідний термін для його розгляду, про що повідомляється особі, яка подала звернення. При цьому загальний термін вирішення питань, порушених у зверненні, не може перевищувати 45 днів.

Особи, винні у порушенні цього Закону, несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність, передбачену законодавством України.

Подання громадянином звернення, яке містить наклеп і образи, дискредитацію органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та їхніх посадових осіб, керівників та інших посадових осіб підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності, заклики до розпалювання національної, расової, релігійної ворожнечі та інших дій, тягне за собою відповідальність, передбачену чинним законодавством.

14.5. Розглядаємо звернення громадян

Кожній групі (6 груп) пропонується скласти звернення громадян (за видами й до різних органів влади та самоврядування) відповідно до вимог чинного законодавства:

- ▶ пропозиція (зауваження);
- ▶ заява (клопотання);
- ▶ скарга.

Органи, до яких звертаються громадяни:

- ▶ Президент України;
- ▶ Кабінет міністрів України;
- ▶ орган місцевого самоврядування (міська рада, сільська рада, селищна рада тощо).

Після створення звернень кожна група презентує своє звернення:

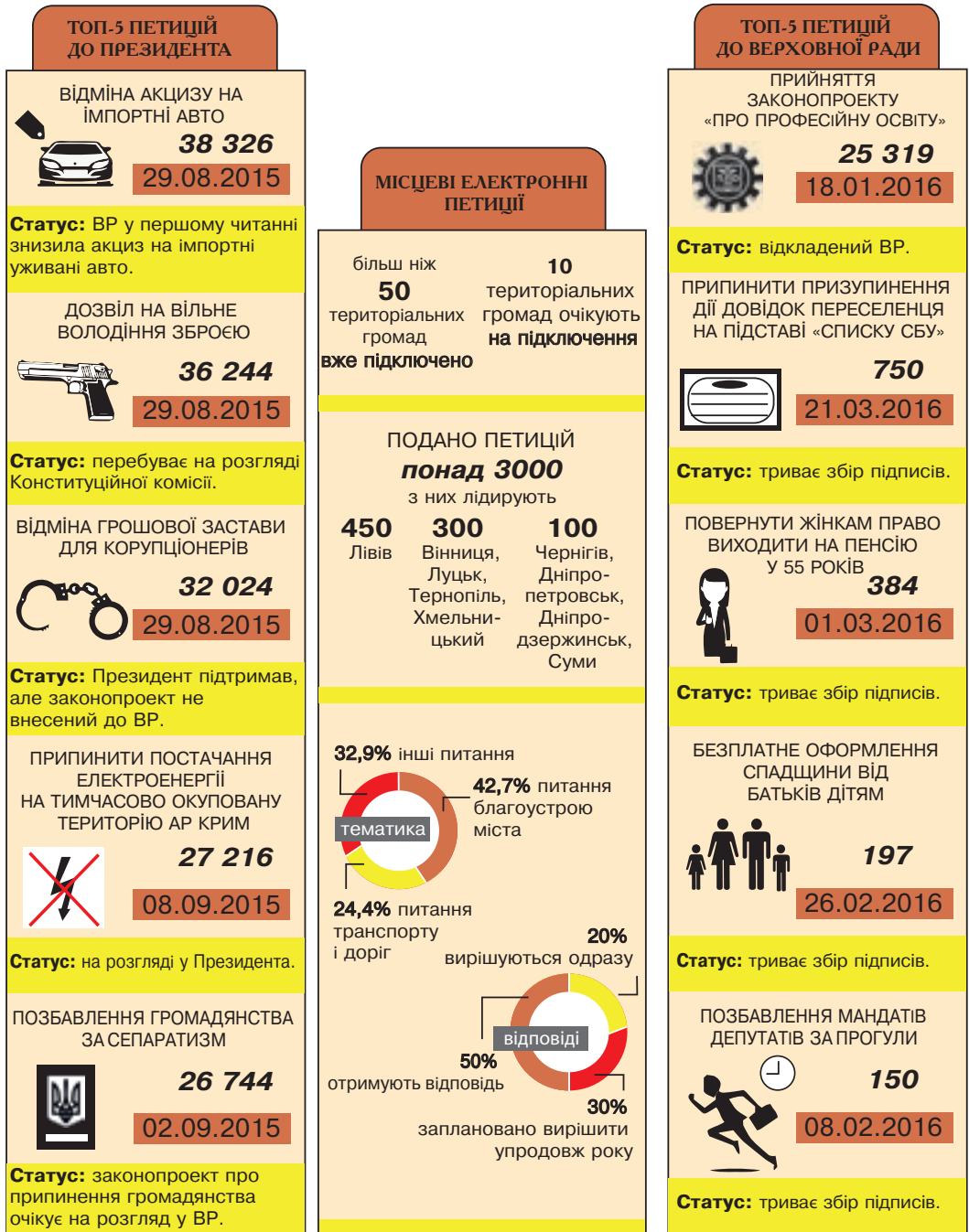
- ▶ вид;
- ▶ сутність звернення;
- ▶ зміст;
- ▶ важливість;
- ▶ необхідність розгляду;
- ▶ орган, який має розглянути й чому;
- ▶ прогнозоване рішення.

Інші групи оцінюють:

- ▶ правильність складання відповідно до вимог законодавства;
- ▶ актуальність та важливість;
- ▶ відповідність до органу, якому воно скероване;
- ▶ прогнозоване рішення.

Після завершення вправи обговоріть питання:

- ▶ Яку роль відіграють звернення громадян в реалізації та захисті прав людини в Україні?
- ▶ У чому принципова відмінність електронної петиції від інших видів звернень громадян?
- ▶ Чому електронні петиції є необхідною і важливою складовою звернень громадян?
- ▶ Розгляньте топ-10 петицій до влади України станом на травень 2016 р. (див. с. 112). Обговоріть зазначені проблемні питання. Якою є ваша думка і позиція з піднятих проблем? Обґрунтуйте свою думку.
- ▶ Зайдіть на сайти органів місцевого самоврядування вашого регіону. Розгляньте, які петиції є актуальними. Чому? Якою є ваша позиція? Чому?

Джерело даних: портали електронних петицій Президенту України, Верховній Раді. Державне з питань електронного урядування.

5. Конституційними громадянськими (особистими) правами в Україні є:
- А право людини на повагу до її гідності;
  - Б право на недоторканність житла;
  - В право на житло;
  - Г право на невтручання в особисте та сімейне життя;
  - Ґ право на звернення громадян;
  - Д право на власність.
6. Політичними правами за Конституцією України є:
- А право на свободу думки і слова;
  - Б право брати участь в управлінні державними справами;
  - В право на мирні збори, мітинги, походи і демонстрації;
  - Г право на страйк;
  - Ґ право на інформацію.
7. Соціальними правами за Конституцією України є:
- А право на недоторканність житла;
  - Б право на житло;
  - В право на працю;
  - Г право на охорону здоров'я;
  - Ґ право на освіту;
  - Д право на відпочинок.
8. Основними функціями місцевого самоврядування є:
- А захист прав і свобод людини;
  - Б затвердження програм соціально-економічного та культурного розвитку і контроль їх виконання;
  - В встановлення податків;
  - Г визначення засад зовнішньої та внутрішньої політики;
  - Ґ утворення, реорганізація та ліквідація комунальних підприємств, організацій та установ, а також здійснення контролю за їхньою діяльністю;
  - Д управління майном, що є у власності.

3 рівень

(у завданнях третього рівня складності слід вставити пропущені слова, закінчити речення (дати визначення поняттям), встановити відповідності чи послідовності, класифікувати...)

1. Розрізняють такі гарантії прав і свобод людини:
- А юридичні;
  - Б політичні;
  - В ... ;
  - Г ... ;
  - Ґ ... .
2. Обов'язками громадян України є:
- А дотримання законів;
  - Б сплата податків;
  - В ... ;
  - Г ... ;
  - Д ... .

3. Економічними правами в Україні є право на:
- А ... ;
  - Б ... ;
  - В ... ;
  - Г страйк.
4. Повноваженнями Конституційного суду України є:
- А ... ;
  - Б ... ;
  - В ... ;
  - Г ... .

4 рівень

(у завданнях четвертого рівня слід розкрити зміст питання, скласти схему чи алгоритм дій, порівняти тощо)

1. Чому Конституція України є основним законом держави?
2. Вкажіть ознаки України, які визначають її як унітарну державу.
3. Вкажіть та охарактеризуйте гарантії конституційних прав і свобод.
4. Вкажіть та охарактеризуйте конституційні принципи правового статусу особи в Україні.
5. Розкрийте зміст права на свободу світогляду і віросповідання.
6. Охарактеризуйте основні повноваження місцевих органів державної виконавчої влади.

РОЗДІЛ IV

Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин

§15. Цивільна правоздатність і цивільна дієздатність. Обсяг цивільної правосуб'єктності неповнолітніх

Очікувані результати

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- пояснювати та застосовувати поняття «цивільна правоздатність», «цивільна дієздатність»;
- розрізняти види цивільної дієздатності;
- характеризувати обсяг цивільної правосуб'єктності неповнолітніх осіб.

Цивільне право — це галузь права, яка регулює особисті та майнові відносини між особами (громадянами, іноземцями, особами без громадянства, юридичними особами, державою та іншими соціальними утвореннями з метою задоволення їх потреб та захисту інтересів (цивільний — *лат. civilis* — штатський, невійськовий).

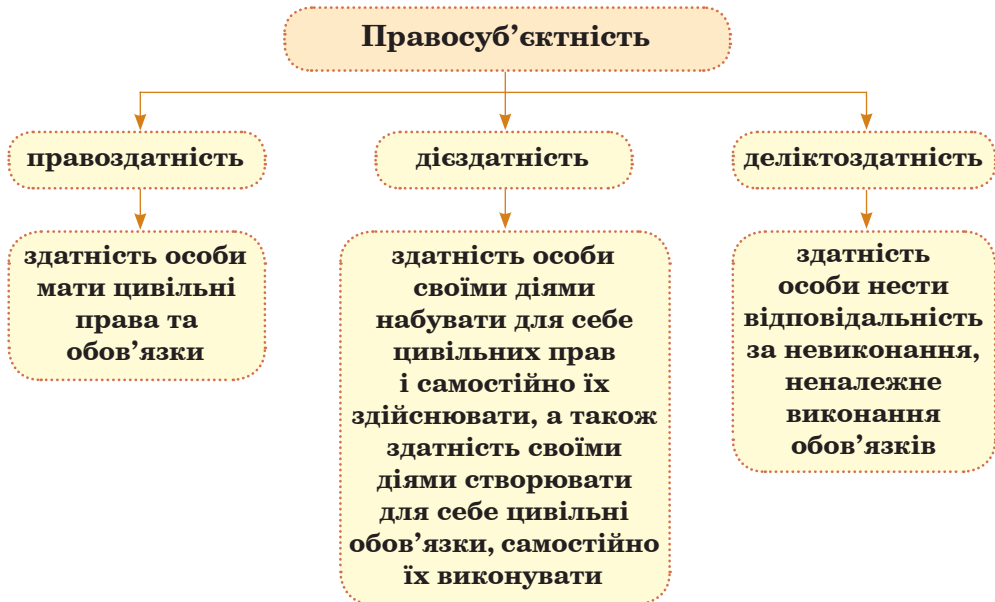
Відносини, що регулюються цивільним законодавством, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників.

Предметом цивільного права (коло відносин, що регулюються нормами цивільного права) є:

- 1) майнові правовідносини — це відносини з приводу володіння, користування, розпорядження майном;
- 2) особисті немайнові правовідносини, які поділяються на:
  - відносини, пов'язані з майном (авторське право, право інтелектуальної власності);
  - відносини, не пов'язані з майном (права особи).

15.1. Цивільна правосуб'єктність фізичних осіб

Суб'єктами (учасниками) цивільних правовідносин можуть бути фізичні та юридичні особи. Правосуб'єктність включає такі складові, як:

Людина, наділена цивільною правосуб'єктністю, як учасник цивільних відносин вважається *фізичною особою*.

- ▶ **Правоздатність** фізичної особи виникає в момент її народження (у певних випадках охороняються інтереси зачатої, але ще ненародженої дитини) і припиняється зі смертю. Правоздатності неможливо позбавити, обмежити її угодами чи актами державних органів.
- ▶ **Делікт** (від *лат. delictum* — провина, злочин) — це діяння (дія чи бездіяльність), яке порушує норми права. Це правопорушення полягає у невиконанні взятого на себе обов'язку або виконанні його неналежним чином, що має наслідком порушення прав інших суб'єктів правовідносин.

15.2. Види цивільної дієздатності фізичних осіб

За обсягом дієздатності (залежить від віку, душевного стану здоров'я та інших обставин) у цивільному праві розрізняють осіб (*див. схему на с. 119*):

Усі фізичні особи є рівними у здатності мати цивільні права та обов'язки. Фізичні особи мають усі майнові та немайнові права, зазначені у Конституції України та інших законах, а також і ті, які не зазначені у законодавстві України, але якщо вони не суперечать йому та моральним засадам суспільства. Фізичні особи можуть мати майно в особистій власності, право користування жилими приміщеннями та іншим майном, успадковувати і заповідати майно, обирати рід занять і місце проживання,

мати права автора твору науки, літератури і мистецтва, відкриття, винаходу, раціоналізаторської пропозиції, промислового зразка, а також мати інші майнові та особисті немайнові права.

Припиняється цивільна дієздатність фізичних осіб зі смертю.

15.3. Фізичні особи із повною дієздатністю

Повна цивільна дієздатність виникає у повному обсязі з настанням повноліття, тобто після досягнення вісімнадцятирічного віку. Повна дієздатність дає можливість особі самостійно, на власний розсуд та ризик здійснювати всі свої права та обов'язки.

Також закон передбачає надання повної цивільної дієздатності особі **до повноліття**, у випадках:

- ▶ коли законом дозволяється одружуватися до досягнення 18-річного віку. Особа, яка не досягла 18-річного віку, набуває дієздатності в повному обсязі з моменту одруження. У разі розірвання шлюбу чи визнання недійсним до досягнення фізичною особою повноліття набута нею повна цивільна дієздатність зберігається;
- ▶ з 16 років особі, яка працює за трудовим договором (за рішенням органу опіки та піклування, за заявою заінтересованої особи, за письмовою згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника, а у разі відсутності такої згоди повна цивільна дієздатність може бути надана за рішенням суду);
- ▶ з 16 років особі, яка записана матір'ю або батьком дитини (за аналогією);
- ▶ коли особа, яка досягла 16-ти років, бажає займатися підприємницькою діяльністю (за наявності письмової згоди на це батьків (усиновлювачів), піклувальника або органу опіки та піклування така особа може бути зареєстрована як підприємець. У цьому разі фізична особа набуває повної цивільної дієздатності з моменту державної реєстрації її як підприємця).

Повна цивільна дієздатність, надана фізичній особі, поширюється на усі цивільні права та обов'язки. У разі припинення трудового договору, припинення фізичною

особою підприємницької діяльності надана їй повна цивільна дієздатність зберігається.

15.4. Фізичні особи із неповною дієздатністю

Неповну дієздатність мають особи у віці від 14-ти до 18-ти років або до моменту вступу у шлюб. Крім права укладати дрібні побутові правочини, вони мають право:

- ▶ самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами;
- ▶ самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом;
- ▶ бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи;
- ▶ самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунка) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунок). Неповнолітня особа може розпоряджатися грошовими коштами, що внесені іншими особами у фінансову установу на її ім'я, за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника.

Неповнолітня особа вчиняє інші правочини за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників.

15.5. Фізичні особи із частковою дієздатністю

Особи, що не досягли 14 років (**часткова дієздатність**), мають право:

- ▶ самостійно вчиняти дрібні **побутові правочини** (*правочин вважається дрібним побутовим, якщо він задовольняє побутові потреби особи, відповідає її фізичному, духовному чи соціальному розвитку та стосується предмета, який має невисоку вартість*);
- ▶ здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом.

За неповнолітніх, які не досягли 14 років, правочини укладають від їх імені батьки (усиновителі) або опікун.

Суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона:

- страждає на психічний розлад, який суттєво впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними;
- якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Над такими особами встановлюється піклування. Вони можуть самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини.

Піклувальник одержує заробітну плату, пенсію, стипендію, інші доходи особи, цивільна дієздатність якої обмежена, та розпоряджається ними. Піклувальник може письмово дозволити фізичній особі, цивільна дієздатність якої обмежена, самостійно одержувати заробіток, пенсію, стипендію, інші доходи та розпоряджатися ними.

Над недієздатною фізичною особою встановлюється опіка. Недієздатна фізична особа не має права вчиняти будь-якого правочину. Правочини від імені недієздатної фізичної особи та в її інтересах вчиняє її опікун. Відповідальність за шкоду, завдану недієздатною фізичною особою, несе її опікун.

15.6. Деліктоздатність неповнолітніх (цивільно-правова відповідальність)

За шкоду, заподіяну особою, яка не досягла 14 років, відповідають її батьки (усиновителі) або опікун, якщо не доведуть, що шкода сталася не з їх вини (відповідальність за чужу вину).

Вина батьків або опікунів виражається:

- ▶ у нездійсненні належного нагляду за неповнолітніми в момент спричинення шкоди,
- ▶ у безвідповідальному ставленні до їх виховання,
- ▶ у неправомірному використанні своїх прав стосовно дітей, в результаті чого з'явилась хибна поведінка дітей, яка призвела до спричинення шкоди.

Якщо малолітня особа, яка не досягла 14 років, заподіє шкоду в той час, коли вона перебувала під наглядом навчального, виховного або лікувального закладу, то ці заклади (винні особи) несуть майнову відповідальність за шкоду, якщо не доведуть, що шкода виникла не з їх вини.

Неповнолітній віком від 14 до 18 років відповідає за заподіяну ним шкоду, якщо має власне майно чи достатній заробіток.

У випадках, коли у неповнолітнього віком від 14 до 18 років немає майна або заробітку, достатнього для відшкодування заподіяної ним шкоди, шкода у відповідній частині повинна бути відшкодована його батьками (усиновителями) або піклувальником, якщо вони не доведуть, що шкода сталася не з їх вини. Цей їхній обов'язок припиняється по досягненні тим, хто заподіяв шкоду, повноліття, а також в разі, коли у нього до досягнення повноліття з'явиться майно або заробіток, достатній для відшкодування шкоди.

Шкода, завдана неповнолітньою особою після набуття нею повної цивільної дієздатності (наприклад, з 16 років, після одруження), відшкодовується цією особою самостійно на загальних підставах.

У випадку завдання шкоди кількома неповнолітніми, що походять від різних батьків, відповідальність батьків перед потерпілою особою є пайовою.

 Цивільні правовідносини та їх регулювання (відеофрагмент).

 1) Розв'яжіть і прокоментуйте юридичні ситуації:

- ❏ 17-літня Марина навчається в університеті на відмінно і отримує підвищену стипендію. Коли Марина придбала на отриману стипендію модні джинси, її батьки заявили, що вони їм не подобаються, і що вона не мала права самостійно здійснювати таку покупку, оскільки ще неповнолітня. Дайте характеристику юридичній ситуації.
- ❏ До юридичної консультації звернулася громадянка Кришталева із таким питанням: її онук (13 років) хоче купити квартиру. Чи має він на це право? Яку відповідь вона отримає? Чому?
- ❏ Мати п'ятикласника Сашка уклала договір купівлі-продажу від імені сина. За договором Сашко став власником легкового автомобіля. Дайте характеристику юридичній ситуації.

2) Складіть таблицю.

Неповна дієздатність	Часткова дієздатність

 Завдання та запитання

1. Що таке правоздатність, дієздатність, деліктоздатність?
2. Вкажіть види дієздатності.
3. Поясніть, чому у випадку одруження особа набуває повної дієздатності автоматично.
4. Проаналізуйте підстави набуття повної дієздатності до настання повноліття особи.
5. Сформулюйте основні положення щодо особливостей деліктоздатності (цивільно-правової відповідальності) неповнолітніх.
6. Висловіть своє ставлення до норм законів, за якими неповнолітні до 14 років не несуть цивільно-правової відповідальності, а її несуть їхні батьки (опікуни).

§16. Власність неповнолітніх

Практичне заняття

Очікувані результати

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- характеризувати права неповнолітніх як власників;
- розкривати особливості права власності неповнолітніх;
- розв'язувати правові ситуації щодо питань права власності неповнолітніх.

Що таке право власності.

Жодна людина, яка живе у цивілізованому світі, сьогодні не може обійтися без одягу, житла із побутовими умовами (меблі, телевізор, холодильник тощо), книг, транспорту, навчальних закладів і т. п.

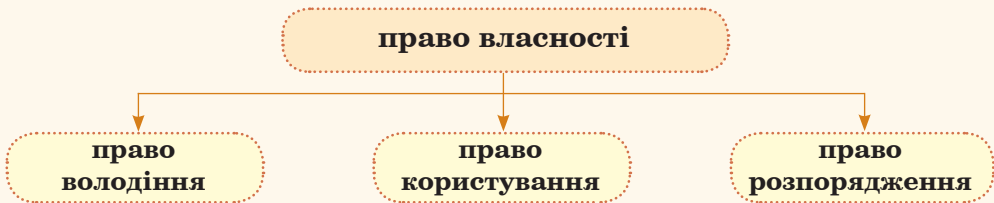
Речі, які ти одягаєш, є твоїми, й ти кажеш, наприклад, «це мій костюм». Квартира чи будинок, де ви живете з родиною, й все, що у ньому знаходиться, теж твоє і твоїх батьків. Так, це твоє майно і твоєї родини, і ви є їхніми власниками.

Відповідно до Конституції України (стаття 41) кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Власність — це економічний термін, який означає належність особі того чи іншого майна. Право власності — юридичний термін.

Право власності — це врегульовані законом суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження майном.

Зміст права власності включає три складових:

Право володіння — це юридична можливість особи фізично впливати на річ (фактично панувати над нею). Володіння може бути законне (купівля у магазині телевізора, отримання автомобіля у спадок, отримання подарунка) і незаконне (крадіжка, скупка краденого, купівля побутової техніки за низькою ціною у наркомана).

Право користування — це юридична можливість одержувати корисні властивості від речі для задоволення потреб. Наприклад, користування одягом, автомобілем, здавання в оренду квартири.

Право розпорядження — це юридична можливість власника визначати долю речі. Наприклад, людина продає власний автомобіль, батько оформив доручення на сина на право керувати своїм автомобілем, художник подарував власну картину, родина викинула старі меблі на смітник.

Які є види і форми власності.

Учні об'єднуються в групи (3 або 6, можлива робота 3 рядами).

Кожна група (ряд) опрацює матеріали відповідно п.п. 16.1, 16.2, 16.3.

Після опрацювання коротко озвучує і презентує зміст пункту з коментарями.

16.1. Як неповнолітній може стати власником. Коли власність може бути вилучена

Відповідно до Конституції України (стаття 41) право власності набувається та припиняється на підставах, що не заборонені законом (Конституція України).

Способи набуття права власності можна поділити на первинні та похідні.

- ▶ **Первинні способи** — це способи набуття права власності, за яких особа стає першим власником або право на майно виникає незалежно від волі попередніх власників (виробництво, вирощення...).
- ▶ **Похідні способи** — це способи набуття права власності шляхом відчуження майна, коли особа стає другим (третім...) власником за волею попереднього (попередніх) власників (дарування, купівля-продаж, обмін...).

«Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним» (ст. 41 Конституції України).

У випадках, передбачених законодавством, у особи може бути *примусово вилучена* власність (відшкодовується вартість) або за рішенням суду (безоплатно). Примусово вилучені шляхом викупу можуть бути, наприклад, земельні ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю (для будівництва дороги), земельні ділянки, на яких розташовані пам'ятки історії чи культури. За рішенням суду власність може бути конфіскована у разі застосування до особи кримінального покарання у вигляді позбавлення волі на певний термін із конфіскацією незаконно нажитого майна, як стягнення по зобов'язаннях (за борги) тощо.

16.2. Як реалізувати право власності

Власник на свій розсуд володіє, користується і розпоряджається належним йому майном. Він має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, що не суперечать закону. Власник може використовувати майно для здійснення господарської та іншої,

не забороненої законом, діяльності, зокрема, передавати його безоплатно або за плату у володіння і користування іншим особам.

Усім власникам забезпечуються рівні умови здійснення своїх прав. Держава безпосередньо не втручається в господарську діяльність суб'єктів права власності.

Власник має право використовувати належне йому майно для підприємницької діяльності. Юридична особа здійснює право володіння, користування і розпорядження закріпленим за нею майном власника відповідно до свого статуту (положення). Власник відповідає за своїми зобов'язаннями всім своїм майном, на яке відповідно до закону може бути звернено стягнення на вимогу кредиторів. Створена власником юридична особа відповідає за своїми зобов'язаннями всім закріпленим за нею майном, на яке відповідно до закону може бути звернено стягнення на вимогу кредиторів. Власник не відповідає за зобов'язаннями створених ним юридичних осіб, а вони не відповідають за зобов'язаннями власника, крім випадків, передбачених законодавством.

Власник, здійснюючи своє право власності, зобов'язаний не завдавати шкоди навколишньому середовищу, не порушувати права та охоронювані законом інтереси інших осіб.

«Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності... Усі суб'єкти права власності рівні перед законом» (ст. 13 Конституції України).

Власник може вимагати усунення будь-яких порушень його права, хоч би ці порушення і не були поєднані з позбавленням володіння і відшкодування завданих цим збитків. Власник, права якого порушені, має право на відшкодування завданої йому майнової та моральної шкоди.

16.3. Якими правами наділені неповнолітні власники

Людина може стати власником майна з першого дня свого народження, а в окремих випадках й до народження (закон захищає права ненародженої дитини, що знаходиться в утробі матері).

Можливості щодо майнових прав неповнолітніх залежать переважно від їхнього віку та дієздатності.

Неповнолітні можуть мати майно як на правах **особистої приватної власності** (особисті речі), так і **спільне** з батьками чи опікунами майно (будинок чи квартира).

До 14 років майном неповнолітніх розпоряджаються їхні батьки, з 14 до 18 років неповнолітні можуть розпоряджатися своїм майном за згодою одного з батьків.

Правочини, що потребують нотаріального посвідчення від імені неповнолітніх віком від 14 до 18 років, можуть бути посвідчені нотаріусом лише за умови, якщо вони вчинені за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника.

Для укладення правочину неповнолітньою дитиною нотаріус має одержати згоду будь-кого з батьків (усиновлювачів). У цьому разі така згода обов'язково витребуву-

ється від того з батьків (усиновлювачів), з ким неповнолітня дитина постійно проживає, за умови попереднього повідомлення про здійснення правочину неповнолітньою дитиною другого з батьків (усиновлювачів).

На вчинення неповнолітньою особою правочину щодо транспортних засобів або нерухомого майна має бути згода обох батьків (усиновлювачів) або піклувальника.

16.4. Аналізуємо юридичні ситуації

Розв'яжіть і прокоментуйте юридичні ситуації.

Ситуація 1.

Неповнолітньому Оресту (13 р.) бабуся заповіла дачний будинок. Орест із батьками та молодшою сестрою живуть в однокімнатній квартирі. Його батьки на власний розсуд, намагаючись покращити житлові умови сім'ї, продали будинок і отримані кошти та свою однокімнатну квартиру обміняли на двокімнатну. Дайте оцінку юридичній ситуації.

Ситуація 2.

16-літньому Олексію на день народження батьки подарували спортивний велосипед, на якому хлопець катався із друзями щодня. Через рік за згодою батька Олексій продав велосипед своєму товарищу Макару (18 років). Дайте оцінку юридичній ситуації.

Ситуація 3.

Неповнолітня Оксана (17 р.) після одруження продала квартиру, яка була подарована їй бабусяю 5 років тому, і на отримані кошти вирішила здійснити навколосвітню подорож із чоловіком. Батьки Оксани стверджують, що вона не мала права продавати квартиру без їхнього дозволу, і вимагають розірвання договору. Дайте оцінку юридичній ситуації.

Ситуація 4.

Михайло (17 р., навчається заочно в коледжі, працює у приватній фірмі) продав моторолер, що подарували йому батьки, своєму товаришеві, оскільки йому не вистачало зароблених грошей на купівлю мотоцикла. Дайте характеристику юридичній ситуації.

Ситуація 5.

Учениця, 16-літня Галина, поспішаючи на заняття, швидко бігла по коридору школи. На зустріч їй повільно йшов шестикласник Михайло, який грав гру на власному смартфоні. Гра була такою цікавою, що він нічого не помічав навколо себе. Галина випадково зачепила Михайла ліктем, телефон вилетів з його рук, впав і розбився на дрібні частини. Дайте характеристику юридичній ситуації.

§17. Захист прав споживачів. Особливості електронного продажу й операцій із кредитною карткою

Практичне заняття

Очікувані результати

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- розповідати, хто такі споживачі, продавці, виробники, виконавці;
- називати нормативні акти, коментувати положення, що закріплюють права споживачів;
- описувати порядок дій споживача щодо захисту порушених прав;
- складати за зразком скаргу (претензію) щодо порушених прав споживача.

Наведіть приклади з власного життя, коли ви виступали у ролі споживачів.

Дайте відповіді на питання:

- Які враження та емоції викликало у вас спілкування із продавцями?
- Чи не порушували, на вашу думку, продавці ваші права споживачів?
- Як ви вважаєте, чому продавці, виробники, виконавці порушують права споживачів?
- Якщо порушувалися ваші права споживача, то як і хто вирішував ці проблемні ситуації?
- Чи доводилося вам (вашим батькам) звертатися по допомогу щодо захисту своїх прав споживачів?

Учні об'єднуються в групи (4 або 8).

Кожна група (ряд) опрацьовує матеріали відповідно п.п. 17.1, 17.2, 17.3, 17.4.

Після опрацювання коротко озвучує і презентує зміст пункту з коментарями.

17.1. Хто такі споживачі, продавці, виробники, виконавці

Лева частина суспільних відносин пов'язана з виготовленням речей, їхнім продажем, у разі потреби, — ремонтом та обслуговуванням, замовленням певних робіт та послуг тощо.

Усіх осіб, що беруть участь у таких відносинах, можна поділити на чотири категорії:

- ▶ виробники;
- ▶ продавці;
- ▶ виконавці;
- ▶ споживачі.

Виробник — це особа, яка виробляє товар.

Виробника товару вказують на упаковці чи супровідних документах, що разом із товаром передаються споживачеві. Це може бути торговельна марка, найменування чи ім'я. На всіх товарах сьогодні ставлять штрих-коди, за допомогою яких легко встановити країну-виробника й самого виробника.

Перші дві (три) цифри штрих-коду означають країну походження товару. Наступні п'ять цифр розповідають про підприємство — виробника товару, а ще п'ять несуть інформацію про найменування товару та його споживчі властивості.

Продавець — це особа, яка згідно з договором реалізує споживачеві товари або пропонує їх до реалізації (магазин, приватний підприємець, установа, організація).

Особу, що виконує роботи чи надає послуги, називають **виконавцем** (ремонтні роботи, будівельні роботи, транспортні послуги).

Споживач — це фізична особа, яка купує, замовляє, використовує або має намір купити чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних з підприємницькою діяльністю.

Споживачем людина стає, коли купує щось у магазині, користується комунальними послугами, заправляє автомобіль, замовляє пошиття костюма, відвідує кінотеатр тощо.

17.2. Які права та обов'язки споживачів закріплені законодавством України

У Конституції України, **стаття 42**, проголошено: «Держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів».

У **статті 50** Основного Закону України зазначено: «Кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена».

Конституція України.

Права та обов'язки споживачів закріплені у Законі України «Про захист прав споживачів».

Споживачі мають право на:

- ▶ **захист своїх прав державою** (державна надає можливість споживачеві вільного вибору продукції, здобуття знань і кваліфікації, необхідних для прийняття самостійних рішень під час придбання та використання продукції відповідно до його потреб, і гарантує придбання або одержання продукції іншими законними способами в обсязі, що забезпечує рівень споживання, достатній для підтримання здоров'я і життєдіяльності; захист прав споживачів здійснюють спеціальні державні органи);
- ▶ **належну якість продукції та обслуговування** (продавець (виробник, виконавець) зобов'язаний передати споживачеві продукцію належної якості, а також надати інформацію про цю продукцію. Продавець (виробник, виконавець) на вимогу споживача зобов'язаний надати йому документи, які підтверджують належну якість продукції);
- ▶ **безпеку продукції** (робіт, послуг) (товари, які придбав споживач повинні бути безпечними для його життя та здоров'я, не завдавати шкоди його майну, довкіллю);
- ▶ **необхідну, доступну, достовірну та своєчасну інформацію про продукцію, перевірку якості, безпеки, комплектності, міри, ваги та ціни товарів** (робіт, послуг), що придбаваються (замовляються), демонстрацію безпечного та правильного їх використання. На вимогу споживача продавець (виконавець) у цих випадках зобов'язаний надати йому контрольно-вимірвальні прилади, документи про якість, безпеку, ціну товарів (робіт, послуг);
- ▶ **відшкодування шкоди** (збитків), завданих дефектною чи фальсифікованою продукцією або продукцією неналежної якості, а також майнової та моральної (немайнової) шкоди, заподіяної небезпечною для життя і здоров'я людей продукцією у випадках, передбачених законодавством;
- ▶ **звернення до суду** та інших уповноважених органів державної влади за захистом порушених прав;
- ▶ **об'єднання в громадські організації споживачів** (об'єднання споживачів).

Обов'язками споживачів є:

- ▶ перед початком експлуатації товару уважно ознайомитися з правилами експлуатації, викладеними в наданій виробником (продавцем, виконавцем) документації на товар;
- ▶ у разі необхідності роз'яснення умов та правил використання товару — до початку використання товару звернутися за роз'ясненнями до продавця (виробника, виконавця) або до іншої вказаної в експлуатаційній документації особи, що виконує їх функції;

- ▶ користуватися товаром згідно з його цільовим призначенням та дотримуватися умов (вимог, норм, правил), встановлених виробником товару (виконавцем) в експлуатаційній документації;
- ▶ з метою запобігання негативним для споживача наслідкам використання товару — застосовувати передбачені виробником у товарі засоби безпеки з дотриманням передбачених експлуатаційною документацією спеціальних правил, а в разі відсутності таких правил в документації — дотримуватися звичайних розумних заходів безпеки, встановлених для товарів такого роду.

Закон України «Про захист прав споживачів».

17.3. Як захистити права споживачів

Споживач має право обміняти непродуктовий товар належної якості на аналогічний у продавця, у якого він був придбаний, якщо товар не підійшов за формою, габаритами, фасоном, кольором, розміром або з інших причин не може бути ним використаний за призначенням протягом 14 днів, не рахуючи дня купівлі. Обмін товару належної якості провадиться, якщо він не споживався, і якщо збережено його товарний вигляд, споживчі властивості, пломби, ярлики, а також розрахунковий документ, виданий споживачеві разом із проданим товаром.

У разі виявлення протягом встановленого гарантійного строку **недоліків** споживач, в порядку та у строки, що встановлені законодавством, має право вимагати:

- ▶ пропорційного зменшення ціни;
- ▶ безоплатного усунення недоліків товару в розумний строк;
- ▶ відшкодування витрат на усунення недоліків товару.

У разі виявлення протягом установленого гарантійного строку **істотних недоліків**, які виникли з вини виробника товару (продавця), або фальсифікації товару, підтверджених за необхідності висновком експертизи, споживач, в порядку та у строки, що встановлені законодавством і на підставі обов'язкових для сторін правил чи договору, має право за своїм вибором вимагати від продавця або виробника:

- ▶ розірвання договору та повернення сплаченої за товар грошової суми;
- ▶ вимагати заміни товару на такий же товар або на аналогічний, з числа наявних у продавця (виробника), товар.

Споживач має право відмовитися від **договору про виконання робіт і надання послуг** і вимагати відшкодування збитків, якщо виконавець своєчасно не приступає до виконання договору або виконує роботу так повільно, що закінчити її у визначений термін стає неможливим. У разі виявлення недоліків у виконаній роботі (наданій послугі) споживач має право за своїм вибором вимагати:

- ▶ безоплатного усунення недоліків у виконаній роботі (наданій послугі);
- ▶ відповідного зменшення ціни виконаної роботи (наданої послуги);
- ▶ безоплатного виготовлення іншої речі з такого ж матеріалу і такої ж якості чи повторного виконання роботи;

- ▶ відшкодування завданих йому збитків з усуненням недоліків виконаної роботи (наданої послуги) своїми силами чи із залученням третьої особи.

Збитки, завдані споживачеві недобросовісною рекламою, підлягають відшкодуванню винною особою у повному обсязі.

Шкода, заподіяна життю, здоров'ю або майну споживача товарами (роботами, послугами), що містять конструктивні, виробничі, рецептурні або інші недоліки, підлягає відшкодуванню в повному обсязі, якщо законодавством не передбачено іншої міри відповідальності. Право вимагати відшкодування заподіяної шкоди визнається за кожним потерпілим споживачем незалежно від того, перебував він чи не перебував у договірних відносинах з виробником (виконавцем, продавцем) протягом установленого терміну служби (терміну придатності).

У цьому випадку споживач повинен довести:

- ▶ наявність шкоди;
- ▶ наявність дефекту в продукції;
- ▶ наявність причинно-наслідкового зв'язку між такими шкодою та дефектом.

За порушення законодавства про захист прав споживачів настає юридична відповідальність у формі штрафів від 2 до 100 неоподаткованих мінімумів доходів громадян.

17.4. Які організації та установи допомагають споживачам у захисті їхніх прав

Якщо ви вважаєте, що було порушено ваші права як споживача, то маєте право звернутися до:

- ▶ Державного комітету стандартизації, метрології та сертифікації України (Держстандарт України) та в його територіальні органи;
- ▶ місцевих державних адміністрацій;
- ▶ до ради депутатів, її виконавчих органів;
- ▶ органів і установ, що здійснюють державний санітарно-епідеміологічний нагляд;
- ▶ Антимонопольного комітету України (його територіальні відділення);
- ▶ в інші органи державної виконавчої влади, на які покладено контроль за якістю і безпекою товарів (робіт, послуг), призначених для споживачів;
- ▶ суду.

При зверненні до органів державної влади, що здійснюють контроль за якістю товарів, особа подає скаргу (претензію). Звернення повинно відповідати таким вимогам:

- ▶ має бути заадресованим (чи органу державної влади, чи посадовій особі);
- ▶ у зверненні має бути зазначено прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання, викладено суть питання, зауваження, пропозиції, заяви чи скарги, прохання чи вимоги;

- ▶ звернення може бути подано як окремою особою (індивідуальне), так і групою осіб (колективне).
- ▶ письмове звернення повинно бути підписане заявником (заявниками) із зазначенням дати.

Відповідно до законодавства України особа має право безпосередньо звернутися до суду у разі порушення її прав споживача шляхом подання позовної заяви. Крім матеріальних збитків, особа також має право на відшкодування *моральної шкоди* у разі грубого поводження із нею продавця (виконавця).

Особа може подати позов до суду за вибором: або за місцем її проживання, або за місцем знаходження відповідача, або за місцем заподіяння шкоди, або за місцем виконання договору. Згідно із Законом України «Про захист прав споживачів» позивач звільняється від сплати державного мита. Заяви про захист прав споживачів мають містити відомості:

- ▶ про те, яке право споживача порушено;
- ▶ коли і в чому це виявилось;
- ▶ про способи захисту, які належить вжити суду;
- ▶ про розмір сум, щодо яких заявлено вимоги, з відповідними розрахунками і обґрунтуваннями;
- ▶ про докази, що підтверджують позов.

До заяви повинні бути додані необхідні документи — залежно від заявлених вимог (наприклад, договір, квитанція-замовлення, чек, транспортна чи інша накладна...).

Захисту прав споживачів в Україні також сприяють неурядові громадські організації (Центр споживчих ініціатив, Міжнародний інститут безпеки та якості продуктів харчування, газета «Споживач»...). Ці організації створено для споживачів України як інформаційні, тренінгові та правові консультативні центри, які навчають правам споживача й захищають їх.

Пам'ятка споживача

У кожному магазині повинні обов'язково міститися:

- «Куточок споживача», де мають бути відображені права та обов'язки продавця і покупця, відомості про продавця (адреса, телефон, ПІБ директора), адреса і телефони контролюючих органів;
- Закон України «Про захист прав споживачів», відповідні правила торгівлі тощо;
- «Книга відгуків і пропозицій» у доступному місці.

Продавці і касири мусять мати значки («бейджики»), на яких вказані їхні посади й імена.

Перш ніж оплатувати обраний товар чи послугу, перевірте:

- відповідність названої продавцем ціни тій, яка вказана у ціннику чи прейскуранті;

- якщо товар штучний — чи не пошкоджена упаковка і чи дійсно в ній той товар, за який ви сплачуєте гроші; комплектність товару; наявність супроводжувальної документації. При цьому попросіть у продавця продемонструвати, як працює товар і як ним користуватися;
- якщо товар ваговий — чи правильно працюють ваги;
- наявність необхідної інформації на упаковці та у супроводжувальній документації. Слід детально ознайомитися з цією інформацією, насамперед — зі строком придатності, гарантійними зобов'язаннями виробника тощо.

Під час покупки товару (оплати послуги, роботи) прослідкуйте:

- щоб вам видали касовий чек (якщо товар тривалого зберігання, попросіть також виписати товарний чек) і щоб на чеку було видно сплачену суму;
- щоб у паспорті виробу було точно вказано дату покупки і назву магазину-продавця.

17.5. Вчимося захищати права споживачів

Ознайомтесь та проаналізуйте зразки скарг (претензій), позову.

Складіть за зразками:

- скаргу (претензію);
- претензію до продавця;
- позовну заяву до суду за ситуаціями, що пов'язані з порушенням прав споживачів.

По завершенні роботи озвучте й проаналізуйте зміст складених документів.

Зразки скарг (претензій)

Директору Товариства з обмеженою
відповідальністю «Побутова техніка»
49000, м. Київ, вул. Прорізна, 23.

Іванчука Івана Івановича,
який мешкає за адресою: 49121,
м. Київ, пр. Героїв Сталінграду, 12/7.

ПРЕТЕНЗІЯ

20 листопада 2016 року у вашому магазині я придбав телевізор Panasonic 5С-ТС205, заводський № 2051437 вартістю 12500 гривень, що підтверджено копією чека. На телевізор встановлений 2-річний гарантійний термін, що підтверджено копією гарантійного талона.

Через місяць після придбання у телевізора зник звук, тобто телевізор має істотний недолік.

Згідно зі ст. 8 Закону України «Про захист прав споживачів»

ПРОШУ:

1. Провести безоплатний ремонт телевізора у строк, визначений законодавством України.
2. Здійснити доставку телевізора неналежної якості до магазину та доставку мені відремонтованого телевізора за ваш рахунок.
3. На час ремонту надати мені (з доставкою) телевізор аналогічної марки.
4. Розглянути мою претензію у строк, встановлений законодавством, та проінформувати мене про результати її розгляду.

Якщо мої законні вимоги не будуть задоволені, я буду змушений звернутися до Головного Київського міського управління з питань захисту прав споживачів, до програми «Споживач» на телеканалі «Київ», також до суду з позовною заявою про захист моїх прав споживача та про відшкодування моральної шкоди, завданої мені вашими протизаконними діями.

Додатки:

1. Копія товарного чека.
2. Копія гарантійного талона.

25 лютого 2016 р.

Іванчук І.І.

Претензія до продавця

Суть претензії: розірвання договору та відшкодування збитків

Директору
Приватного підприємства «Промінь»,
01023, м. Київ, вул. Хрещатик, 55,
засоби зв'язку невідомі

Гр. Вороненко Ніни Марківни,
що мешкає за адресою:
01242, м. Київ, вул. Польова, 36, кв. 4
тел.: 115 11 22

ПРЕТЕНЗІЯ

12 липня 2016 року я придбала у магазині «Комфорт», який належить ПП «Промінь», кондиціонер фірми «WWW», номер виробника (serial number) № 0507343, ціна 2500 гривень, що підтверджено чеком, паспортом та гарантійним талоном.

Згідно з гарантійним талоном гарантійний строк встановлено 2 роки з дати придбання товару.

19 липня 2016 року з кондиціонера в квартиру почала капати вода, і я звернулася із заявою про направлення спеціаліста для з'ясування причин непрацездатності кондиціонера.

20 липня направлений вами спеціаліст склав акт експертизи про виявлені технічні недоліки виробничого характеру та запропонував мені звернутися до Вас щодо ремонту кондиціонера (копія акта додається).

21 липня 2016 року я звернулася до працівників магазину з приводу розірвання договору, демонтажу кондиціонера та повернення сплачених мною коштів, але працівники магазину відмовили мені у такому вирішенні справи та пропонували ремонт виробу.

Враховуючи, що:

- у кондиціонері виявлено технічні недоліки, за яких подальша експлуатація кондиціонера, тобто використання виробу за призначенням, є неможливим;
- запропонований ремонт виробу вимагає демонтажу обладнання і залишає мою родину без необхідного нам кондиціонера в середині літа, під час спеки, та на підставі ст. 8, частини 1 Закону України «Про захист прав споживачів» стосовно розірвання договору й повернення сплаченої за товар грошової суми у разі виявлення істотних недоліків,

ПРОШУ:

Розірвати договір та повернути мені сплачені за кондиціонер фірми «WWW», № 0507343, гроші в сумі 2500 гривен.

Додатки:

1. Копія касового чека.
2. Копія інструкції з експлуатації на кондиціонер фірми «WWW», № 0507343.
3. Копія гарантійного талона.
4. Копія акта експертизи.

Підпис заявника _____ (Вороненко Н.М.) 23 липня 2016 року

Зразок позову до суду

До Оболонського районного суду м. Києва

Позивач: Маковій Володимир Іванович,
який мешкає за адресою: 49008,
м. Київ, вул. Заводська, 12/7.

Відповідач: Товариство з обмеженою
відповідальністю «Побутова техніка», 49000,
м. Київ, вул. Прорізна, 23.

Ціна позову: 12500 грн.

ПОЗОВНА ЗАЯВА

20 січня 2016 року в магазині «Побутова техніка», що знаходиться за адресою: м. Дніпро, вул. Блакитна, 43 і належить ТОВ «Побутова техніка», я придбав телевізор

Panasonic 5C-TC205, заводський № 2051437 вартістю 12500 гривень, що підтверджено копією чека. На телевизор встановлений 2-річний гарантійний термін, що підтверджено копією гарантійного талона.

Через місяць після придбання у телевизора зник звук, тобто телевизор виявився неналежної якості, має істотні недоліки.

25 лютого 2016 року я звернувся до директора ТОВ «Побутова техніка» з письмовою претензією про безоплатне усунення недоліків телевизора та з вимогою надати мені на час ремонту телевизор аналогічної марки. Відповіді на претензію я не отримав. Після цього я ще двічі звертався до магазину з усною вимогою провести гарантійний ремонт, але всі мої вимоги залишились без задоволення, директор магазину уникає спілкування зі мною і не надає пояснень з приводу відмови мені у задоволенні моїх законних вимог.

Телевизор має велике значення для моєї родини, у зв'язку з чим 20 березня 2016 року я придбав інший, тому зараз мені вже не потрібний ремонт телевизора, придбаного у відповідача.

На підставі Закону України «Про захист прав споживачів» та ст.ст. 4, 5 Цивільного процесуального кодексу України

ПРОШУ:

1. Розірвати договір купівлі-продажу телевизора Panasonic 5C-TC205, заводський № 2051437, укладений з відповідачем 20 січня 2016 року.
2. Стягнути з відповідача на мою користь вартість телевизора Panasonic 5C-TC205 — 12500 гривень.
3. Звільнити мене від сплати державного мита.

Додатки:

1. Копія товарного чека.
2. Копія гарантійного талона.
3. Копія претензії, пред'явленої відповідачу.
4. Копія позовної заяви.

12 квітня 2016 року.

Маковій В.І.

17.6. Особливості електронного продажу й операцій із кредитною картою

Історія виникнення пластикових карток.

Пластикова платіжна картка — це персоніфікований платіжний інструмент, що надає клієнту можливість здійснення безготівкових платежів за куплені товари чи надані послуги і при необхідності отримувати чи поповнювати готівковими коштами поточний картковий рахунок.

Суб'єкти підприємництва, які приймають пластикові картки для розрахунків, створюють мережу торгових точок для швидкого та якісного обслуговування клієнтів.

Сучасна пластикова картка являє собою пластину стандартних розмірів (85,6 × 53,9 × 0,76), виготовлену зі спеціальної, стійкої до механічних і термічних впливів, пластмаси. Одна з основних функцій пластикової картки — забезпечення ідентифікації особи, що використовує картку, як суб'єкта платіжної системи. Для цього на пластикову картку наносять логотипи банку, що випустив картку, і платіжної системи, що обслуговує картку, ім'я власника картки, номер його рахунку, термін дії картки тощо.

Це дає можливість при ручній обробці прийнятих до оплати карток швидко перенести дані на чек за допомогою спеціального пристрою — **імпрінтера**, що здійснює «зчитування» картки.

Особливістю безготівкових розрахунків за пластиковими платіжними картками є фактичний продаж товарів торговими точками в борг. Адже товари та послуги надаються клієнтам відразу, а кошти на поточні рахунки суб'єктів, що надають послуги чи товар, будуть зараховані дещо пізніше. Тому гарантом здійснення таких операцій виступає банк, який випустив, або кажуть, емітував платіжну картку. Банк, який випускає платіжну картку для обслуговування відповідного карткового рахунку свого контрагента, називають **банк-емітентом** (issuing bank). Саме тому всі картки, які надає в користування банк-емітент своїм клієнтам, є його власністю. Клієнти (cardholder), що отримали платіжні картки в користування, є фактично орендарями карток на час їх терміну дії.

При видачі картки клієнтові здійснюється її **персоніфікація** — на неї заносяться дані, що дозволяють ідентифікувати картку та її власника, а також здійснити перевірку платоспроможності картки при прийомі її до оплати або видачі готівки. Звичайно, клієнт може використовувати свою картку для отримання послуг в мережі й інших банків, які теж можуть обслуговувати платіжні картки, хоча не є їх емітентами. Такі банки називають еквайрами (acquiring bank, acquirer).

Банк-еквайр — це банк, що обслуговує рахунки підприємств торгівлі та сфери послуг і виконує операції видачі готівкових коштів за платіжними картками банків-емітентів.

Процес здійснення купівлі чи продажу товарів або видачі чи приймання готівки за допомогою пластикових карток називається **авторизацією**. Для проведення авторизації торгова точка, в якій обслуговується клієнт, робить запит платіжній системі про підтвердження повноважень пред'явника картки та його фінансових можливостей.

Технологія авторизації залежить від побудови платіжної системи, типу картки та технічних засобів обслуговування в торговій точці. В наш час для авторизації в торговій точці використовується POS-термінал (POS-Point of Sale) — пристрій, що забезпечує зчитування даних з картки, введення касиром суми платежу та авторизацію з платіжною системою.

У разі видачі **готівкових коштів** процес має аналогічний характер, але гроші видаються спеціалізованим пристроєм — **банкоматом**, який працює в автоматичному режимі реального часу і сам проводить авторизацію. (Джерело: <http://buklib.net/books/25949/>)

Як працює банкомат (відео Discovery про банкомат):

<https://www.youtube.com/watch?v=FtA-QkbiWa8>

Як працює банкомат зсередини (відео):

<https://www.youtube.com/watch?v=oPBwOtEFFvA>

Вікіпедія про банківські картки:

https://uk.wikipedia.org/wiki/Банківська_платіжна_картка

Завдання та запитання

1. Хто такі споживачі, виробники, продавці, виконавці?
2. Класифікуйте права та обов'язки споживачів.
3. Вкажіть, на які кроки має право споживач у разі придбання ним товару з недоліками. Істотними недоліками.
4. Вкажіть причини порушення прав споживачів.
5. Розробіть найважливіші права та обов'язки продавців, виробників, виконавців.
6. Який, на вашу думку, найбільш ефективний шлях захисту прав споживачів? Чому?

§18. Сім'я. Шлюб. Взаємні права й обов'язки батьків і дітей

Очікувані результати

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- пояснювати, що таке сім'я та шлюб;
- пояснювати умови укладання шлюбу, в тому числі неповнолітніми;
- називати взаємні права та обов'язки батьків і дітей;
- пояснювати, чому права та обов'язки батьків і дітей є взаємними;
- описувати обов'язок матері, батька утримувати дитину та обов'язок повнолітніх дітей утримувати батьків;
- моделювати та розв'язувати правові ситуації, пов'язані з правами та обов'язками батьків і дітей;
- висловлювати власне ставлення до взаємних прав та обов'язків батьків і дітей.

18.1. Що таке сім'я

Слово «сім'я» походить від слова «сѣмь», що означає «робітник, слуга, домоходець». З огляду на це, у первісному розумінні сім'я — це коло осіб, які визначалися як робітники, слуги, домохадці, тобто особи, пов'язані певними економічними зв'язками.

Сьогодні під терміном «сім'я» розуміють союз осіб, пов'язаних шлюбом чи родинністю, які спільно проживають, мають спільний побут, взаємні права та обов'язки.

Сім'я — це юридичний зв'язок між фізичними особами, заснований на шлюбі, відносинах родинності, усиновленні та інших підставах, передбачених у законі. Цей зв'язок проявляється у наділенні їх на засадах рівності взаємними особистими немайновими та майновими сімейними правами та обов'язками, спільному житті, спільності інтересів та взаємній юридичній відповідальності.

Підставами для створення сім'ї є:

- ▶ шлюб;
- ▶ кровне споріднення;
- ▶ усиовлення;
- ▶ інші підстави, не заборонені законом і такі, що не суперечать моральним засадам суспільства.

У класичній сім'ї є чоловік та жінка, які мають дитину (дітей). До сім'ї також можуть входити дідуся й бабусі та інші родичі.

Права члена сім'ї має й одинока особа. Сім'ю може також створити особа, яка народила дитину, незалежно від віку. Сім'я, у якій немає одного з батьків, називається **неповною**.

18.2. Що таке шлюб

Шлюб — це сімейний союз жінки і чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану.

Релігійний обряд шлюбу не є підставою для виникнення у жінки і чоловіка прав та обов'язків подружжя, крім випадків, коли релігійний обряд шлюбу відбувся до створення або відновлення державних органів реєстрації актів цивільного стану.

Ознаками шлюбу є:

- ▶ добровільність, тобто наявність добровільної згоди обох із подружжя;

- ▶ досягнення шлюбного віку жінкою та чоловіком, що вступають у шлюб;
- ▶ реєстрація шлюбу у встановленому законом порядку;
- ▶ спрямованість на утворення сімейного союзу чоловіка і жінки.

Умовами вступу до шлюбу є:

- ▶ досягнення шлюбного віку, який в Україні встановлено для жінки і чоловіка — 18 років;
- ▶ вільна згода жінки та чоловіка.

Шлюбний вік може бути знижено за рішенням суду за заявою особи мінімум до 16 років, якщо буде встановлено, що це відповідає її потребам (наявність дитини, вагітність, фактичне проживання з сім'єю тривалий термін, хвороба тощо). У випадках одруження до 18 років особи набувають повної дієздатності автоматично (не втрачається після розлучення).

Жінка і чоловік можуть одночасно перебувати лише в одному шлюбі та мають право на повторний шлюб лише після припинення попереднього шлюбу. Законодавство визначає *коло осіб, які не можуть перебувати у шлюбі між собою*:

- ▶ особи, які є родичами прямої лінії споріднення (батько, мати, дід, баба — син, дочка, онук, онучка);
- ▶ повнорідні та неповнорідні брат і сестра (походять від спільних батька і матері, походять від різних батьків чи матерів);
- ▶ двоюрідні брат і сестра, рідні тітка, дядько та племінник, племінниця;
- ▶ усиновлювач та усиновлена ним дитина;
- ▶ вже одружені особи (можна укласти шлюб лише після припинення попереднього шлюбу);
- ▶ недієздатні особи.

Права і обов'язки подружжя виникають з моменту реєстрації шлюбу.

Відеофільм. Шлюб. Розлучення. Поділ майна. Аліменти.

Як укласти шлюб.

Особи, що бажають зареєструвати шлюб, подають заяву до будь-якого державного органу реєстрації актів цивільного стану за їхнім вибором. У разі наявності поважних причин заява може бути подана представником особи (представник повинен мати нотаріально засвідчене доручення). Така заява обов'язково посвідчується нотаріусом і є чинною протягом 3-х місяців з дня її подання.

Особи, що подали заяву про реєстрацію шлюбу, повинні повідомити одна одну про стан свого здоров'я. Приховання тяжкої хвороби, а також хвороби, небезпечної для другого з подружжя, їхніх нащадків, може бути підставою для визнання шлюбу недійсним.

Особа, яка відмовилася від шлюбу, зобов'язана відшкодувати другій стороні затрати, що були нею понесені у зв'язку з приготуванням до реєстрації шлюбу та весілля. Але якщо відмова від шлюбу була викликана протиправною, аморальною поведінкою нареченої, нареченого та прихованням обставин, що мають істотне значення (тяжка хвороба, судимість тощо), затрати не підлягають відшкодуванню.

Шлюб реєструється урочисто після спливу одного місяця від подання особами заяви про реєстрацію шлюбу. Але за наявності поважних причин керівник державного органу реєстрації актів цивільного стану дозволяє реєстрацію шлюбу і до спливу місячного терміну. У разі вагітності нареченої, народження нею дитини, а також якщо є безпосередня загроза для життя нареченої або нареченого, шлюб реєструється у день подання відповідної заяви. Як правило, шлюб реєструється у приміщенні державного органу реєстрації актів цивільного стану, але за заявою наречених реєстрація шлюбу в урочистій обстановці може бути проведена в іншому місці.

Державна реєстрація шлюбу засвідчується свідоцтвом про шлюб, у паспортах подружжя ставляться штампи про одруження.

Алгоритм укладення шлюбу громадянами України

піти в РАЦС

подати заяву

укладення шлюбу (отримання свідоцтва про шлюб і штамп у паспорті)

Які права та обов'язки має подружжя. Зразок заяви про реєстрацію шлюбу.

18.3. Взаємні права та обов'язки батьків і дітей

Сімейний кодекс зазначає, що правовий статус **дитини** особа має до досягнення нею повноліття. Дитина у віці до 14 років вважається **малолітньою**. Дитина у віці від 14 до 18 років є **неповнолітньою**.

Взаємні права та обов'язки батьків і дітей ґрунтуються на походженні дітей від них, посвідченому у встановленому законом порядку (*свідоцтво про народження дитини*), шляхом реєстрації народження дитини в державних органах реєстрації актів цивільного стану:

Реєстрація дитини

за заявою будь-кого з батьків чи близьких, родичів, якщо дитина народжується у шлюбі

на підставі добровільного визнання батьківства дитини батьком, який не перебуває у шлюбі з матір'ю дитини

на підставі встановлення батьківства судом, якщо батьки не перебувають у шлюбі, а батько заперечує батьківство

Дитина, яка зачата і (або) народжена у шлюбі, походить від подружжя, що визнається на підставі свідоцтва про шлюб та документа закладу охорони здоров'я про народження дружиною дитини.

Якщо ж мати та батько дитини не перебувають у шлюбі між собою, походження дитини від матері визначається на підставі документа закладу охорони здоров'я про народження нею дитини, а походження дитини від батька в цьому разі визначається:

- ▶ за заявою матері та батька дитини, яка може бути подана як до, так і після народження дитини до державного органу реєстрації актів цивільного стану;
- ▶ за заявою чоловіка, який вважає себе батьком дитини, якщо мати дитини померла, визнана недієздатною, безвісно відсутньою, позбавлена батьківських прав або якщо мати дитини не проживає з дитиною більш ніж 6 місяців і не проявляє про неї материнської турботи та піклування;
- ▶ за рішенням суду. У цьому випадку підставою для визнання батьківства є будь-які відомості, що засвідчують походження дитини від певної особи, зібрані відповідно до законодавства. Позов про визнання батьківства може бути пред'явлений матір'ю, опікуном, піклувальником дитини, самою дитиною після досягнення повноліття, а також особою, яка вважає себе батьком дитини.

Якщо дитина народилася у подружжя, дружина записується матір'ю, а чоловік — батьком дитини. Якщо ж дитина народилася у матері, яка не перебуває у шлюбі, і немає спільної заяви батьків, заяви батька або рішення суду, запис про батька дитини провадиться за прізвищем матері, а ім'я та по батькові батька дитини записуються за її вказівкою. Якщо батьки дитини невідомі, запис про них у Книзі реєстрації народжень провадиться за рішенням органу опіки та піклування.

Мати і батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебувають вони (чи перебували раніше) у шлюбі та чи проживають разом з дитиною. Діти мають рівні права та обов'язки щодо батьків, незалежно від того, чи були їхні батьки у шлюбі між собою.

18.4. Якими є особисті немайнові права та обов'язки батьків і дітей

Розрізняють **особисті немайнові та майнові права й обов'язки** батьків і дітей.

До особистих немайнових обов'язків батьків і дітей належать:

- ▶ Забрати дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я (якщо батьки цього не зробили, забрати дитину мають право її баба, дід, інші родичі з дозволу органу опіки та піклування).

- ▶ Невідкладно, але не пізніше одного місяця від дня народження дитини, зареєструвати народження дитини в державному органі реєстрації актів цивільного стану.
- ▶ Виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, Батьківщини.
- ▶ Піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток.
- ▶ Забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя.
- ▶ Поважати дитину.
- ▶ Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про батьків, проявляти про них турботу та надавати допомогу.

Передача дитини на виховання іншим особам не звільняє батьків від обов'язку батьківського піклування про неї.

Забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини.

Забороняються фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини.

До особистих немайнових прав батьків та дітей належать:

- ▶ Переважне право батьків перед іншими особами на особисте виховання дитини.
- ▶ Право батьків залучати до виховання дитини інших осіб, передавати її на виховання фізичним та юридичним особам.
- ▶ Право батьків обирати форми та методи виховання, крім тих, які суперечать закону, моральним засадам суспільства.
- ▶ Право дитини противитися неналежному виконанню батьками обов'язків щодо неї, звернутися за захистом своїх прав та інтересів до органу опіки та піклування, інших органів державної влади, а після досягнення 14-ти років — і до суду.
- ▶ Право батьків та дитини на безперешкодне спілкування.
- ▶ Право батьків на самозахист своєї дитини, повнолітніх дочки та сина, право звертатися за захистом прав та інтересів своїх дітей до суду, органів державної влади тощо. Відповідне право повнолітніх дітей звертатися за захистом прав та інтересів непрацездатних, немічних батьків.
- ▶ Право батьків на визначення місця проживання своєї дитини, при цьому місце проживання дитини, яка не досягла 10-ти років, визначається за згодою батьків, а після досягнення дитиною 10-тирічного віку — за спільною згодою батьків та самої дитини.

Питання виховання дитини вирішується батьками спільно.

18.5. Якими є права батьків і дітей на майно

Батьки і діти, зокрема, ті, які спільно проживають, можуть бути самостійними власниками майна. Вони мають майно на праві **особистої приватної власності**. Батьки не мають права на це майно, так само, як і діти не мають права на майно батьків. Майно, придбане батьками або одним із них для забезпечення розвитку, навчання та виховання дитини (одяг, інші речі особистого вжитку, іграшки, книги, музичні інструменти, спортивне обладнання тощо) також є власністю дитини.

Якщо у малолітньої дитини є майно, батьки управляють ним без спеціального на те повноваження. При цьому вони зобов'язані вислухати думку дитини щодо способів управління її майном. Після припинення управління батьки зобов'язані повернути дитині майно, яким вони управляли, а також доходи від нього. Дохід, одержаний від використання майна малолітньої дитини, батьки мають право використовувати на виховання та утримання інших дітей та на невідкладні потреби сім'ї.

Батьки дитини (опікуни) не мають права без дозволу органу опіки та піклування:

- ▶ відмовитися від майнових прав дитини;
- ▶ видавати письмові зобов'язання від імені дитини;
- ▶ укладати договори, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, в тому числі договори щодо поділу або обміну житлового будинку, квартири;
- ▶ укладати договори щодо іншого цінного майна.

Майно, набуте батьками і дітьми за рахунок їхньої спільної праці чи спільних коштів, належить їм на праві спільної сумісної власності.

Що таке право на утримання.

Батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття. За домовленістю між батьками той із них, хто проживає окремо від дитини, може брати участь у її утриманні в грошовій і (або) натуральній формі. За рішенням суду кошти на утримання дитини (аліменти) присуджуються у частці від доходу її матері, батька і (або) у твердій грошовій сумі. Якщо місце проживання батьків невідоме, або вони ухиляються від сплати аліментів, або не мають можливості утримувати дитину, дитині призначається державна допомога.

Якщо повнолітні дочка, син продовжують навчання і у зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги, батьки зобов'язані утримувати їх до досягнення 23-х років за умови, що вони можуть надавати матеріальну допомогу.

Повнолітні дочка, син зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги, в іншому випадку з них також стягуються аліменти. Суд визначає розмір аліментів на батьків у твердій грошовій сумі і (або) у частці від заробітку (доходу) з урахуванням матеріального та сімейного стану сторін.

Діти зобов'язані брати участь у додаткових витратах на батьків, спричинених важкою хворобою, інвалідністю або немічністю. Якщо ж мати або батько були позбавлені батьківських прав, і ці права не були поновлені, або якщо буде встановлено, що батьки ухилялися від виконання своїх батьківських обов'язків, то на дітей не може бути покладений обов'язок щодо їх утримання.

18.6. Як держава захищає права дитини в сім'ї

Сім'я має забезпечити кожному зі своїх членів особисту безпеку, фізичну та психологічну комфортність, можливість відчутти та проявити любов та турботу, самореалізуватися як особистість. Але, на жаль, в реальному житті, вона може стати і джерелом небезпеки: жінки та діти, а іноді й чоловіки, буває, страждають від проявів насильства з боку близької людини.

Далеко не всі батьки у відносинах із своїми дітьми дотримуються норм законодавства. Значною мірою, напевно, й через те, що в Україні ледь не нормою вважається «виховання» дітей за допомогою пасака чи розмови між подружжям за посередництва кулаків.

Стаття 52 Конституції України визначає, що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються законом.

У статтях Сімейного кодексу України закріплено, що право дитини на належне батьківське виховання забезпечується системою державного контролю, що встановлена законом. Дитина має право протидіяти неналежному виконанню батьками своїх обов'язків щодо неї. Дитина має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів до **органу опіки та піклування**, інших **органів державної влади** (наприклад, прокуратура, служба у справах неповнолітніх, кримінальна поліція у справах неповнолітніх), **органів місцевого самоврядування** та **громадських організацій**. Дитина має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів безпосередньо до суду, якщо вона досягла чотирнадцяти років.

1) Бесіда (дискусія) з питання щодо осіб, які не можуть перебувати у шлюбі між собою.

2) Проаналізуйте та розв'яжіть юридичні ситуації:

☹ Юрій (20 р.) та Анжела (16 р., вагітна) вирішили одружитися, про що дівчина повідомила своїх батьків. Батьки Анжели проти шлюбу, оскільки хлопець не має вищої освіти, ніде не вчиться і не має постійного заробітку. Як буде вирішена ситуація?

☹ Антон та Олена вирішили одружитися і занесли заяву до державного органу реєстрації актів цивільного стану. Оскільки Олена була єдиною дочкою у сім'ї, її батьки вирішили взяти на себе організацію весілля. Вони замовили зал у кафе, купили Олені весільну сукню та поступово почали запрошувати гостей. За тиждень до весілля Антон заявив Олені, що він не хоче офіційно одружуватися і запропонував жити просто спільно деякий час для того, щоб краще пізнати один одного. Чи є дії Антона правомірні? Чи може Олена примусити Антона одружитися? Батьки Олени вимагають у суді відшкодування завданої матеріальної та моральної шкоди. Яке рішення прийме суд?

- ☑ Марія та Максим одружилися тиждень тому. На гроші, що були їм подаровані, вони придбали телевізор, наручні годинники (кожному), кухонний комбайн (щоб Марії було зручніше готувати їжу), жіночу шкіряну куртку. А гроші, що залишилися, поклали на рахунок у банку, відкритий на ім'я чоловіка. Визначте режими власності на придбані речі та банківський рахунок.
- ☑ Олександра (18 р.) вагітна. За словами дівчини, батьком дитини є її знайомий Микола (22 р.), який заперечує батьківство. Олександра бажає одружитися з Миколою, а хлопець не лише не бажає одружуватися, а й відмовляється від утримання дитини у разі народження. Як буде вирішена ситуація?
- ☑ Мирослава (17 р.) закінчила школу і вступила до університету на контрактну форму навчання. Дівчина стверджує, що її батьки зобов'язані платити за навчання, оскільки вона є неповнолітньою. Як буде вирішена ситуація?

3) Напишіть есе «Ідеальна сім'я — це ...»

- 4) У парах складіть ситуації, у яких би було порушено (дотримано) батьками немайнові та майнові права дітей. Після представлення результатів проаналізуйте ситуації.
- 5) Розробіть пам'ятку для дітей та батьків «Що є порушенням прав дітей у сім'ї батьками? Що потрібно робити, щоб такого не трапилося?»

Завдання та запитання

1. Що таке сім'я, шлюб?
2. Вкажіть, якими є умови вступу до шлюбу. Які умови перешкоджають вступу у шлюб?
3. Поясніть, чому у нашій та інших державах мають місце факти порушення батьками прав дітей.
4. Що мається на увазі під твердженням: «Мати і батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебувають вони (чи перебували раніше) у шлюбі та чи проживають разом з дитиною»?
5. Назвіть 3 найважливіших, на вашу думку, особистих немайнових прав неповнолітніх. Поясніть свій вибір.
6. Що, на вашу думку, є найважливішим у сім'ї? Чому?

§19. Влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування

Практичне заняття

Очікувані результати

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- оцінювати ситуації порушення прав дитини в сім'ї;
- розповідати про підстави і процедуру позбавлення батьківських прав;
- розрізняти усиновлення та опіку і піклування;
- висловлювати судження щодо важливості і значення виховання дитини в сім'ї.

Учні об'єднуються в групи (3 або 6).

Кожна група (ряд) опрацює матеріали відповідно п.п. 19.1, 19.2, 19.3, використовуючи метод «Робімо позначки».

Після опрацювання коротко озвучує і презентує зміст пункту з коментарями.

Перед початком роботи, за наявності такої можливості, можна проглянути відеосюжет «Вчинення насильства в сім'ї» ().

19.1. За що і як батьки можуть бути позбавлені батьківських прав

Закон передбачає, що батьки (один із батьків) можуть бути **позбавлені судом батьківських прав**, якщо вони:

- ▶ не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування;
- ▶ ухиляються від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини;
- ▶ жорстоко поведуться з дитиною;
- ▶ є хронічними алкоголіками або наркоманами;
- ▶ вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва;
- ▶ засуджені за вчинення умисного злочину щодо дитини.

Право на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав мають:

- ▶ один із батьків, опікун, піклувальник, особа, в сім'ї якої проживає дитина;
- ▶ заклад охорони здоров'я або навчальний заклад, в якому вона перебуває;
- ▶ орган опіки та піклування;
- ▶ прокурор;
- ▶ сама дитина, яка досягла 14 років.

Рішення суду про позбавлення батьківських прав після набрання ним законної сили суд надсилає державному органу реєстрації актів цивільного стану за місцем

реєстрації народження дитини. Якщо суд при розгляді справи про позбавлення батьківських прав виявить у діях батьків або одного з них ознаки злочину, він порушує кримінальну справу.

Особа, позбавлена батьківських прав:

втрачає особисті немайнові права щодо дитини та звільняється від обов'язків щодо її виховання;

перестає бути законним представником дитини;

втрачає права на пільги та державну допомогу, що надаються сім'ям з дітьми;

не може бути усиновлювачем, опікуном та піклувальником;

не може одержати в майбутньому тих майнових прав, пов'язаних із батьківством, які вона могла б мати у разі своєї непрацездатності тощо.

Батьківські права можуть бути поновлені лише в судовому порядку за умов зміни обставин, що були підставою для позбавлення батьківських прав.

Поновлення батьківських прав неможливе у випадках, коли дитина була усиновлена або досягнула повноліття.

Відеосюжети. Вчинення насильства в сім'ї. Позбавлення батьківських прав.

19.2. Що таке усиновлення

Усиновлення — це прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду.

Усиновленою може бути лише дитина. У виняткових випадках суд може ухвалити рішення про усиновлення повнолітньої особи, яка не має матері, батька або була позбавлена їхнього піклування. В цьому випадку суд бере до уваги сімейний стан усиновлювача, зокрема, відсутність у нього своїх дітей та інші обставини, що мають істотне значення.

Усиновлювачем може бути:

Дієздатна особа, якій виповнився 21 рік
(за винятком, коли усиновлювач є родичем дитини)

Особа, старша за дитину, яку вона бажає усиновити, не менш як на 15 років

У разі усиновлення повнолітньої особи, різниця у віці має бути
не менш ніж 18 років

Усиновлювачем може бути подружжя. І, навпаки, не можуть усиновити одну і ту ж дитину особи, що не перебувають у шлюбі.

Не можуть бути усиновлювачами особи, які:

- ▶ є особами однієї статі;
- ▶ обмежені у дієздатності;
- ▶ визнані недієздатними;
- ▶ позбавлені батьківських прав, якщо ці права не були поновлені;
- ▶ були усиновлювачами іншої дитини, але усиновлення було скасовано або визнано недійсним з їхньої вини;
- ▶ перебувають на обліку або на лікуванні у психоневрологічному чи наркологічному диспансері;
- ▶ зловживають спиртними напоями або наркотичними засобами;
- ▶ не мають постійного місця проживання та постійного заробітку;
- ▶ страждають на певні хвороби;
- ▶ є іноземцями, які не перебувають у шлюбі, крім випадків, коли іноземець є родичем дитини;
- ▶ були засуджені за злочини проти життя і здоров'я, волі, честі та гідності, статевої свободи та статевої недоторканності особи, проти громадської безпеки, громадського порядку та моральності, у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин...;
- ▶ за станом здоров'я потребують постійного стороннього догляду;
- ▶ є особами без громадянства;
- ▶ інтереси яких суперечать інтересам дитини.

Усиновлення дитини здійснюється за вільною згодою її батьків.

Проте усиновлення дитини може відбуватися і без згоди батьків, якщо вони:

- ▶ невідомі;
- ▶ визнані безвісно відсутніми;
- ▶ визнані недієздатними;
- ▶ позбавлені батьківських прав щодо дитини, яка усиновляється.

Для усиновлення дитини потрібна її згода. Усиновлення провадиться без згоди дитини, якщо вона за віком або станом здоров'я не усвідомлює факту усиновлення.

Особа, яка бажає усиновити дитину, подає до суду заяву про усиновлення. Суд виносить рішення, беручи до уваги всі обставини, що мають істотне значення. Усиновлення вважається здійсненим у день набрання чинності рішення суду про усиновлення.

Усиновлення надає усиновлювачеві права і накладає на нього обов'язки щодо дитини, яку він усиновив, у такому ж обсязі, який мають батьки щодо дитини, а особі, яку усиновлено, — відповідні права і обов'язки щодо усиновлювача.

Нагляд за дотриманням прав дітей, які усиновлені і проживають в Україні, здійснює орган опіки та піклування.

19.3. Що таке опіка, піклування

Опіка та піклування встановлюються з метою забезпечення особистих немайнових і майнових прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх осіб, а також повнолітніх осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати обов'язки.

Опіка встановлюється над малолітньою особою, яка не досягла 14 років, яка позбавлена батьківського піклування, та фізичною особою, яка визнана недієздатною.

Піклування встановлюється над неповнолітньою особою у віці від 14 до 18 років, яка позбавлена батьківського піклування, та фізичними особами, цивільна дієздатність яких обмежена судом.

Опіка та піклування над дітьми встановлюються органом опіки та піклування, а також судом у певних випадках.

Опікуном, піклувальником дитини може бути за її згодою повнолітня дієздатна особа. При призначенні дитині опікуна або піклувальника органом опіки та піклування враховуються особисті якості особи, її здатність до виховання дитини, ставлення до неї, а також бажання самої дитини.

Не можуть бути опікуном, піклувальником особи, яким законодавство забороняє бути усиновлювачами (п. 19.2.)

Якщо дитина постійно проживає у дитячому закладі або закладі охорони здоров'я, функції опікуна та піклувальника щодо неї покладаються на адміністрацію цих закладів.

Орган опіки та піклування контролює умови утримання, виховання, навчання дитини, над якою встановлено опіку або піклування.

Дитина, над якою встановлено опіку або піклування, має право:

- На проживання в сім'ї опікуна або піклувальника, на піклування з його боку.
- На забезпечення їй умов для всебічного розвитку, освіти, виховання і на повагу до її людської гідності.
- На збереження права користування житлом, у якому вона проживала до встановлення опіки або піклування. У разі відсутності житла така дитина має право на його отримання відповідно до закону.
- На захист від зловживань з боку опікуна або піклувальника.

Права й обов'язки опікуна та піклувальника:

- Обов'язок виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, психічний, духовний розвиток, забезпечити одержання дитиною повної загальної середньої освіти.
- Право самостійно визначати способи виховання дитини з урахуванням думки дитини і рекомендацій органу опіки та піклування.
- Право вимагати повернення дитини від будь-якої особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду.
- Обов'язок не перешкоджати спілкуванню дитини з її батьками та іншими родичами, за винятком випадків, коли таке спілкування суперечить інтересам дитини.
- Вчиняє правочини від імені та в інтересах підопічного.
- Вживає заходів щодо захисту цивільних прав та інтересів підопічного.

Обов'язки з опіки та піклування щодо дитини виконуються опікуном та піклувальником безоплатно.

Опіка припиняється у разі:

- ▶ передачі малолітньої особи батькам (усиновлювачам);
- ▶ досягнення підопічним 14 років (піклувальник стає опікуном);
- ▶ поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, яка була визнана недієздатною.

Піклування припиняється у разі:

- ▶ досягнення фізичною особою повноліття;
- ▶ реєстрації шлюбу неповнолітньої особи;
- ▶ надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності (наприклад, у випадку заняття підприємницькою діяльністю з 16 років);
- ▶ поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, цивільна дієздатність якої була обмежена.

Також закон передбачає передачу дітей, позбавлених батьківського піклування на виховання у сім'ю іншої особи (*патронатному вихователю*) до досягнення дитиною повноліття, за плату, в *прийомну сім'ю*, в *дитячий будинок сімейного типу*.

Сімейний кодекс України.

Відеосюжети. Встановлення опіки та піклування над дітьми.

Прийомна сім'я. Дитячий будинок сімейного типу.

Патронат над дітьми.

За договором про **патронат** орган опіки та піклування передає дитину, яка є сиротою або з інших причин позбавлена батьківського піклування, на виховання у сім'ю іншої особи (**патронатного вихователя**) до досягнення дитиною повноліття, за плату. На передачу дитини у сім'ю патронатного вихователя потрібна згода дитини, якщо вона досягла такого віку, що може її висловити. За виховання дитини патронатному вихователю встановлюється плата, розмір якої визначається за його домовленістю з органом опіки та піклування.

Обов'язки патронатного вихователя:

- забезпечити дитину житлом, одягом, харчуванням тощо;
- створити дитині умови для навчання, фізичного та духовного розвитку;
- захищати дитину, її права та інтереси як опікун або піклувальник, без спеціальних на те повноважень.

Договір про патронат припиняється у разі відмови від нього вихователя або дитини, яка досягла 14 років.

Також договір про патронат може бути розірваний за згодою сторін або за рішенням суду в разі невиконання вихователем своїх обов'язків або якщо між ним та дитиною склалися стосунки, які перешкоджають виконанню обов'язків за договором.

19.4. Набуваємо практичного досвіду

Після презентації й обговорення матеріалів п.п. 19.1–19.3, виконуємо вправи 1–8 на розсуд вчителя.

1) Ознайомтесь із наведеними цифрами та фактами (робота в парах, групах):

- ☑ Проаналізуйте цифри.
- ☑ Які відчуття викликає текст?
- ☑ Чому зазначені факти та цифри мають місце в Україні?
- ☑ Що потрібно зробити, щоб цього не було?

«Статистика каже, що 44 % батьків не знають інших методів виховання, ніж побиття дитини за провину, а на обліку в органах МВС за жорстоке поводження з дітьми в Україні перебуває понад 80 тис. сімей, у яких проживає більш ніж 110 тис. дітей. За деякими даними, 68 % жінок зазнають побоїв у родинах».

«У 2008 році в Україні від різноманітних протиправних дій дорослих постраждало 7 тисяч дітей. Найбільше страждають від домашнього насильства діти у віці до 10 років. Причому кожна третя з них не вчилася у школі — чи батьки не пускали, примушуючи просити милостиню, чи то немає можливості відвідувати заняття (відсутність одягу та ін.)».

«Третина дітей в Україні щороку спостерігають акти насильства в сім'ї. Діти, матері яких зазнали знущань, у шість разів частіше намагаються покінчити життя самогубством, 50 % з них схильні до зловживань наркотиками та алкоголем. Двад-

цять відсотків студентів вищих навчальних закладів втягнуті у насильницькі стосунки, причому 66 % розповідають про це друзіві, 26 % — батькам, 25 % — нікому не розповідають».

«За даними статистики, в Україні відомо про існування близько 2 мільйонів неповних і проблемних сімей, де немає когось із батьків, або ж батьки перебувають у постійних пошуках роботи. Із них — близько 60 тисяч сімей, де проживає 150 тисяч підлітків, офіційно вважаються неблагополучними».

- 2) Проведіть у класі (за можливості, — у школі) дослідження «Визначення рівня насилля в сім'ї щодо дітей» (за аналогією вправи «Температура прав людини») , запропонувавши учням чотири варіанти відповідей на питання: Чи мають місце у вашій сім'ї ...?

Насиллям у сім'ї є:

- ➔ знуцання над дитиною;
- ➔ нанесення побоїв;
- ➔ завдання шкоди здоров'ю;
- ➔ залякування дитини;
- ➔ порушення її статевої недоторканності;
- ➔ навіювання страху;
- ➔ перебивання дитини під час розмови;
- ➔ ізоляція дитини;
- ➔ контроль (обмеження) доступу до спілкування з ровесниками;
- ➔ ігнорування дитини;
- ➔ незадоволення основних потреб;
- ➔ використання дитини як засобу економічного торгу;
- ➔ погроза залишити дитину;
- ➔ погроза фізичною розправою;
- ➔ поводження з дитиною, як із прислугою;
- ➔ відмови в поінформуванні про важливі рішення сім'ї.

Варіанти відповідей «Ні. Ніколи (1 бал)», «Рідко (2 бали)», «Часто (3 бали)», «Так. Завжди (4 бали)».

Дослідження є анонімним. Після підрахунку результатів обговоріть і проаналізуйте ситуацію.

- 3) Ознайомтеся з таблицею на с. 154. Опрацюйте ліву колонку таблиці. Разом із батьками розгляньте (опрацюйте) праву. На наступному уроці обговоріть, якою була реакція батьків.

Пам'ятка для дітей та батьків (рекомендації щодо запобігання насильству в сім'ї)

Рекомендації для дітей

- Твої права в сім'ї у нашій державі захищають Сімейний кодекс України та Цивільний кодекс України.
- Будь поінформованим та нагадуй батькам про існування твоїх прав (права дитини є такими ж, як і права дорослих, які закріплені в II розділі Конституції України).
- Намагайся завжди шукати порозуміння з батьками.
- Не соромся звертатися за допомогою до кваліфікованих спеціалістів, учителів, психологів, працівників прокуратури, кримінальної поліції у справах неповнолітніх.
- З 14 років ти маєш право особисто звернутися в суд щодо порушень твоїх прав батьками.

Рекомендації для батьків

- Забезпечуйте фізичну безпеку — не залишайте дитину без нагляду.
- Підтримуйте сімейний розклад дитини.
- Слідкуйте за дитиною.
- Будьте послідовними.
- Усно визначайте свої опікування та межі дозволеного.
- Давайте настанови, а не покарання.
- Приділяйте дитині свій час і увагу.
- Беріть участь у житті дитини (ігри, шкільні заходи).
- Залучайте дітей до своїх заходів.
- Заохочуйте дітей займатися тим, чим їм цікаво.
- Будьте позитивними.
- Навчайте дітей необхідних навичок.
- Якщо дитина вас дратує, скажіть їй про свої відчуття від першої особи: «Мені важко, коли хтось заважає».
- Довіряйте дітям.
- Визнавайте право дитини на особисте життя.
- Поважайте почуття інших батьків.
- Говоріть та дійте так, щоб діти відчували себе у безпеці.

- 4) Підготуйте повідомлення про діяльність органів, які опікуються дітьми.
- 5) Проведіть дискусію із заданої позиції на тему «Позбавлення батьківських прав: за і проти».
- 6) Об'єднайтеся у пари. Обговоріть вимоги до усиновлювачів. Чому закон встановлює мінімальну різницю у віці? Чи не є це порушенням прав людини?
- 7) Що спільного та відмінного між:
  - ☒ опікою та піклуванням,
  - ☒ усиновленням та опікою,
  - ☒ опікою та патронатом?
- 8) Складіть ситуації, у яких би батьки позбавлялися за свої вчинки батьківських прав. Після презентації обговоріть і проаналізуйте, чому такі ситуації виникають. Що потрібно зробити, щоб такого не було?

Завдання та запитання

1. Вкажіть підстави позбавлення батьківських прав.
2. Що означає позбавлення батьківських прав?
3. Поясніть, які наслідки для дітей та батьків можуть мати місце в результаті позбавлення батьків їхніх батьківських прав.
4. Порівняйте опіку і піклування.
5. Які випадки, на вашу думку, можуть бути додатковими підставами (крім визначених у законодавстві) для позбавлення батьків батьківських прав?

6. Які найгостріші проблеми (непорозуміння) можуть виникати між опікунами (піклувальниками) та їхніми підопічними? Запропонуйте шляхи їхнього уникнення (усунення чи вирішення).

§20. Праця неповнолітніх

Очікувані результати

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- називати, які документи потрібні при прийомі на роботу неповнолітнього;
- описувати особливості прийому неповнолітніх на роботу;
- описувати порядок укладення трудового договору з неповнолітнім;
- висловлювати судження щодо обмеження прийому на окремі види робіт неповнолітніх.

20.1. Прийняття на роботу неповнолітніх

Існує близько 100 народних прислів'їв та приказок про працю («Без труда нема плода», «Будеш трудиться — будеш кормиться», «Хочеш їсти калачі — не сиди на печі», «Лежачого хліба ніде нема», «Праця — мати багатства», «Як ручки зароблять, так ніжки сходять...»).

Праця є однією з найважливіших форм життєдіяльності людини. Саме працею людина забезпечує своє існування (харчі, одяг, квартира, будинок, автомобіль тощо). Праця для одних — це засіб існування, для інших — збагачення, для третіх — можливість себе реалізувати, для четвертих — зробити щось корисне...

Хтось починає працювати з раннього дитинства. Хтось — у юнацькому віці, тому що хоче допомогти батькам, чи потрібні кишенькові гроші. Хтось спочатку намагається отримати освіту й професію. Життя кожної людини складається по-різному. Проте, рано чи пізно, кожен починає працювати.

Відповідно до Конституції України кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується (ст. 43).

Реалізуючи свої життєві плани, людина може працювати й заробляти кошти особисто, сама для себе, ні від кого не залежачи. Це — **приватний підприємець**.

Людина може шукати собі роботу й влаштуватися на завод чи фабрику, державну службу, у правоохоронні органи, дитячий садок, магазин, приватне підприємство. Така людина називається **працівником**. Той, хто бере її (приймає) на роботу (власник, директор, начальник, приватний підприємець) — **роботодавець**.

Відносини між працівником та роботодавцем, які виникають на основі **трудового договору**, називають **трудовими відносинами** й регулюються нормами трудового права.

За загальним правилом працівником може бути особа, яка досягла 16-річного віку (для окремих категорій працівників законом може бути встановлено вищий віковий ценз).

За згодою одного з батьків (осіб, що їх заміняють) можливе працевлаштування з 15 років, а з 14 років дозволяється прийом на роботу з метою підготовки особи для виробничої праці (освоєння професії) за згодою одного з батьків для виконання легшої роботи, що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процес навчання, у вільний від навчання час.

Для участі у концертах, виставах, у створенні кінофільмів або інших творів мистецтва дозволяється приймати на роботу осіб віком до 14 років за письмовим дозволом одного з батьків (осіб, що їх заміняють) за наявності дозволу служби у справах неповнолітніх у разі погодження умов праці та її оплати з цією службою.

Трудовий договір із неповнолітнім обов'язково укладається у письмовій формі на підставі заяви про прийом на роботу.

Заяву працівник пише на ім'я роботодавця (власник, керівник, уповноважена особа). У заяві особа вказує:

- ▶ назву підприємства, куди вона влаштовується;
- ▶ прізвище, ім'я, по батькові роботодавця (особа, на ім'я якої пишеться заява);
- ▶ прізвище, ім'я, по батькові;
- ▶ домашню адресу;
- ▶ місце роботи і посаду, на яку влаштовується особа;
- ▶ термін роботи (якщо договір строковий чи на час виконання робіт);
- ▶ дату і підпис.

Зразок заяви про прийом на роботу

Директору
_____
<i>(назва підприємства)</i>
_____
<i>(прізвище та ініціали)</i>
від _____
який мешкає за адресою:
_____
_____

З А Я В А

Прошу прийняти мене _____
(посада, структурний підрозділ)

« ____ » _____ 20__ р. _____
(особистий підпис)

ПОГОДЖЕНО:

1. _____
2. _____
3. _____
(посада, підписи)

Наказ № _____ від « ____ » _____ 20__ р.

Трудові відносини виникають з моменту початку праці працівника.

Укладення трудового договору оформляється наказом чи розпорядженням власника про зарахування працівника на роботу. Трудовий договір вважається укладеним і тоді, коли наказ чи розпорядження не були видані, але працівника фактично було допущено до роботи.

Законодавство забороняє встановлювати для неповнолітнього випробувальний термін при прийомі на роботу.

20.2. Документи, необхідні неповнолітньому при прийнятті на роботу

Обов'язковими документами при прийомі на роботу неповнолітнього є:

- ▶ паспорт або інший документ, що посвідчує особу (свідоцтво про народження);
- ▶ трудова книжка (у разі працевлаштування вперше, — заводиться на підприємстві протягом 5 днів). До трудової книжки заносять відомості про роботу, заохочення та нагороди за успіхи у роботі. Відомості про стягнення до трудової книжки не заносять;
- ▶ медична довідка про стан здоров'я (обов'язковим є медичний огляд осіб віком до 21 року);
- ▶ свідоцтво про загальнообов'язкове державне соціальне страхування;
- ▶ довідка про присвоєння ідентифікаційного номера із податкової.

20.3. Де можуть і де не можуть працювати підлітки

Умови праці неповнолітніх на виробництві, тобто осіб, які не досягли 18 років, повинні відрізнятися від умов праці дорослих працівників. Це пояснюється як фізіологічними особливостями організму підлітків, який тільки формується, так і відсутністю у більшості з них відповідної професії та спеціальності.

Тому наша держава, прирівнюючи неповнолітніх у трудових відносинах у всіх правах до дорослих працівників, встановлює для підлітків цілий комплекс пільг.

Забороняється використання праці неповнолітніх осіб, якщо це завдає шкоди їх здоров'ю, моральності, навчанню, фізичному і духовному розвитку.

Забороняється використовувати осіб, яким не виповнилося 18 років, на важких роботах, роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах (бурильник, машиніст вантажної машини, дробильник, вибійник, різальник гарячого металу, горновий доменної печі, машиніст преса, газозварник, коваль; маляр, зайнятий на роботах з фарбами, що містять свинець; бетонник, машиніст автогрейдера, водій тролейбуса, клеєвар, машиніст холодильних установок...).

Забороняється використання праці неповнолітніх осіб на роботах, на яких вони можуть зазнавати загрози фізичного, психологічного чи сексуального насильства, або виконання яких може завдати шкоди їх здоров'ю, призвести до негативних наслідків у моральному розвитку (роботи у сфері гравального бізнесу, роботи з перевезення та продажу алкогольних напоїв, тютюнових виробів, медичних препаратів тощо).

Забороняється залучати цих осіб до підіймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми.

Граничні норми підіймання та переміщення вантажів підлітками під час короткочасної та тривалої роботи

Календарний вік (років)	Граничні норми ваги (вантажу) в кг			
	Короткочасна робота		Тривала робота	
	Юнаки	Дівчата	Юнаки	Дівчата
14	5	2,5	–	–
15	12	6	8,4	4,2
16	14	7	11,2	5,6
17	16	8	12,6	6,3

Короткочасна робота — 1–2 підняття та переміщення вантажу.

Тривала робота — більш ніж 2 підняття та переміщення протягом 1 год робочого часу.

Граничні норми сумарної ваги вантажу для підлітків у розрахунку на 1 год робочого часу

Календарний вік (років)	Сумарна вага вантажів, що піднімаються (переміщуються) при виконанні роботи			
	З рівня робочої поверхні		З підлоги	
	Юнаки	Дівчата	Юнаки	Дівчата
14	10	5	7	3,5
15	48	12	24	6
16	160	40	80	20
17	272	72	130	32

Сумарна вага вантажу дорівнює добутку ваги вантажу на кількість його підйомів (переміщень).

Рівнем робочої поверхні вважається робочий рівень стола, верстата, конвеєра тощо.

Висота підймання не повинна перевищувати 1 м.

Відстань переміщення вантажу вручну не повинна перевищувати 5 м.

Кодекс законів про працю.

Конституція України.

Відеофільм «На роботі».

1) Продовжте перелік професій, визначених у п. 20.3., де заборонена праця неповнолітніх. Проаналізуйте запропоновані варіанти й визначте причини заборони.

2) Проведіть дискусію на тему «Чому закон забороняє роботу неповнолітніх у сфері гравального бізнесу, роботи з перевезення та продажу алкогольних напоїв, тютюнових виробів, медичних препаратів...»

3) Розгляньте та проаналізуйте таблиці у п. 20.3.

Завдання та запитання

1. Вкажіть роботи, на яких може і на яких не може бути використана праця неповнолітніх.

2. Що лежить в основі такого поділу?

3. Поясніть, у чому особливість прийому на роботу неповнолітніх.

4. Чому, на вашу думку, медична довідка про стан здоров'я є обов'язковим документом при прийомі на роботу?

5. Класифікуйте пільги та обмеження щодо праці неповнолітніх.

6. Оцініть роль батьків у питаннях працевлаштування неповнолітніх.

§21. Праця неповнолітніх (продовження)

Очікувані результати

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- описувати права неповнолітніх у трудових відносинах;
- характеризувати особливості робочого часу та часу відпочинку неповнолітніх;
- аналізувати й розв'язувати правові ситуації, пов'язані з працевлаштуванням та працею неповнолітніх осіб.

21.1. Час праці неповнолітніх. Особливості оплати праці неповнолітніх

Робочий час — час, протягом якого працівник повинен виконувати обов'язки за трудовим договором. Відповідно до трудового законодавства до робочого часу можуть включатись інші періоди часу.

До складу робочого часу включається:

- час виконання працівником трудових обов'язків;
- підготовчо-завершальний період (час отримання трудового завдання, отримання матеріалів та інструментів, товарів; ознайомлення з технічною документацією, відповідно до якої повинна виконуватися робота; час підготовки і прибирання робочого місця, здавання готової продукції тощо);
- час перерв для внутрішнього відпочинку, задоволення особистих потреб, обігрівання тощо.

Тривалість робочого часу в Україні становить не більш ніж 40 годин на тиждень (*нормальна тривалість робочого часу*).

Для неповнолітніх законом встановлюється **скорочена тривалість робочого часу**.

Для працівників віком від 16 до 18 років — 36 годин на тиждень, для осіб віком від 15 до 16 років — 24 години на тиждень.

Такі ж норми встановлюються і для учнів, які працюють під час канікул: для осіб віком від 14 до 16 років — 24 години на тиждень, віком від 16 до 18 років — 36 годин на тиждень. Під час навчання ці норми скорочуються наполовину, відповідно становлять 12 і 18 годин.

Забороняється:

- ▶ працювати неповнолітнім у **нічний час** (з 22.00 до 6.00);
- ▶ залучати неповнолітніх до **понадурочних робіт** (після відпрацьованого робочого дня);
- ▶ праця неповнолітніх у **вихідні дні**.

Зарплата виплачується неповнолітньому у повному обсязі, вона не зменшується у зв'язку зі зменшенням робочого часу. Оплата учнів, які працюють у вільний від навчання час, здійснюється пропорційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку.

Роботодавець зобов'язаний встановити такі норми незалежно від свого бажання та можливостей.

Види робочого часу.

21.2. Час відпочинку неповнолітніх

Час відпочинку — час, вільний від виконання трудових обов'язків, використовуваний працівником на свій власний розсуд.

Види часу відпочинку:

Відповідно до законодавства неповнолітні мають право не лише на такі види часу відпочинку, що й дорослі, а й додаткові певні переваги:

- ▶ мінімальна щорічна відпустка неповнолітнім працівникам надається тривалістю 31 календарний день (для дорослих мінімальна відпустка становить 24 дні);
- ▶ відпустка надається в літній час або, за їх бажанням, в будь-яку іншу пору року (для дорослих відповідно до графіка);
- ▶ відпустки за перший рік роботи неповнолітнім працівникам надаються за їх заявою і до закінчення 6-ти місяців безперервної роботи на даному підприємстві (фактично може надаватися вже з перших днів роботи, тоді як дорослому потрібно пропрацювати не менше 6-ти місяців);
- ▶ додаткова відпустка у разі навчання.

Види часу відпочинку.

21.3. Особливості розірвання трудового договору із неповнолітнім

Працівник має право розірвати трудовий договір за власним бажанням (знайшов кращу роботу, переїзд, вирішив займатися власною справою, поступив до ВНЗ тощо).

Власник має право звільнити працівника, якщо у нього є на то підстави, передбачені законодавством.

Розірвання трудового договору за ініціативою власника.

Звільнення працівників віком до 18 років з ініціативи власника допускається тільки за згодою районної (міської) комісії у справах неповнолітніх.

Батьки, усиновителі, піклувальники неповнолітнього, а також державні органи та службові особи, на яких покладено нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю, мають право вимагати розірвання трудового договору з неповнолітнім, у тому числі й строкового, коли продовження його чинності загрожує здоров'ю неповнолітнього або порушує його законні інтереси.

Де сьогодні працюють неповнолітні.

«Дитяча праця — це не види роботи для дітей. Це не корисний трудовий досвід і не учнівство, поєднане з навчанням, яке зміцнює сьогодення дитини і майбутні перспективи.

Дитяча праця у її найгірших формах — це зловживання владою. Це дорослі, що експлуатують юних, наївних, невинних, слабких, уразливих і незахищених задля власного зиску...»

Хуан Сомавія, Генеральний директор Міжнародного Бюро Праці

За даними МОП (Міжнародна організація праці), у усьому світі понад 250 мільйонів дітей віком від 5 до 14 років працюють, щоб вижити. Майже половина з них, близько 120 мільйонів, працюють повний робочий день, щодня, протягом усього року. 70 % дітей працюють у шкідливих умовах.

З-поміж 250 мільйонів працюючих дітей приблизно 50–60 мільйонів — діти віком від 5 до 11 років, які, з огляду на їх вік і уразливість, працюють у шкідливих умовах.

В Україні, за даними дослідження, проведеними Державним комітетом статистики у співпраці з МОП, виявлено понад 456 тисяч дітей, що працюють, з яких 87 тисяч — це діти найуразливішої групи віком від 7 до 12 років.

За даними Українського інституту соціальних досліджень, в Україні існує дитяча наймана праця за оплату. Кількість дітей, зайнятих важкою фізичною працею — 18 %.

Кількість дітей віком від 7 до 12 років, зайнятих важкою фізичною працею — 24 %. Кількість дітей, постраждалих від фізичних травм або хвороб, викликаних небезпечними або шкідливими умовами праці — 3 % (насамперед діти віком від 10 до 14 років).

Найвищі показники фізичних травм або хвороб, викликаних небезпечними чи шкідливими умовами праці, спостерігаються у виробництві (7 %), у будівництві (5 %). Кількість дітей, які працюють більш ніж 8 годин на добу — 3 %. Кількість дітей, які працюють постійно під час навчального року — 61 %.

Основні види дитячої праці:

- виснажлива й надмірно тривала праця дітей у домашньому господарстві (насамперед це стосується сільських дітей);
- робота у промисловості, в установах та організаціях, яка не відповідає фізичним та розумовим здібностям дітей, шкодить їхньому здоров'ю, заважає навчанню та розвитку дитини;
- робота у сімейному бізнесі, яка перебуває поза громадським та державним контролем, чим створюються передумови для перетворення такої праці у найгірші форми;
- робота на вулиці за несприятливих погодних умов, часто — у несприятливому соціальному оточенні (миття автомашин, вулична торгівля, жебракування тощо).

Навряд чи таку працю можна назвати «роботою». Влаштуваючись на таку «роботу», підліток рідко коли укладає з роботодавцем трудовий договір і працює неофіційно, «по-чорному». Такі «партнерські» стосунки є досить вигідними роботодавцеві, оскільки закони у даних випадках просто не діють.

Молодий працівник практично не має жодних прав: його можна завжди звільнити, не виплативши при цьому заробітну плату; він не має лікарняного на випадок хвороби, не зможе отримати відшкодування на випадок травми; він може працювати по 12–16 годин на добу, при цьому отримуючи мізерну заробітну плату; він може працювати в небезпечних і шкідливих умовах, що неминуче призведе до погіршення стану здоров'я та хвороб тощо.

21.4. Охорона праці неповнолітніх: як закон захищає неповнолітніх від експлуатації

Пільги, переваги й обмеження щодо праці молоді встановлює **Кодекс законів про працю в Україні**.

Стаття 43 Конституції України проголошує: «Використання примусової праці забороняється... Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом.

Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється».

У 1999 році МОП приймає «**Конвенцію про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці**» (ратифікована Україною у 2000 р.).

Стаття 3 Конвенції визначає, що термін «найгірші форми дитячої праці» включає:

- ▶ усі форми рабства або практику, подібну до рабства, як наприклад, продаж дітей та торгівля ними, боргова кабала та кріпосна залежність, а також примусова чи обов'язкова праця, включаючи примусове чи обов'язкове вербування дітей для використання їх у збройних конфліктах;
- ▶ використання, вербування або пропонування дитини для заняття проституцією, виробництва порнографічної продукції чи для порнографічних вистав;
- ▶ використання, вербування або пропонування дитини для незаконної діяльності, зокрема, для виробництва та продажу наркотиків, як це визначено у відповідних міжнародних договорах;
- ▶ роботу, яка за своїм характером чи умовами, в яких вона виконується, може завдати шкоди здоров'ю, безпеці чи моральності дітей.

Стаття 19 Конвенції ООН про права дитини забороняє «брутальне поводження та експлуатацію дитини», **стаття 32** — встановлює «... право дитини на захист від економічної експлуатації та від виконання будь-якої роботи, яка може становити небезпеку для здоров'я, бути перешкодою в одержанні нею освіти чи завдати шкоди її здоров'ю, фізичному, розумовому, духовному, моральному та соціальному розвитку».

Закон України «**Про охорону дитинства**» передбачає адміністративну, цивільно-правову та кримінальну відповідальність за експлуатацію дітей і порушення їхніх прав на працю.

Стаття 150 Кримінального кодексу України «Експлуатація дітей».

- ▶ Експлуатація дітей, які не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, шляхом використання їхньої праці з метою отримання прибутку — карається арештом на строк до шести місяців або обмеженням волі на строк до трьох років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років.
- ▶ Ті самі дії, вчинені щодо кількох дітей або якщо вони спричинили істотну шкоду для здоров'я, фізичного розвитку або освітнього рівня дитини, або поєднані з використанням дитячої праці у шкідливому виробництві, — караються позбавленням волі на строк від двох до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Стаття 150-1. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом.

- ▶ Використання батьками або особами, які їх замінюють, малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (систематичного випрошування грошей, речей, інших матеріальних цінностей у сторонніх осіб) з метою отримання прибут-

ку — карається обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк.

- ▶ Ті самі дії, вчинені щодо чужої малолітньої дитини або пов'язані із застосуванням насильства чи погрозою його застосування, а так само вчинені повторно або особою, яка раніше скоїла один із злочинів, передбачених статтями 150, 303, 304 цього Кодексу, або за попередньою змовою групою осіб, — караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на строк від трьох до восьми років.
- ▶ Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені організованою групою, а також якщо внаслідок таких дій дитині спричинені середньої тяжкості чи тяжкі тілесні ушкодження, — караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років.

Контроль за працевлаштуванням та працею неповнолітніх покладено на:

- ▶ центральні органи виконавчої влади;
- ▶ Міністерство у справах сім'ї, молоді та спорту;
- ▶ Державний комітет України з промислової безпеки, охорони праці та гірничого нагляду;
- ▶ державні інспекції охорони праці;
- ▶ місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування;
- ▶ служби у справах неповнолітніх при органах виконавчої влади та місцевого самоврядування;
- ▶ прокуратуру...

Кодекс законів про працю.

Конституція України.

Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці.

Конвенції ООН про права дитини.

Закон України «Про охорону дитинства».

Кримінальний кодекс України.

Відеофільм «На роботі».

1) Прочитайте цитату з виступу Хуан Сомавія, Генерального директора Міжнародного Бюро Праці. Як ви розумієте його слова?

2) Ознайомтесь із текстом «Де сьогодні працюють неповнолітні» за допомогою методу «Робімо позначки». Обговоріть усі позначки. Дайте відповідь на запитання:

☞ Чому такий стан існує сьогодні у світі та Україні?

☞ Що потрібно зробити, щоб цього не було?

3) Складіть поради (пам'ятку) «Як неповнолітньому застерегти себе від негативних наслідків при працевлаштуванні».

4) Доведіть, чому не варто працевлаштовуватися «по-чорному».

Завдання та запитання

1. Вкажіть види та норми робочого часу неповнолітніх.
2. Чому окремі види робочого часу заборонені для неповнолітніх?
3. Поясніть, у чому полягають особливості надання відпустки неповнолітнім.
4. Доведіть, чому батьки мають мати право впливати на можливість звільнення неповнолітніх.
5. Як закон захищає неповнолітніх від експлуатації?
6. Наведіть критичні твердження щодо стану захисту неповнолітніх в Україні.

§22. Працевлаштування неповнолітніх

Практичне заняття

Очікувані результати

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- називати основні причини безробіття в Україні, описувати шляхи пошуку роботи та оцінювати їхню ефективність;
- знати, де і як шукати роботу;
- скласти за зразком резюме для працевлаштування;
- сформулювати власну позицію щодо важливості права людини на працю.

22.1. Як знайти роботу. Роботодавці та працівники на ринку праці

За даними ООН, сьогодні у світі кожний третій працездатний не має роботи взагалі або має випадковий чи сезонний заробіток (750 млн чол.). Станом на 2016 рік понад 201 млн людей у світі є безробітними, що на 35 млн більше, ніж 10 років тому. У зв'язку із погіршенням економічної ситуації як в Україні, так і у світі на початок 2016 року рівень безробіття становив понад 3 млн осіб. Тому безробіття є центральною соціальною проблемою сучасного суспільства.

Безробітними згідно із Законом України «Про зайнятість населення» вважаються працездатні громадяни, які з не залежних від них причин не мають заробітку через відсутність відповідної роботи, зареєстровані в державній службі зайнятості, дійсно шукають роботу та здатні приступити до праці.

Розрізняють два основних типи безробіття:

- природне (деякі працівники не хочуть працювати за пропоновану їм зарплату, але приступили б до роботи, якби плата була вищою; очікування роботи, ринок праці, пропозиція перевищує попит);
- вимушене (людина у працездатному віці не працює з не залежних від неї причин; вона може і хоче працювати, має достатню кваліфікацію, шукає роботу, але не може знайти її, бо немає вільних робочих місць. Причинами цьому є розорення підприємців, сезонна праця, ліквідація робочих місць внаслідок модернізації, випадкові заробітки, скорочення галузей військово-промислового комплексу тощо).

Безробіття вважається, з одного боку, важливим стимулятором активності працюючого населення, а з другого — великим суспільним лихом. До негативних наслідків безробіття можна віднести:

- зменшення рівня життя;
- поява невпевненості в майбутньому;
- морально-психологічні травми (зайва людина);
- виникнення почуття власної неповноцінності;
- зниження кваліфікації працівників;
- ріст злочинності та ін.

Як і де шукати роботу:

Державна служба зайнятості

Оголошення в ЗМІ

Пряме звернення до роботодавця

Рекрутингова компанія

Кадрова агенція

Ярмарки вакансій, дні та виставки кар'єри

Засоби масової інформації, Інтернет (сайти з працевлаштування)

Оголошення у громадських місцях

Особисті контакти

Згідно із законом України «Про зайнятість населення» працевлаштуванням людей на державному рівні займається **Державна служба зайнятості**, районні, міські, обласні центри праці. Будь-яка людина може звернутися у такий центр, де їй нададуть допомогу у пошуку роботи відповідно до її кваліфікації, за бажанням можуть направити безкоштовно на курси перепідготовки. Таку людину можуть зареєструвати як безробітну, й вона буде отримувати допомогу з безробіття.

Якщо ви впевнені у своїх силах, спробуйте прямо звернутися до роботодавця. Самостійно знайдіть компанії, які себе зарекомендували в Україні, розішліть їм резюме, мотиваційні листи й телефонуйте час від часу, справляючись, чи немає у них вакансій. Така наполегливість обов'язково дасть результат.

У пошуках роботи можна звернутися до рекрутингової компанії чи кадрової агенції. Рекрутингова компанія орієнтується на клієнта, який подає замовлення на того чи іншого спеціаліста й шукає такого спеціаліста. Їй потрібно задовольнити роботодавця. Кадрова агенція орієнтується на кандидата, того, хто шукає роботу. Її головне завдання — працевлаштувати потенційного працівника.

Ярмарок вакансій

На ярмарки вакансій, дні та виставки кар'єри завжди приходять багато роботодавців у пошуках потенційних працівників.

Із розвитком технологій особливе місце у пошуку роботи посідає Інтернет, за допомогою якого швидко можна зайти на сайти із працевлаштування, сайти потенційних роботодавців, кадрових агенцій та рекрутингових компаній, підприємств та установ.

Досить швидко та ефективно можна знайти роботу через особисті контакти. Звертайтеся за допомогою до всіх: колишніх однокурсників, колег, сусідів, друзів, родичів. Деколи абсолютно несподівані адресати виявляються «виграшними». Найголовніше — позбутися відчуття скромності: нібито за себе просити незручно. Адже ви не жebraєте, а хочете обміняти свою працю на заробітну плату.

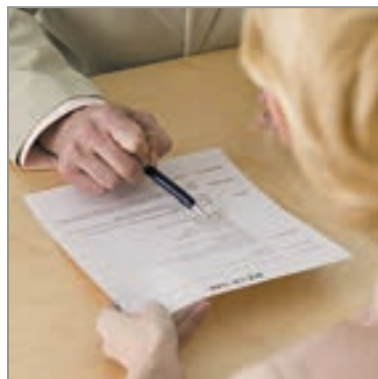
Варто лише пам'ятати, що запорукою успіху є не те, де ви шукаєте, а те, як саме ви це робите, адже вирішальну роль відіграє особисте бажання працевлаштуватись із максимумом докладених до цього зусиль.

Куди б ви не звернулися у пошуках роботи, «попереду» вас завжди буде ваше резюме.

22.2. Що таке резюме. Як скласти резюме

Резюме (з французької *résumé* — короткий висновок з основними положеннями доповіді, промови, наукової праці, дискусії) — це опис вашого професійного шляху у письмовій формі, який покликаний створити позитивну думку працедавця про вас.

Резюме повинно містити такі пункти: мета, освіта, досвід роботи, професійні навички, нагороди

і суспільна діяльність, особисті відомості, рекомендації. У жодному разі не можна складати резюме від руки.

Цікавим є факт, що роботодавець витрачає на перегляд резюме в середньому від 20 до 30 секунд. Резюме створює перше враження про вас, тому варто зробити його привабливим для роботодавця.

Перш ніж приступити до створення резюме, претендент повинен визначити для себе, які деталі своєї біографії він хоче викласти потенційному працедавцеві максимально, а опис яких періодів професійної діяльності, навпаки, скоротити до мінімуму. Краще бути гранично лаконічним і конкретним.

При складанні **резюме** виділіть ваше ім'я і прізвище жирним або великим шрифтом. Пам'ятайте, що коли документів дуже багато, працедавець не повинен довго розшукувати в суцільному потоці тексту ім'я кандидата.

Після того, як резюме складено, на нього варто подивитися очима роботодавця, тобто відповісти собі на запитання: чи легко його читати та скласти про вас позитивне враження, чи ви саме та людина, яка потрібна роботодавцю.

Зразок резюме — бухгалтер**Іванченко Іван Іванович**

01032, вул. Коперника, 1, кв. 1,
(044) 333-3333

КВАЛІФІКАЦІЯ

Дипломований спеціаліст із бухгалтерського обліку з 11-річним стажем складання фінансової звітності, включаючи рік незалежної ревізорської діяльності та п'ять років роботи у сфері виробничої бухгалтерії. Попередня діяльність пов'язана в основному з харчовою промисловістю. Великий досвід керівної роботи й участі в розробці проектів. Знаю системи бухгалтерського обліку; маю досвід роботи з Lotus1-2-3, dBASE, Paradox й іншими програмними пакетами.

ДОСВІД РОБОТИ*Загальна бухгалтерія*

Маю значний досвід управління фінансовими справами, пов'язаними з діяльністю підприємства. Складав кошториси поточних витрат (на суму понад 18 млн грн) і мені належала провідна роль в реорганізації структури бухгалтерського обліку звітності у відділах, забезпеченні вдосконаленого аналізу й управління. Доходи по одній з програм зросли на 21 % протягом першого року.

Виробнича бухгалтерія

Більш ніж п'ятирічний досвід заняття виробничою бухгалтерією на рівні відділів. Значний досвід у розробці нормативних витрат і проведенні дисперсійного аналізу в компаніях з регіональними операціями. Надавав допомогу в кодуванні та ціноутворенні для виробничих і маркетингових процедур.

Управлінський та викладацький досвід

Організовував та проводив семінари з бухгалтерського обліку для керівного складу з метою підвищення фінансової відповідальності всього керівництва відділу шляхом вивчення методів максимізації доходів і мінімізації витрат. Результатом проведення таких семінарів було скорочення витрат за два роки на 17 %. Розробив систему контролю бюджету капіталовкладень з метою забезпечення найбільш ефективного використання основних фондів.

ТРУДОВА БІОГРАФІЯ

З січня 1991 р. до сьогодні

Підприємство ...; директор з фінансів

липень 1986 р. — грудень 1990 р.

Компанія «...»; заст. директора з фінансів

Серпень 1984 р. — червень 1986 р.

Інститут промислових ресурсів; бухгалтер

ОСВІТА

Національний економічний університет, 1984

Спеціалізація — бухгалтерський облік

ДОДАТКОВА ІНФОРМАЦІЯ

Дипломований аудитор

Почесний член Асоціації фінансистів

22.3. Складаємо резюме

- 1) Опрацюйте схему «Як і де шукати роботу». Визначте переваги та недоліки кожного з варіантів.
- 2) Опрацюйте та проаналізуйте схему «Структура резюме». Визначте, які дані потрібні, щоб скласти успішне резюме, й, навпаки, чого не слід вписувати до нього.
- 3) Опрацюйте та проаналізуйте зразок резюме. Складіть резюме про себе, враховуючи власні перспективи (майбутні професія та місце роботи).
- 4) Озвучте складені резюме (одні учні озвучують резюме, інші коментують й обговорюють).

22.4. Аналізуємо юридичні ситуації

Ситуація 1

До власника підприємства звернулися батьки Олени П. (15 років, навчається у школі) з вимогою звільнити їхню доньку з роботи, оскільки, як вони вважають, ця робота дуже її втомлює і негативно впливає на стан здоров'я. Власник відповів, що дівчина доросла, самостійно влаштувалася на цю роботу і самостійно буде звільнятися. Дайте оцінку ситуації. Хто правий? Яке рішення буде прийнято?

Ситуація 2

Аркадій (14 років) під час літніх канікул вирішив влаштуватись на будівництво різноробочим, аби допомогти батькам. Проте виконроб будівництва заявив, що хлопець є неповнолітнім і відмовив у прийнятті на роботу. Чи правомірні дії виконроба?

Ситуація 3

На літніх канікулах Марія (14,5 років, закінчила 9 класів) вирішила влаштуватися помічником пекаря. Директор хлібопекарні сказав, щоб дівчина для працевлаштування принесла такі документи: свідоцтво про народження, характеристику зі школи, свідоцтво про закінчення 9-ти класів, довідку із ЖЕКу про склад сім'ї і місце реєстрації (прописки). Після того, як Марія принесла необхідні документи, її було прийнято на роботу із 5-денним робочим тижнем та робочим днем з 8.00 до 15.00, обідньою перервою з 11.00 до 12.00. Дайте оцінку юридичній ситуації. Які норми трудового законодавства було порушено?

Ситуація 4

За умовами трудового договору, укладеного із 17-літньою Настею 2 січня 2017 року, для неї встановлюється: а) 5-денний робочий тиждень із 8-годинним робочим днем, б) випробувальний термін 10 днів, в) відпустка 25 календарних днів з 1 грудня 2017 року. Настя заявила, що хоче піти у відпустку влітку, але власник пояснив, що відпустка надається лише через 11 відпрацьованих місяців. Які норми трудового законодавства було порушено при укладенні трудового договору з дівчиною?

Ситуація 5

15-літнього Тараса за дозволом батька було прийнято на роботу у магазин побутової техніки вантажником. Чи правомірні дії адміністрації магазину?

§23. Адміністративні правопорушення та адміністративна відповідальність

Очікувані результати

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- пояснювати та застосовувати поняття «адміністративний проступок»;
- називати адміністративні проступки і наводити приклади;
- описувати адміністративні стягнення, що застосовуються до неповнолітніх;
- висловлювати судження щодо особливостей адміністративної відповідальності неповнолітніх.

23.1. Які правопорушення називають адміністративними

Адміністративне правопорушення — це протиправна, винна (зумисна або з необережності) дія чи бездіяльність, що зазіхає на державний або суспільний порядок, власність, права та свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законодавством передбачено адміністративну відповідальність.

Ознаками адміністративного правопорушення є:

- ▶ протиправність;
- ▶ суспільна шкідливість;
- ▶ винуватість;
- ▶ адміністративна відповідальність.

Склад адміністративного правопорушення:

- ▶ **об'єкт** — це відносини у суспільстві, що охороняються нормами адміністративного права, за порушення яких накладаються адміністративні стягнення (громадський порядок, власність, порядок управління, використання природних ресурсів тощо);
- ▶ **об'єктивна сторона** — це безпосередні вчинки особи (дії чи бездіяльність), за які передбачено адміністративну відповідальність, що характеризується обставинами, місцем, часом, способом скоєння правопорушення, а також причинним зв'язком між діями і шкідливими наслідками діяння (дрібна крадіжка, псування таксофонів, пошкодження внутрішнього обладнання пасажирських вагонів тощо);
- ▶ **суб'єкт** — осудна фізична особа, якій на момент скоєння правопорушення виповнилося 16 років, в тому числі службова чи посадова особа, а також юридична особа;
- ▶ **суб'єктивна сторона** — це внутрішнє ставлення правопорушника до скоєного ним протиправного діяння, яке характеризується мотивом, метою та виною.

Види адміністративних правопорушень.

Залежно від сфер суспільного життя адміністративні порушення поділяють на:

- порушення в галузі охорони праці та здоров'я населення (порушення чи невиконання трудового договору, порушення санітарно-гігієнічних правил та норм; незаконні придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів або психотропних речовин без мети збуту в невеликих розмірах...).
- порушення, що зазіхають на власність (дрібна крадіжка, ухилення від відшкодування майнової шкоди).
Відповідно до законодавства на 2016 рік дрібною вважається крадіжка, що не перевищує 137, 8 грн. Як визначити розмір дрібної крадіжки).
- правопорушення в галузі охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'яток історії та культури (псування і забруднення земель, незаконна вирубка, порушення вимог пожежної безпеки у лісах, жорстоке поводження з тваринами (мордування або вчинення інших дій, що призвели до їх мучення, каліцтва чи загибелі...).
- правопорушення в промисловості, будівництві та в галузі використання електричної й теплової енергії (самовільне будівництво будинків та споруд, порушення правил користування енергією чи газом у побуті...).

- порушення на транспорті, в галузі шляхового господарства і зв'язку (самовільне без потреби зупинення поїзда; підкладання на залізничні колії предметів, які можуть спричинити порушення руху поїздів; викидання сміття та інших предметів з вікон і дверей вагонів, пошкодження внутрішнього обладнання пасажирських вагонів, куріння у вагонах (у тому числі в тамбурах), порушення водіями правил експлуатації транспортних засобів, перевищення швидкості руху, безквитковий проїзд, пошкодження таксофонів...).
- порушення в галузі житлових прав громадян, житлово-комунального господарства та благоустрою (порушення правил користування жилими будинками і жилими приміщеннями, знищення або пошкодження зелених насаджень, вигулювання собак без повідків і намордників...).
- правопорушення в галузі торгівлі, громадського харчування, сфері послуг, в галузі фінансів і підприємницької діяльності (порушення правил торгівлі, порушення правил торгівлі спиртними напоями, порушення законодавства про захист прав споживачів, торгівля з рук у невстановлених місцях...).
- порушення, що зазіхають на громадський порядок і громадську безпеку (дрібне хуліганство — нецензурна лайка в громадських місцях; образливе чіпляння до громадян та інші подібні дії, що порушують громадський порядок і спокій громадян; поширення неправдивих чуток; розпивання спиртних напоїв у громадських місцях і поява в громадських місцях у п'яному вигляді, що ображає людську гідність і громадську мораль: на вулицях, стадіонах, скверах, у всіх видах громадського транспорту; доведення неповнолітнього до стану сп'яніння, азартні ігри, порушення тиші в громадських місцях, завідомо неправдивий виклик спеціальних служб, невиконання батьками обов'язків щодо виховання дітей...).
- порушення, що зазіхають на встановлений порядок управління (злісна непокора законному розпорядженню або вимозі працівника поліції; порушення порядку проведення зборів, мітингів, вуличних походів; публічні заклики до невиконання вимог працівника поліції, порушення законодавства про вибори, неявка на виклик у військовий комісаріат...).

23.2. Які адміністративні стягнення та заходи застосовуються до неповнолітніх

Адміністративне стягнення — це міра відповідальності, примусовий захід державного впливу, що застосовується до особи за скоєння адміністративного правопорушення (проступок).

Адміністративне стягнення накладається з метою: забезпечення виконання загальнообов'язкових правил (припинення протиправного вчинку); покарання пра-

випорухника; виховання правопорухника; відновлення порушених правовідносин (у тому числі відшкодування завданих збитків); запобігання новим правопорушенням.

За вчинення адміністративних правопорушень до неповнолітніх віком від 16 до 18 років можуть бути застосовані такі заходи впливу:

- ▶ зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого;
- ▶ попередження;
- ▶ догана або сувора догана;
- ▶ передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їхньою згодою, а також окремим громадянам на їхнє прохання.

За окремі види адміністративних проступків (див. п. 23.3) до неповнолітніх можуть бути застосовані такі адміністративні стягнення:

- ▶ **попередження** — складається у письмовій формі, має характер морального осудження (у передбачених законом випадках попередження фіксується іншим установленим способом);
- ▶ **штраф** — грошове стягнення, що накладається на громадян і посадових осіб за адміністративні правопорушення у випадках і розмірі, встановлених законодавством (не має компенсаційного характеру, стягується у кратному розмірі стосовно офіційно встановленого неоподаткованого мінімуму доходів громадян (далі н.м.), який на 2017 р. становить 17 грн.; сплачується на місці або протягом 15 днів з дня вручення правопорухнику постанови про накладення штрафу шляхом внесення до ощадного банку);
- ▶ **оплатне вилучення предмета, що був знаряддям скоєння або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення** — примусове вилучення та подальша реалізація з передачею вирученої суми колишньому власнику за відрахуванням коштів на витрати по реалізації (здійснюється державним виконавцем);

- ▶ **конфіскація предмета, який є знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення** — примусове безоплатне повернення майна у власність держави за рішенням суду (конфіскованим може бути лише предмет, який є в особистій власності правопорушника);
- ▶ **позбавлення спеціального права** — права управління транспортним засобом — застосовується на строк до 3-х років за грубе або систематичне порушення порядку користування цим правом;
- ▶ **виправні роботи** — застосовуються строком до 2 місяців із відбуванням їх за місцем постійної роботи правопорушника з утриманням до 20 % із його заробітної плати на користь держави (призначаються лише за рішенням суду);
- ▶ **громадські роботи** — полягають у виконанні особою у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування. Призначаються судом на строк від 20 до 60 годин і відбуваються не більш як 4 години на день.

Ще одним адміністративним стягненням є **адміністративний арешт**. Але це стягнення не застосовується до неповнолітніх.

Адміністративний арешт установлюється і застосовується лише у виняткових випадках за окремі види адміністративних правопорушень на строк до 15 діб (призначається за рішенням суду негайно, після винесення постанови з використанням порушника в окремих випадках на фізичних роботах без оплати праці).

Не застосовується адміністративний арешт:

- до вагітних жінок;
- до жінок, що мають дітей у віці до 12 років;
- до неповнолітніх;
- до інвалідів I та II груп.

Оплатне вилучення та конфіскація предметів можуть застосовуватись як основні, так і додаткові адміністративні стягнення; інші адміністративні стягнення можуть застосовуватись лише як основні.

За одне адміністративне правопорушення може бути накладено основне або основне і додаткове стягнення.

Стягнення за адміністративне правопорушення накладається в межах, установлених нормативним актом, який передбачає відповідальність за вчинене правопорушення. При накладенні стягнення враховується характер вчиненого правопорушення, особа порушника, ступінь його вини, майновий стан, обставини, що пом'якшують та обтяжують відповідальність.

23.3. За які адміністративні проступки відповідають неповнолітні

Адміністративна відповідальність настає з 16 років. Якщо неповнолітній скоїв адміністративний проступок у віці від 16 до 18 років щодо нього застосовуються **заходи адміністративного впливу**.

Разом з тим закон (Кодекс України про адміністративну відповідальність) визначає ряд правопорушень, за які несуть відповідальність особи з 16 років на загальних підставах (застосовуються адміністративні стягнення):

- ▶ незаконні виробництво, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів або психотропних речовин без мети збуту в невеликих розмірах;
- ▶ дрібне розкрадання майна шляхом крадіжки, шахрайства, привласнення, розтрати;
- ▶ порушення правил користування ременями безпеки або мотошоломами;
- ▶ керування водіями транспортними засобами, не зареєстрованими у встановленому порядку, з підробленим номерним знаком, без номерного знака або з номерним знаком, що не належить цьому засобу чи не відповідає вимогам стандарту, а так само з умисно прихованим номерним знаком;
- ▶ непокоря пішоходів сигналам регулювання дорожнього руху, перехід ними проїзної частини у невстановлених місцях або безпосередньо перед транспортними засобами, що наближаються; невиконання інших правил дорожнього руху;
- ▶ порушення правил дорожнього руху особами, що керують транспортними засобами, обладнаними двигуном з робочим об'ємом до 50 куб. см, велосипедами, а також водіями та іншими особами, які користуються шляхами;
- ▶ керування транспортними засобами особами в стані сп'яніння, передача керування транспортним засобом особі, яка перебуває в стані сп'яніння, а також ухилення осіб, які керують транспортними засобами, від проходження відповідно до встановленого порядку огляду на стан сп'яніння;
- ▶ дрібне хуліганство, тобто нецензурна лайка в громадських місцях, образливе чіпляння до громадян та інші подібні дії, що порушують громадський порядок і спокій громадян;
- ▶ стрільба з вогнепальної, холодної металевий чи пневматичної зброї в населених пунктах і в не відведених для цього місцях або з порушенням встановленого порядку;
- ▶ злісна непокоря законному розпорядженню або вимозі працівника поліції при виконанні ним службових обов'язків, а також вчинення таких же дій щодо члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця у зв'язку з їх участю в охороні громадського порядку;
- ▶ придбання, зберігання, передача іншим особам або продаж громадянами вогнепальної гладкоствольної мисливської чи холодної зброї, а також пневма-

тичної зброї калібру більш ніж 4,5 міліметра і швидкістю польоту кулі понад 100 метрів за секунду без дозволу органів внутрішніх справ;

- ▶ порушення правил зберігання або перевезення вогнепальної чи холодної зброї, а також пневматичної зброї калібру більш ніж 4,5 міліметра і швидкістю польоту кулі понад 100 метрів за секунду і бойових припасів, а також використання зазначеної зброї і бойових припасів не за призначенням.

Вчинення неповнолітніми віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років правопорушення, відповідальність за яке передбачено Кодексом України про адміністративні правопорушення, — тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, які їх замінюють, від 3 до 5 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Найпоширенішими адміністративними проступками, що вчиняються неповнолітніми, є:

- ▶ дрібні крадіжки,
- ▶ безквитковий проїзд,
- ▶ пошкодження таксофонів,
- ▶ дрібне хуліганство,
- ▶ азартні ігри,
- ▶ порушення правил дорожнього руху,
- ▶ розпиття спиртних напоїв та куріння тютюнових виробів у громадських місцях,
- ▶ завідомо неправдивий виклик спецслужб,
- ▶ порушення вимог пожежної безпеки в лісах.

Закон передбачає притягнення до адміністративної відповідальності батьків неповнолітнього за невиконання батьками або особами, які їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей.

Які органи розглядають справи про адміністративні проступки.

Відповідно до законодавства справи про адміністративні правопорушення надано право розглядати таким органам:

- адміністративним комісіям (створюються при виконавчих комітетах місцевих рад);
- виконавчим комітетам селищних, сільських рад;
- районним (міським) судам (суддям);
- органам внутрішніх справ, органам державних інспекцій та іншим органам (посадовим особам), уповноваженим на це законодавчими актами України (поліція, прикордонні війська, державна митна служба, органи митного нагляду, пожежного, санітарного, ветеринарного...);
- місцевим державним адміністраціям;
- виконавчим комітетам міських рад.

Комісії, комітети, органи влади та самоврядування, суди розглядають справи про правопорушення, які вчиняються в різних галузях управління. Державні інспекції, органи транспорту, природоохорони здійснюють свою діяльність у конкретній галузі управління. Наприклад, органи державного пожежного нагляду уповноважені вирішувати справи про порушення правил пожежної безпеки, митні органи — про порушення митних правил і т. ін.

Посадовими особами, що наділені повноваженнями накладати адміністративні стягнення, є керівники відповідних органів управління та державних інспекцій. Компетенції кожного органу чи установи чітко визначені законодавством. Так, наприклад, **адміністративні комісії** розглядають справи правопорушень в галузі охорони праці та здоров'я населення, охорони пам'ятників історії та культури, в будівництві та в галузі використання електричної та теплової енергії, в сільському господарстві, в галузі житлових прав громадян, житлово-комунального господарства, благоустрою тощо.

Суди розглядають справи про найбільш серйозні адміністративні проступки, за які передбачено найсуворіші адміністративні стягнення та стягнення, які застосовуються виключно у судовому порядку, — штраф у підвищеному розмірі, оплатне вилучення транспортних засобів, конфіскація, виправні роботи та адміністративний арешт, а також справи про адміністративні правопорушення, вчинені особами віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років.

Органам внутрішніх справ (поліції) надано право розглядати справи про порушення громадського порядку, правил паспортної системи, правил дорожнього руху, правил користування засобами транспорту, правопорушення, які зазіхають на громадський порядок та громадську безпеку тощо.

Для притягнення особи до адміністративної відповідальності уповноважені посадові особи складають **протокол про адміністративне правопорушення**. Цей протокол є основним документом, у якому фіксуються: дата і місце його складання; дані про особу, яка склала протокол, дані про особу порушника; місце і час скоєння, суть правопорушення; нормативний акт, який передбачає відповідальність за це правопорушення; інші матеріали, необхідні для вирішення справи.

Відеофільм «Поняття про адміністративне правопорушення й адміністративну відповідальність».

1) Розгляньте фото у параграфі:

➤ Вкажіть, який адміністративний проступок на ньому зображено, визначте його ознаки та склад.

2) Підготуйте повідомлення про органи, які розглядають справи про адміністративні проступки.

Завдання та запитання

1. Вкажіть, які відносини регулює адміністративне право.

2. Вкажіть та охарактеризуйте ознаки та склад адміністративного правопорушення.

3. Поясніть, що означає норма закону, яка передбачає притягнення до адміністративної відповідальності батьків неповнолітнього за невиконання батьками або особами, які їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей.

4. Які функції адміністративної відповідальності?
5. Складіть висновки до п. 23.3.
6. Які адміністративні проступки є найбільш небезпечними? Чому?

§24. Злочин

Очікувані результати

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- характеризувати ознаки злочину, описувати елементи складу злочину;
- називати види злочинів, наводити приклади;
- розтлумачувати поняття «кримінальна відповідальність» і називати її підстави;
- пояснювати, що таке кримінальне покарання;
- називати види покарань, що застосовуються до неповнолітніх;
- розповідати про особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх;
- висловлювати власне ставлення до злочинів.

24.1. Що таке злочин. Які ознаки злочину

Правопорушення поділяють на проступки і злочини. Злочини відрізняються від проступків більш серйозними наслідками для постраждалих осіб.

Злочином за Кримінальним кодексом України (далі ККУ) (ст. 11) є суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.

Злочином визнаються лише ті дії чи бездіяльність, які знайшли відображення у конкретній поведінці або вчинках людини. Думки та переконання, що не були втілені у дії, не є злочином, і за них особа не може бути притягнута до кримінальної відповідальності.

Новий Кримінальний процесуальний кодекс України поділяє кримінальне правопорушення на злочин та кримінальний проступок. Утім Кримінальний кодекс України досі не передбачає і не дає визначення такого виду кримінального правопорушення, як проступок.

Ознаками злочину є:

- ▶ **суспільна небезпека** — завдає істотної шкоди, втрати або створює загрозу такої шкоди суспільним відносинам, які охороняються законом. Характер та ступінь суспільної небезпеки визначаються низкою об'єктивних та суб'єктивних ознак злочину: способом його здійснення, тяжкістю заподіяної шкоди, місцем, часом, умовами, засобами здійснення, формою провини, мотивом, метою (посягання на життя чи здоров'я, майно людини, суспільні відносини тощо);
- ▶ **винність** (психічне ставлення людини до своїх дій чи наслідків дій, можлива у формі умислу або необережності);
- ▶ **караність** (за будь-який злочин передбачено конкретний вид та міру покарання);
- ▶ **кримінальна протиправність** — передбаченість суспільно небезпечного діяння кримінальним законом — конкретною статтею особливої частини ККУ.

Дія чи бездіяльність, яка не розглядається ККУ, не може бути визнана злочином і не може тягти за собою кримінальну відповідальність.

Що таке склад злочину.

Склад злочину — це сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, що визначають суспільно небезпечне діяння як злочин. Елементи складу злочину:

Суб'єкт — фізична особа, що досягла певного віку і є осудною.

Об'єкт — конституційний устрій України, власність, громадський порядок, довілля, права і свободи людини і громадянина тощо.

Суб'єктивна сторона — внутрішня, психічна діяльність особи, яка вчинила злочин: вина, мотив, мета злочину.

Об'єктивна сторона — зовнішнє вираження злочину: діяння (дія чи бездіяльність); суспільно небезпечні шкідливі наслідки, причинний зв'язок між діянням та його наслідками; час, місце, засоби, обставини тощо.

Суб'єктом злочину є фізична особа, яка є осудною, тобто під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії і керувати ними.

Суб'єктом злочину може бути особа, що досягла певного віку. Так, кримінальний відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилось 16 років.

Складовими суб'єктивної сторони злочину є:

Вина — психічне ставлення особи до вчиненої дії чи бездіяльності та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності. Отже, формами вини є умисел та необережність.

Умисел поділяють на прямий і непрямий.

- Прямий умисел — якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання.
- Непрямий умисел — якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачала його суспільно небезпечні наслідки і, хоч не бажала, але свідомо припускала їх настання.

Необережність поділяють на злочинну самовпевненість та злочинну недбалість.

- Злочинна самовпевненість — якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, але легковажно розраховувала на їх відвернення.
- Злочинна недбалість — якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, хоча повинна була і могла їх передбачити.

Мотив — це внутрішні процеси, що відображаються у свідомості особи і спонукають її вчинити злочин.

За мотивами вчинення розрізняють злочини:

- корисливі (викрадення, хабарництво);
- вчинювані за мотивом помсти (вбивство);
- вчинювані з хуліганських спонукань.

Мета — це уява особи про бажаний результат, до якого вона прагне, вчиняючи злочин.

Складовими об'єктивної сторони є:

Дія — активна, суспільно небезпечна, передбачена кримінальним кодексом поведінка суб'єкта, чи бездіяльність — пасивна поведінка, що проявилась у невиконанні особою тих дій, які вона повинна була і могла в даній ситуації здійснити.

Суспільно небезпечні наслідки — збиток, шкода, якої завдає діяння об'єктові злочину.

Причинний зв'язок існує тоді, коли:

- причина (діяння) в часі передус наслідкам;
- викликає ці наслідки;
- без даної причини (діяння) конкретні наслідки не настали б;
- спосіб, засоби, методи, час та обстановка здійснення злочину.

Наслідки злочину — це шкода, яка була заподіяна постраждалій особі (особам), суспільству, державі.

Наслідки можуть бути у вигляді:

- ▶ фізичної шкоди (смерть, тілесні ушкодження, ушкодження здоров'я);
- ▶ майнової шкоди (крадіжка, пошкодження майна, коштів, коштовностей...);
- ▶ порушення нормальної роботи транспорту, зв'язку;
- ▶ дезорганізація діяльності установи, підприємства;
- ▶ завдання шкоди інтересам держави (шпигунство, диверсія, посягання на життя державного діяча);
- ▶ організаційних наслідків (злочини проти правосуддя, суспільної безпеки);
- ▶ соціальних наслідків (порушення прав і свобод, виборчих, трудових прав).

Не менш значущими наслідки є для особи, що скоїла злочин — **злочинця**.

Як не стати жертвою злочину.

24.2. Що таке кримінальна відповідальність, кримінальне покарання

Кримінальна відповідальність — вид юридичної відповідальності, що встановлюється державою в кримінальному законодавстві, накладається судом на осіб, які винні у вчиненні злочину.

Згідно з ККУ **підставою кримінальної відповідальності** є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину. Наприклад, особа вчинила крадіжку. Саме факт вчинення особою крадіжки і буде підставою кримінальної відповідальності.

Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не може бути притягнений до кримінальної відповідальності за той самий злочин більше ніж один раз.

Кримінальне покарання — це захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Метою покарання за ККУ є:

- ▶ кара;
- ▶ виправлення засуджених;
- ▶ запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

Покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність.

Відеофільм «Поняття та підстави кримінальної відповідальності».

ККУ передбачає 12 видів покарань, які поділяють на:

- основні,
- додаткові (що застосовуються лише додатково до основних),
- змішані (що можуть бути застосовані і як основні, і як додаткові).

За один злочин може бути призначено лише одне основне покарання, до основного покарання може бути приєднане одне або декілька додаткових покарань.

24.3. Які кримінальні покарання застосовуються до неповнолітніх

Неповнолітніми вважаються особи, які не досягли 18-літнього віку. ККУ класифікує неповнолітніх на такі категорії:

- ▶ новонароджені діти;
- ▶ малолітні до 14 років;
- ▶ особи, що не досягли 16 років;
- ▶ особи до 18 років.

Повнолітньою вважається особа, що досягла відповідного віку не в день свого народження, а з 0 годин наступної доби.

Законодавство, враховуючи особливості неповнолітніх, передбачає особливості притягнення їх до відповідальності, звільнення від відповідальності, призначення покарання, звільнення від покарання і його відбування.

До неповнолітніх згідно з ККУ можуть бути застосовані лише такі основні види покарань:

- ▶ штраф;
- ▶ громадські роботи;
- ▶ виправні роботи;
- ▶ арешт;
- ▶ позбавлення волі.

До неповнолітніх можуть бути застосовані додаткові покарання у вигляді штрафу та позбавлення права обіймати певні посади і займатися певною діяльністю.

Якщо порівняти покарання, що застосовуються до дорослих осіб, і покарання, що застосовуються до неповнолітніх, можна зробити висновок про гуманне ставлення законодавця до неповнолітніх осіб, що скоїли злочин, зокрема:

- ▶ **штраф** для дорослих осіб встановлюється в межах від 30 до 1000 неоподатковуваних мінімумів громадян, а до неповнолітніх цей вид покарання застосовується лише тоді, коли вони мають самостійне джерело прибутку, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення в межах до 500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;
- ▶ **громадські роботи** для дорослих осіб встановлюються на строк від 60 до 240 годин та відбуваються не більше ніж 4 години на день, а для неповнолітніх від 16 до 18 років — на строк від 30 до 120 годин і відбуваються не більше ніж 2 години на день;
- ▶ виправні роботи для дорослих осіб встановлюються на строк від 6 місяців до 2 років, при цьому із суми заробітку засудженого здійснюється відрахування у розмірі від 10 до 20 %, а для неповнолітніх — на строк від 2 місяців до 1 року, при цьому із заробітку неповнолітнього здійснюється відрахування у розмірі від 5 до 10 %;
- ▶ **арешт** для дорослих осіб встановлюється на строк від 1 до 6 місяців, а для неповнолітніх — на строк від 15 до 45 днів. (Якщо неповнолітнього засуджено до кримінального арешту, то він відбуває покарання в арештному домі. В арештних домах утримуються повнолітні особи, а також неповнолітні, яким на момент постановлення вироку виповнилося шістьнадцять років і які засуджені за злочини невеликої тяжкості. Неповнолітні відбувають покарання у арештному домі окремо від дорослих. Засудженим до арешту забороняється: побачення з родичами та іншими особами, за винятком адвокатів; одержання посилок, за винятком посилок, що містять предмети одягу за сезоном. Засудженим до арешту надається прогулянка тривалістю до двох годин. За виняткових обставин засу-

дженням до арешту може бути надано право на телефонну розмову з близькими родичами);

- ▶ **позбавлення волі на певний строк** для дорослих осіб встановлюється на строк від 1 до 15 років, а для неповнолітніх — на строк не більше ніж 10 років, лише за особливо тяжкі злочини — до 15 років. Неповнолітні, засуджені до покарання у вигляді позбавлення волі, відбувають його у спеціальних виховних установах (виховних колоніях). Позбавлення волі не може бути призначено неповнолітньому, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості.

У разі обрання неповнолітньому кримінального покарання у формі позбавлення волі на певний строк він направляється для його відбування до спеціальної виховної установи. В цих установах носять одяг одного зразка і постійно перебувають під наглядом. Там усе відбувається відповідно до режиму: підйом, приймання їжі, навчання, вільний час, сон тощо. Такі засуджені у спеціальній виховній установі мають право працювати, отримувати медичну допомогу, листуватися, одержувати посилки і грошові перекази, зустрічатися з родичами, одержувати освіту та правову допомогу від адвокатів. Їм забороняється самовільно залишати колонію, порушувати закони, завдавати шкоду майну, вживати спиртні напої, наркотичні засоби, вживати нецензурні чи жаргонні слова.

Якщо неповнолітній не порушує режиму, сумлінно навчається там чи працює, — то він може бути амністований. Це може бути чи дострокове звільнення, чи заміна покарання у формі позбавлення волі іншим, м'якшим. При досягненні підлітком 18 років (повноліття), якщо термін позбавлення волі ним не відбуто, то його переводять, і він продовжує відбувати покарання разом із дорослими.

24.4. Які особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх

За загальним правилом кримінальна відповідальність настає з 16 років.

Проте за окремі злочини підлягають кримінальній відповідальності особи, що вчинили злочин у віці від 14 до 16 років (умисне вбивство; зазіхання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, судді, представника іноземної держави тощо; умисне тяжке тілесне ушкодження; умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження; диверсія; бандитизм; терористичний акт; захоплення заручників; зґвалтування; крадіжка; грабїж; розбій; вимагання; умисне знищення або пошкодження майна; пошкодження шляхів сполучення

і транспортних засобів; хуліганство; насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом; угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна; незаконне заволодіння транспортним засобом).

Неповнолітній, який вчинив злочин невеликої або необережний злочин середньої тяжкості, може бути звільнений судом від покарання, якщо буде визнано, що внаслідок щирого каяття та подальшої бездоганної поведінки він на момент постановлення вироку не потребує застосування покарання. У цьому разі суд застосовує до неповнолітнього **примусові заходи виховного характеру**:

- ▶ застереження (полягає в осуді поведінки неповнолітнього від імені суду, попередженні про неприпустимість порушення закону в подальшому);
- ▶ обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього (означає встановлення днів і годин, протягом яких неповнолітній повинен перебувати вдома або навпаки, не може знаходитися в громадських місцях; заборону користуватися певними транспортними засобами чи предметами, виїжджати в інші місцевості без дозволу, вимогу розпочати або продовжити навчання чи роботу тощо);
- ▶ передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, що їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;
- ▶ покладення на неповнолітнього, який досяг 15-річного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків;
- ▶ направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей та підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує 3 років (загальноосвітні школи соціальної реабілітації — з 11 до 14 років; професійно-технічні училища соціальної реабілітації — з 14 до 18 років). Для завершення навчання, здобуття професії, в окремих випадках термін перебування може бути продовжено на 1 рік, відповідно до 15 та 19 років. Такі заклади мають особливий педагогічний режим:
  - спеціальний режим дня та система навчальної й виховної роботи;
  - постійний нагляд та педагогічний контроль за учнями; вихід за межі учбового закладу можливий лише з дозволу адміністрації. Неповнолітні направляються до спеціальної навчально-виховної установи, якщо вони вийшли з-під контролю батьків, не піддаються виховному впливу та не можуть бути виправлені шляхом застосування інших заходів виховного характеру.

До неповнолітнього може бути застосовано кілька примусових заходів виховного характеру (крім у випадку направлення його до спеціальної навчально-виховної установи). Суд може також визнати за необхідне призначити неповнолітньому вихо-

вателя, при цьому батьки чи особи, що їх замінюють, не звільняються від обов'язків по вихованню неповнолітнього.

У разі ухилення від застосування таких заходів вони скасовуються, і неповнолітній притягується до кримінальної відповідальності.

Неповнолітній може бути **звільнений від кримінальної відповідальності**. Підставами для звільнення неповнолітньої особи від кримінальної відповідальності є:

- ▶ вчинення злочину при недосягненні особою 18-річного віку;
- ▶ вчинення злочину, що не становить великої суспільної небезпеки;
- ▶ можливість виправлення цієї особи без застосування до неї кримінального покарання.

Вирішуючи питання про доцільність звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності, суд враховує:

- ▶ характер і ступінь суспільної небезпечності вчиненого неповнолітнім злочину;
- ▶ тяжкість злочинних наслідків;
- ▶ мотиви вчинення злочину;
- ▶ ступінь участі у злочині;
- ▶ особистість неповнолітнього, умови його життя, виховання тощо.

Неповнолітній може бути **звільнений від кримінального покарання**. Підставами для звільнення неповнолітнього від кримінального покарання (його відбування) є:

- ▶ звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру;
- ▶ звільнення від відбування покарання з випробуванням;
- ▶ звільнення від покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку;
- ▶ умовно-дострокове звільнення від відбування покарання.

Відеофільм «Діти за ґратами».

1) Розгляньте фото у параграфі:

- ☞ Що на них зображено?
- ☞ Які відчуття вони у вас викликають?

2) Складіть невеликий твір «Один день неповнолітнього у спеціальній виховній установі (колонії)» (робота в парах, групах). Презентуйте та обговоріть результати.

3) Проведіть дискусію із заданої позиції на тему «Пом'якшені кримінальні покарання для неповнолітніх: за і проти».

4) Прочитайте уривки зі статей:

«Останнім часом у суспільстві відбулися і тривають глибокі зміни, які тим чи іншим чином впливають на криміногенну обстановку. Особливо це стосується при-

чин і умов злочинності неповнолітніх. Так, кожен 8–9 злочин в Україні вчиняється неповнолітніми. Близько 11 % серед осіб, які беруть участь у скоєнні злочинів, — неповнолітні. Поширення злочинності серед них випереджає її загальне зростання, а кількість підлітків, що вчинили злочин повторно, за останні роки збільшилась більш як на 19 %. Майже кожен другий злочин скоюється підлітками у групі; частіше з особливою жорстокістю і цинізмом. Відбувається процес «омолодження» злочинності, збільшення числа підлітків жіночої статі.» (Право України, 2004, №3).

«Сьогодні в Україні в 11 виховних колоніях утримується близько 3 тисяч неповнолітніх. Більш ніж 50 % засуджені за крадіжку, 25 % — за розбій або крадіжку, 10 % — за нанесення важких тілесних ушкоджень або вбивство. Майже кожен третій отримав термін від 1 року до 3 років, половина — до 5 років і близько 18 % — на термін більш ніж 5 років. 13 % засуджених потрапили в колонію у віці 14–16 років, 28 % — в 16–17 років, 39 % — в 17–18. Ця страшна статистика підтверджує, що кожен з нас у будь-який момент може стати жертвою підліткової жорстокості...

... За словами судді, 29 % дітей, що скоїли злочин, виховувалися в неповних сім'ях, а 16 % — сироти при живих батьках. Майже 13 % дітей, засуджених до позбавлення волі умовно, знову повертаються в колонії.» (<http://utro.ua>)

Вкажіть причини та шляхи запобігання підлітковій злочинності.

Дайте відповідь на запитання:

— Чи є причини, які могли б підштовхнути тебе чи твоїх знайомих на порушення закону?

Завдання та запитання

1. Що таке злочин, кримінальна відповідальність і кримінальне покарання?
2. Вкажіть особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх.
3. Як слід поводитися у громадському транспорті, щоб не стати жертвою злочину?
4. Проаналізуйте, чим відрізняються покарання, що застосовуються до неповнолітніх від таких самих покарань, що застосовуються до дорослих.
5. Складіть схему «Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх».
6. Оцініть причини підліткової злочинності в Україні.

§25. Особливості адміністративної та кримінальної відповідальності неповнолітніх

Практичне заняття

Очікувані результати

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- висловлювати судження про особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх;
- висловлювати власне ставлення до злочинів;
- оцінювати й розв'язувати правові ситуації щодо скоєння адміністративних проступків та злочинів.

Шановні учні, на уроці-практикумі ми будемо закріплювати знання й набувати практичних навичок щодо визначення особливостей адміністративної і кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Розгляд задач з описами юридичних ситуацій, якщо дозволяє час, для кращого розуміння подій доцільно розпочинати з аналізу правової ситуації за схемою:

- ▶ **Факти:** Що відбувається (відбулося)? Що ми знаємо про учасників справи? Які факти важливі, а які — другорядні?
- ▶ **Проблеми:** Якими нормами закону регулюється ситуація? У чому суть конфлікту? Що ми повинні зробити для вирішення ситуації?
- ▶ **Аргументи:** Ваші аргументи (зокрема, із законодавчої бази) на захист кожної зі сторін.
- ▶ **Рішення:** Яким буде ваше рішення? Які причини такого рішення? Якими можуть бути його наслідки?

Аналіз правових ситуацій за схемою.

Ситуація 1

Неповнолітні Олег (17 р.) та Олександра (16 р.) під час перегляду фільму у кінотеатрі випили пляшку вина і під впливом алкоголю почали чіплятися до громадян, що сиділи перед ними, вживаючи нецензурну лексику.

Додаткові запитання:

- Як слід кваліфікувати дії молодих людей?
- Які стягнення можуть бути застосовані до них?

Ситуація 2

Під час концерту популярної рок-групи група фанатів (16–17 років), у відповідь на неодноразові зауваження поліцейських, вступила в бійку із працівниками правоохоронних органів.

Додаткове запитання:

- Вкажіть ознаки адміністративного проступку, обставини, що пом'якшують та обтяжують відповідальність.

Ситуація 3

Неповнолітній Юрко (17 р.) пообіцяв своєму товаришу Антону (16 р.) принести у міський парк відпочинку мисливську гвинтівку батька і постріляти з неї. Коли Юрко чекав Антона, його було затримано нарядом поліції.

Додаткові запитання:

- Як кваліфікувати дії Юрка?
- Яке стягнення може бути застосоване до нього?
- Чи буде притягнутий до відповідальності його батько?

Ситуація 4

Мисливець Заєць недбало зберігав дома рушницю. Вона висіла на стіні на видному місці, невисоко від підлоги. Залишаючи квартиру, Заєць не завжди замикав двері своєї кімнати. Одного разу, коли Зайця не було вдома, син його сусіда 17-річний Мишко увійшов до незамкненої кімнати, зняв рушницю зі стіни і вийшов з нею у двір, де було багато дітей. Бажаючи попустувати і не знаючи, що рушниця заряджена, Мишко крикнув: «Стій, руки вгору!» і натиснув на гачок. Пролунав постріл, яким було вбито 6-річну дівчинку.

Додаткове запитання:

- Чи є дії Зайця і Мишка злочинними?

Ситуація 5

Троє підлітків Андрій (14 р.), Сергій (15 р.) та Вадим (16 р.) у міському парку зупинили громадянина Вовка і забрали у нього годинник та гроші.

Додаткові запитання:

- Визначте ознаки та склад злочину.
- Визначте можливі наслідки для кожного із хлопців.

Ситуація 6

Неповнолітні Микола (17 р.) та Євген (14 р.) ввечері проникли через вентиляцію у дахові в приміщення аптечного складу та вкрали коробку з ліками, вважаючи, що це наркотики. Проте у коробці виявилися таблетки від головного болю.

Додаткові запитання:

- Як необхідно кваліфікувати дії Миколи та Євгена?
- Які наслідки для кожного з них будуть мати такі дії?

Ситуація 7

Двоє дівчат-підлітків (15 років) побачили, як у магазині жінка, розраховуючись, дістала з гаманця кілька сотень гривень. Дівчата вирішили її пограбувати і почали спостерігати за нею, вичікуючи зручного моменту. Коли жінка

зайшла під темну арку, підлітки напали на неї, вдаривши битою. Жінка впала і вдарилася головою до асфальту. Дівчата почали її обшукувати, та в цей час були затримані поліцейським патрулем, що проходив поруч.

Додаткові запитання:

- Визначте ознаки та склад злочину.
- Спрогнозуйте, які наслідки для підлітків будуть мати такі дії.

Ситуація 8

Сашко (16 р.) та Орест (13 р.), перебуваючи у лісі, натрапили на палатку, в якій нікого не було. Із палатки вони взяли радіоприймач, мобільний телефон та мисливську рушницю. Коли хлопці виходили з палатки, їх помітили господарі, що піднімалися від річки. Почалося переслідування. Переслідувачі швидко наближались до хлопців, і тоді Сашко передав Оресту рушницю й наказав стріляти у них. Орест вистрілив та смертельно поранив одного з переслідувачів, який помер у лікарні.

Додаткові запитання:

- Як кваліфікувати дії Сашка та Ореста?
- Як буде вирішено справу?

РОЗДІЛ V

Якщо право — це професія

§26. Професія «юрист». Юристи в нашому житті

Очікувані результати

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- описувати окремі юридичні професії;
- характеризувати основні повноваження слідчого, прокурора та представників інших юридичних професій;
- описувати вимоги до осіб, які бажають працювати за юридичним фахом;
- висловлювати судження щодо причин популярності юридичних професій у світі.

26.1. Які юридичні професії (спеціальності) існують

Після завершення навчання у школі абсолютна більшість із вас продовжить навчання у вищих навчальних закладах. Там ви здобудете вищу освіту й професію. Хтось буде інженером, а хтось — програмістом, одні стануть бухгалтерами, а інші — менеджерами. А хтось захоче стати юристом.

Юрист — це спеціаліст, який має юридичні знання фундаментальні (глибокі) і спеціалізовані.

Спеціалізовані знання потрібні для певного виду юридичної діяльності (діяльність адвоката, слідчого).

Юрист — це спеціаліст, який використовує свої правові знання на практиці, тобто він вміє вчиняти певні юридичні дії, складати юридичні документи.

Види юридичної діяльності різняться за змістом, функціями, професійними якостями.

Основними юридичними професіями (спеціальностями) є:

- ▶ суддя;
- ▶ слідчий;
- ▶ прокурор;
- ▶ адвокат;
- ▶ нотаріус;
- ▶ юрисконсульт...

Людина, яка здобула юридичну освіту, може працювати в:

- ▶ суді;
- ▶ прокуратурі;
- ▶ поліції;
- ▶ нотаріаті;
- ▶ фіскальній службі;
- ▶ органах державної влади та місцевого самоврядування;
- ▶ юстиції;
- ▶ органах реєстрації актів цивільного стану (РАЦС);
- ▶ юрисконсультом на підприємствах, в установах та організаціях;
- ▶ адвокатурі і т. ін.

26.2. Хто такі слідчий і прокурор

Слідчий — це службова особа, яка здійснює слідство.

У нашій державі слідчі є в поліції, податковій поліції, прокуратурі, Службі безпеки України, Національному Антикорупційному Бюро, Державному бюро розслідувань.

Головне завдання будь-якого слідчого — якісне, всебічне, повне та об'єктивне розслідування кримінальних справ з дотриманням законодавства.

Основними завданнями та обов'язками слідчого є:

- ▶ організація роботи з розслідування злочинів за кримінальною справою;
- ▶ розробка слідчих версій, що забезпечують своєчасне розкриття злочинів і встановлення винних осіб;
- ▶ створення та керування слідчими та слідчо-оперативними групами;
- ▶ збирання у кримінальній справі фактичних даних (доказів);
- ▶ проведення слідчих дій, тактичних операцій та комбінацій;
- ▶ виявлення індивідуально-психологічних особливостей людей з метою встановлення психологічного контакту, вибору засобів психологічного впливу в процесі розслідування злочинів тощо.

Основні повноваження слідчого:

- ▶ виконує слідчі дії;

- ▶ викликає для участі у проведенні слідчих дій свідків, потерпілих, обвинувачених та інших учасників кримінального судочинства, всіх без винятку громадян, у тому числі посадових осіб, незалежно від їх службового стану та статусу;
- ▶ отримує від установ, підприємств, організацій, незалежно від форм власності, та об'єднань громадян безперешкодно та безкоштовно відомості на письмовий запит (у тому числі й ті, що становлять комерційну та банківську таємницю), необхідні для кримінальних справ, що знаходяться у провадженні;
- ▶ дає органам дізнання доручення і вказівки про проведення розшукових та слідчих дій, вимагає від органів дізнання сприяння у провадженні окремих слідчих дій;
- ▶ у межах, необхідних для розслідування кримінальної справи, збирає відомості про особу без її попередньої згоди.

Для того, щоб стати слідчим, потрібно закінчити вищий юридичний навчальний заклад *факультет підготовки слідчих*.

Прокурор (*лат. procurare* — «розпоряджатися, піклуватися») — посадова особа, що відповідає за виклад доказів проти особи, підозрюваної у здійсненні правопорушення, в ході судового розгляду у кримінальній справі.

Прокурори зазвичай є державними службовцями, які мають вищу освіту за спеціальністю (юриспруденція) і пройшли додаткову підготовку у сфері виконання правосуддя.

Прокурор здійснює нагляд за додержанням і застосуванням законів.

Основними повноваженнями прокурора є:

- ▶ підтримання державного обвинувачення в суді;
- ▶ організація і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласною діяльністю органів правопорядку;
- ▶ представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, визначених законом;
- ▶ прокуратура продовжує виконувати відповідно до чинних законів **функцію досудового розслідування** до початку функціонування органів, яким законом будуть передані відповідні функції, а також **функцію нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах**, при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, — до набрання чинності законом про створення подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій.

При здійсненні своїх повноважень прокурор має право *випрошувати* за письмовим запитом, ознайомлюватися та безоплатно отримувати копії документів і матеріалів органів державної влади, органів місцевого самоврядування, військових

частин, державних та комунальних підприємств, установ і організацій, що знаходяться у цих суб'єктів; отримувати усні або письмові пояснення від посадових осіб.

 Закон України «Про прокуратуру».

26.3. Як стати суддею, адвокатом, нотаріусом

Суддя — це державний посадовець, представник судової влади, який здійснює правосуддя та виносить рішення в судовій справі.

Призначення на посаду професійного судді здійснює Президент України за поданням Вищої ради правосуддя на конкурсній основі.

На посаду судді може бути рекомендований громадянин України після досягнення ним 30 років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи у галузі права не менш як 5 років, проживає в Україні не менш як 10 років та володіє державною мовою. Особа, яка відповідає зазначеним вимогам, має право звернутися із заявою до територіального управління державної судової адміністрації щодо рекомендації її для призначення чи обрання професійним суддею. Відбір проводиться на конкурсній основі.

Суддя веде судові засідання і приймає рішення у формі постанови суду, ухвали, вирoku тощо.

Адвокатура України є добровільним професійним громадським об'єднанням, покликаним згідно з Конституцією України сприяти захисту прав, свобод та представляти законні інтереси громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, надавати їм іншу юридичну допомогу.

Адвокат (*лат. advocatus*, той хто допомагає, особливо на суді) — особа, що надає юридичну допомогу, здійснює правовий захист, провадить справу у суді.

Адвокатом може бути особа, яка:

- ▶ має вищу юридичну освіту, підтверджену дипломом України або відповідно до міжнародних договорів України дипломом іншої країни;
- ▶ стаж роботи у галузі права не менш ніж 2 роки;
- ▶ володіє державною мовою;
- ▶ склала кваліфікаційні іспити;
- ▶ одержала в Україні свідоцтво про право займатися адвокатською діяльністю;
- ▶ прийняла Присягу адвоката України.

Адвокат не може працювати в суді, прокуратурі, державному нотаріаті, органах внутрішніх справ, служби безпеки, державного управління. Адвокатом не може бути особа, яка має судимість.

Основними видами адвокатської діяльності є:

- ▶ консультації та роз'яснення з юридичних питань, усні і письмові довідки щодо законодавства;
- ▶ складання заяв, скарг та інших документів правового характеру;
- ▶ посвідчення копій документів у справах, які вони ведуть;
- ▶ здійснення представництва в суді, інших державних органах, перед громадянами та юридичними особами;
- ▶ надання юридичної допомоги підприємствам, установам, організаціям;
- ▶ здійснення правового забезпечення підприємницької та зовнішньоекономічної діяльності громадян і юридичних осіб, виконання своїх обов'язків відповідно до кримінально-процесуального законодавства у процесі дізнання та попереднього слідства.

Нотаріат — це система органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені законодавством, з метою надання їм юридичної вірогідності.

Нотаріус — законодавчо уповноважена особа, в компетенцію якої входить вчинення нотаріальних дій.

Нотаріусом може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту (університет, академія, інститут) і пройшов стажування протягом шести місяців у державній нотаріальній конторі або в нотаріуса, що займається приватною нотаріальною практикою, склав кваліфікаційний іспит та одержав свідоцтво про право на заняття нотаріальною діяльністю. Не може бути нотаріусом особа, яка має судимість.

Права нотаріуса:

- ▶ складати проекти угод і заяв, виготовляти копії документів та виписки з них, а також давати роз'яснення з питань вчинення нотаріальних дій і консультації правового характеру;
- ▶ посвідчувати договори, заповіти;
- ▶ видавати свідоцтва на право власності та спадщину;
- ▶ посвідчувати копії документів тощо.

Обов'язки нотаріуса:

- ▶ здійснювати свої професійні обов'язки відповідно до законодавства і принесеної присяги;
- ▶ сприяти громадянам, підприємствам, установам і організаціям у здійсненні їх прав та захисті законних інтересів, роз'яснювати права й обов'язки, попереджати про наслідки вчинюваних нотаріальних дій для того, щоб юридична необізнаність не могла бути використана їм на шкоду;

Портрет нотаріуса.
Анрі де Войс
(др. пол. XVII ст.)

- ▶ зберігати в таємниці відомості, одержані ним у зв'язку з вчиненням нотаріальних дій.

Закон України «Про судоустрій і статус суддів».

Закон України «Про адвокатуру».

Закон України «Про нотаріат».

26.4. Правозахисники

Особливим видом діяльності із захисту прав людини є правозахисна діяльність недержавних організацій і осіб.

Правозахисні організації — це особливий вид недержавних неприбуткових організацій, діяльність яких спрямована на утвердження й захист прав і свобод людини, ефективний контроль за їхнім дотриманням державою, її органами і посадовими особами.

Правозахисні організації сприяють зменшенню організованого насильства, здійснюваного державою. Для цього вони працюють одночасно у трьох напрямках:

- ▶ захист прав людини в конкретних випадках (ця допомога повинна бути безкоштовною для заявника), громадські розслідування фактів порушень прав людини державними органами;
- ▶ поширення інформації про права людини, правове виховання;
- ▶ аналіз стану дотримання прав людини.

Станом на сьогодні в Україні функціонує широка мережа правозахисних організацій, які здійснюють свою діяльність, спрямовану на захист прав і свобод молоді, осіб, що перебувають під вартою, національних меншин, переселенців, осіб з інвалідністю, захист прав жінок тощо.

Найбільш відомими і дієвими серед таких організацій є:

- ▶ **Українська Гельсінська спілка з прав людини**,
- ▶ **Харківська правозахисна група**,
- ▶ міжнародна організація **Amnesty International**,
- ▶ **Міжнародний комітет захисту прав людини**.

Сайти правозахисних організацій:

<http://helsinki.org.ua>

<http://khp.org>

<http://amnesty.org.ua>

<http://www.committee.org.ua/about>

Освітній дім прав людини в Чернігові.

24 листопада 2014 року у Чернігові відкрився Освітній дім прав людини. Подія зібрала гостей не лише зі всієї України, а й представників інших Домів прав людини з Норвегії, Швейцарії, Білорусі, Польщі, Хорватії, Великої Британії, Боснії і Герцеговини, Грузії, Вірменії та Росії.

ОДПЛ-Ч є частиною цієї Мережі, яка налічує 18 Домів прав людини у 13 країнах Європи, Західних Балкан, Південного Кавказу, Східної Африки та Африканського Рогу. Але це перший та єдиний Дім прав людини, який має своє спрямування, а саме — освіта правозахисників.

«Освітній дім прав людини — Чернігів — це спільнота людей та організацій, які об'єднали свої зусилля для захисту прав людини. І те, що ми маємо вже будинок, приміщення — це лише надбудова. Особливістю нашого Дому є те, що він єдиний у всій мережі — Освітній дім прав людини — Чернігів. Адже ідея створення його постала під час заснування та реалізації Всеукраїнської освітньої програми «Розуміємо права людини», яка доводить, що освіта — це не просто «освіта заради освіти», а це й освіта, яка спонукає до дії, яка є дією. Вона дає, можливо, не відразу, але довготривалі і міцні результати», — наголошує у своєму виступі Сергій Буров, Голова Правління Освітнього дому прав людини — Чернігів, виконавчий директор Громадської організації «MART».

Сайт Освітнього дому прав людини в Чернігові:

<http://ehrh-ch.org.ua/index.php/uk/>

- 1) Пригадайте сюжети із художніх фільмів, улюблених книг, мультфільмів, у яких брали участь представники юридичних професій. Класифікуйте їх. Які дії вони вчиняли? Якими були наслідки цих дій?
- 2) Підготуйте інформацію про юридичні ВНЗ та професії, які у них можна здобути.
- 3) Розгляньте та обговоріть зображення, вміщені у параграфі.
- 4) Опрацюйте текст. Висловіть судження, у чому причини популярності юридичних професій.

Характеристика юридичної професії

Це гуманна професія, тобто спрямована насамперед на забезпечення прав і свобод людини: створення організаційних умов для їх реалізації; охорону прав і свобод від їх порушень; захист прав і свобод у разі їх порушення; відновлення порушених прав і свобод.

Це соціально значуща професія, тому що пов'язана з державою і правом, важливими соціальними явищами; при цьому часто юристи мають великі владні повноваження.

Це високоінтелектуальна професія, оскільки повинна охоплювати всі сфери життя суспільства з урахуванням складних заплутаних юридичних проблем.

Це творча професія, позаяк пов'язана з вирішенням нестандартних юридичних ситуацій; при цьому «творчість» не повинна виходити за межі права, що потребує від юриста ще більшого мистецтва щодо розв'язання юридичних проблем.

Це точна професія, тобто вона є діяльністю, яка спирається на конкретні юридичні факти при точному дотриманні законодавства для досягнення конкретного результату.

Ця професія має організований характер, тому що завдання юриста полягає в організації дотримання юридичних заборон, виконання обов'язків, використання прав.

Ця професія має велику свободу і самостійність, адже без них неможливо вирішити складні нестандартні ситуації, які виникають у діяльності юриста, але ця свобода повинна перебувати в межах закону.

Це відповідальна робота, оскільки завжди пов'язана з долею людей, і помилок не повинно бути.

(за матеріалами сайту: <http://www.pravo.vuzlib.net>)

Завдання та запитання

1. Хто такий юрист?
2. Вкажіть основні повноваження судді, прокурора, адвоката, слідчого, нотаріуса.
3. Наведіть приклади, де і ким можуть працювати особи, які закінчили юридичні навчальні заклади.
4. Проаналізуйте вимоги до судді, адвоката, нотаріуса.
5. Вкажіть, що є спільним у діяльності слідчого, прокурора, адвоката.
6. Чому, на вашу думку, юридичні професії популярні у світі та Україні?

§27. Правоохоронні органи і людина

Очікувані результати

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- пояснювати, які органи держави називають правоохоронними;
- описувати основні завдання, права й обов'язки Національної поліції;
- вміти звертатися до інспекторів патрульної служби;
- висловлювати власне судження щодо поведінки при спілкуванні із працівниками правоохоронних органів.

27.1. Які органи є правоохоронними

Правоохоронні органи — система державних органів, що діють на основі й відповідно до закону, головною функцією яких є забезпечення законності та правопорядку, боротьба зі злочинністю та іншими правопорушеннями.

Для правоохоронних органів характерні такі ознаки:

- ▶ здійснюють свою діяльність на основі закону та відповідно до закону;
- ▶ їхня діяльність спрямована на забезпечення законності та правопорядку (правоохоронна діяльність);
- ▶ наділені відповідними правами та мають специфічну компетенцію для запобігання правопорушенням, розгляду справ, що пов'язані з правопорушеннями;
- ▶ наділені повноваженнями застосовувати певні заходи державного впливу (арешт, штраф, конфіскація майна і т. ін.).

Правоохоронними органами в Україні є:

- ▶ органи прокуратури;
- ▶ органи внутрішніх справ;
- ▶ органи служби безпеки;
- ▶ митні органи;
- ▶ органи охорони державного кордону;
- ▶ органи державної фіскальної служби;
- ▶ органи й установи виконання покарань;
- ▶ органи державної контрольно-ревізійної служби;
- ▶ органи рибохорони;
- ▶ органи державної лісової охорони;
- ▶ інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції.

27.2. Якими є основні завдання, обов'язки та повноваження Національної поліції України

Національна поліція України — це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку.

У поліції діють такі підрозділи, як:

- ▶ кримінальна поліція;
- ▶ патрульна поліція;
- ▶ органи досудового розслідування;
- ▶ поліція охорони;
- ▶ спеціальна поліція;
- ▶ поліція особливого призначення.

Завдання поліції:

- ▶ забезпечення публічної безпеки і порядку;
- ▶ охорона прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави;
- ▶ протидія злочинності;
- ▶ надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги.

Закон визначає основні обов'язки поліцейського:

- ▶ неухильно дотримуватися положень Конституції України, законів України, інших нормативно-правових актів, що регламентують діяльність поліції, та Присяги поліцейського;
- ▶ професійно виконувати свої службові обов'язки відповідно до вимог нормативно-правових актів, посадових (функціональних) обов'язків, наказів керівництва;
- ▶ поважати і не порушувати права і свободи людини;
- ▶ надавати невідкладну, зокрема домедичну і медичну, допомогу особам, які постраждали внаслідок правопорушень, нещасних випадків, а також особам, які опинилися в безпорадному стані або стані, небезпечному для їхнього життя чи здоров'я;
- ▶ зберігати інформацію з обмеженим доступом, яка стала йому відома у зв'язку з виконанням службових обов'язків.

Поліцейський на всій території України незалежно від посади, яку він займає, місцезнаходження і часу доби в разі звернення до нього будь-якої особи із заявою чи повідомленням про події, що загрожують особистій чи публічній безпеці, або в разі безпосереднього виявлення таких подій зобов'язаний вжити необхідних заходів з метою рятування людей, надання допомоги особам, які її потребують, і повідомити про це найближчий орган поліції.

Звертаючись до особи, або у разі звернення особи до поліцейського, поліцейський зобов'язаний назвати своє прізвище, посаду, спеціальне звання та пред'явити на її вимогу службове посвідчення, надавши можливість ознайомитися з викладеною в ньому інформацією, не випускаючи його з рук.

Найважливішими повноваженнями поліції є:

- ▶ здійснення превентивної та профілактичної діяльності, спрямованої на запобігання вчиненню правопорушень;
- ▶ виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню кримінальних та адміністративних правопорушень, вживання у межах своєї компетенції заходів для їх усунення;
- ▶ вживання заходів з метою виявлення кримінальних, адміністративних правопорушень, припинення виявлених кримінальних та адміністративних правопорушень;

- ▶ вживання заходів, спрямованих на усунення загроз життю та здоров'ю фізичних осіб і публічній безпеці, що виникли внаслідок учинення кримінального, адміністративного правопорушення;
- ▶ здійснення своєчасного реагування на заяви та повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події;
- ▶ здійснення досудового розслідування кримінальних правопорушень у межах визначеної підслідності;
- ▶ розшук осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого, судді, суду, ухиляються від виконання кримінального покарання, пропали безвісти, та інших осіб у випадках, визначених законом;
- ▶ вживання заходів для забезпечення публічної безпеки і порядку на вулицях, площах, у парках, скверах, на стадіонах, вокзалах, в аеропортах, морських та річкових портах, інших публічних місцях;
- ▶ регулювання дорожнього руху, здійснення контролю за дотриманням Правил дорожнього руху його учасниками та за правомірністю експлуатації транспортних засобів на вулично-дорожній мережі;
- ▶ вживання всіх можливих заходів для надання невідкладної, зокрема домедичної і медичної, допомоги особам, які постраждали внаслідок кримінальних чи адміністративних правопорушень, нещасних випадків, а також особам, які опинилися в ситуації, небезпечній для їхнього життя чи здоров'я;
- ▶ забезпечення безпеки взятих під захист осіб;
- ▶ вживання заходів для запобігання та припинення насильства в сім'ї...

Закон України «Про Національну поліцію».

27.3. Патрульна служба. Взаємодія поліції та громади

Патрульна служба працює цілодобово — 24 години.

Патрульна служба складається із:

- ▶ **патрулів на машинах**, які патрулюють свої квадрати і забезпечують порядок у них, швидко й оперативно реагують на виклики;
- ▶ **піших патрулів**, головне завдання яких працювати із жителями мікрорайону, де здійснюється патрулювання, і вирішувати проблеми на місцях, в тому числі спільно з населенням.

Основними завданнями патрульної служби є:

- ▶ запобігання злочинам;
- ▶ затримання правопорушників;
- ▶ забезпечення безпеки на вулицях і в громадських місцях;
- ▶ домагатися того, щоб люди почувалися в безпеці;
- ▶ допомога людям, які потрапили у скрутне чи кризове становище;
- ▶ завойовування довіри та поваги громадськості.

Задля максимальної ефективності у своїй діяльності патрульна поліція повинна активно співпрацювати з громадою. Тісна співпраця з населенням та допомога на-

селення є обов'язковими складовими для забезпечення безпеки у районі, профілактики правопорушень, зниження рівня злочинності.

27.4. Дільничний офіцер поліції

Дільничні інспектори поліції працюють на територіях, що закріплені за кожним із них. Це може бути як мікрорайон у місті, так і окремо взятий населений пункт, — одне чи декілька сіл.

Головні завдання дільничних:

- ▶ проведення загальної та індивідуальної профілактичної роботи серед жителів адміністративної дільниці;
- ▶ охорона громадського порядку та забезпечення громадської безпеки на території, що обслуговується;
- ▶ робота з населенням та громадськими формуваннями на адміністративній дільниці щодо охорони громадського порядку та громадської безпеки, профілактики правопорушень та боротьби зі злочинністю;
- ▶ участь разом з іншими службами та підрозділами органів внутрішніх справ у виявленні, запобіганні, припиненні адміністративних правопорушень та злочинів, а також у розкритті злочинів, учинених на території адміністративної дільниці.

Основною функцією працівників служби дільничних інспекторів поліції є забезпечення прав і свобод людини, її безпеки та захист від протиправних посягань, надання у межах своїх повноважень правової, соціальної допомоги та інших послуг населенню.

Положення про службу дільничних інспекторів поліції в системі Міністерства внутрішніх справ України.

Як звернутися до поліції.

Потреба у зверненні до поліції може виникати у зв'язку з різними життєвими ситуаціями, які можуть як залежати від вас, так і ні.

У поліцію потрібно звертатися у випадках, якщо:

- особа хоче здати екзамени на право водіння автомобіля чи мотоцикла;
- особа придбала і їй потрібно зареєструвати автомобіль (мотоцикл);
- особа хоче стати власником мисливської та газової зброї;
- людина втратила (загубила) цінну річ;
- пропав хтось із родичів і невідомо, де він, протягом 3-х діб;
- людина потрапила (стала свідком) у дорожньо-транспортну пригоду;
- людина стала свідком правопорушення;
- щодо особи (її рідних) скоєно правопорушення...

У поліцію можна звернутися, зателефонувавши за номером «102», або особисто із заявою.

Заява до поліції подається на ім'я начальника відділу, у ній необхідно вказати прізвище, ім'я, по батькові заявника повністю, домашню адресу та засоби зв'язку (якщо такі є). Далі слід описати ситуацію: що сталося, коли сталося, з ким сталося, яким чином і т.д. Однак занадто деталізувати немає сенсу, оскільки після прийняття заяви у заявника будуть відібрані пояснення, в яких він зможе розповісти про ситуацію більш детально. В кінці ставиться дата складення заяви та підпис особи, яка її подає.

Зразок заяви до поліції

Начальнику _____ райуправління
МВС України міста _____

(якщо відомо, вказати П.І.Б., посаду)

Від _____

(П.І.Б заявника, адреса)

Заява

Прошу Вас притягнути до кримінальної відповідальності нестановлену особу (якщо особа відома, то вказати П.І.Б., по можливості місце проживання чи знаходження), яка «__» _____ 201__ року, розбивши скло у віконній рамі (підбравши ключ до вхідних дверей і т.п.), проникла у мій дачний будинок, що розташований за адресою: _____ (вказати точну адресу), звідки було вкрадено матеріальні цінності _____ (перерахувати, які), завдавши мені матеріальної шкоди на загальну суму _____ гривень.

Дата

Підпис

Які права має неповнолітня особа при затриманні, арешті, допиті.

Особа може бути затримана (адміністративне затримання) співробітниками органів внутрішніх справ, поліцією за наявності у правоохоронців законних підстав.

Адміністративне затримання — захід впливу, що застосовується до правопорушника з метою припинення правопорушення або за потреби забезпечити своєчасний і правильний розгляд справ та виконання постанов по справах про адміністративні правопорушення.

Адміністративне затримання застосовується у випадках, передбачених лише законом, зокрема, при вчиненні проступків, що порушують громадський порядок або пов'язані з неповагою до органів влади та з опором працівникам правоохоронних органів, на строк не більш ніж 3 години.

Також правоохоронці мають право затримувати (більш ніж на 3 години):

- підозрюваних у вчиненні злочину;
- осіб, щодо яких як запобіжний захід обрано взяття під варту;

- осіб, які вчинили адміністративні правопорушення, для складання протоколу або розгляду справи по суті, якщо ці питання не можуть бути вирішені на місці;
- осіб, що намагалися втекти при появі наряду поліції;
- осіб, що вчинили дрібне хуліганство, злісну непокору законному розпорядженню працівника поліції;
- осіб, які перебували в громадських місцях у стані сп'яніння, якщо їх вигляд ображав людську гідність і громадську мораль або якщо вони втратили здатність самостійно пересуватися чи могли завдати шкоди оточуючим або собі;
- осіб, яких запідозрено у занятті бродяжництвом;
- осіб, які ухиляються від виконання постанови суду про направлення на примусове лікування від хронічного алкоголізму або наркоманії і т. ін.

При затриманні складається протокол про затримання. Також має бути складений і протокол про адміністративне правопорушення. На прохання затриманого про місце його перебування мають бути повідомлені його родичі, а також підприємство, установа, організація, де він працює чи навчається. У разі затримання неповнолітнього про це обов'язково мають бути повідомлені його батьки чи особи, що їх замінюють.

Арешт — взяття особи під варту (поміщення у слідчий ізолятор), що застосовується як запобіжний захід і полягає в ув'язненні, до якого органи слідства вдаються тоді, коли є підстави вважати, що обвинувачений може ухилитися від слідства і суду, або коли перебування його на волі перешкоджатиме розслідуванню і є суспільно небезпечним.

При затриманні чи арешті за підозрою у скоєнні злочину:

- вам мають роз'яснити ваші права, у тому числі про право не свідчити проти себе чи своїх рідних, а також право мати захисника і зустріч з ним до першого допиту; скласти про це протокол;
- має бути складено відповідно протокол про ваше затримання як особи, підозрюваної у вчиненні злочину із зазначенням підстав, мотивів, дня, години, року, місяця, місця затримання, пояснень затриманого, а також часу складання протоколу про роз'яснення підозрюваному своїх прав;
- протягом 24 годин орган дізнання, що виконав затримання, має подати письмове повідомлення прокурору, а також на вимогу прокурора матеріали, що стали підставою для затримання. Протокол про роз'яснення прав затриманого, а також протокол затримання підписують особа, яка його склала, і затриманий;
- у будь-який час ви маєте право відмовитися давати показання й відповідати на запитання;
- ви маєте право надавати докази, заявляти клопотання та відводи;
- ви маєте право вимагати перевірки судом законності затримання;
- ви маєте особисто брати участь у судовому розгляді щодо обрання запобіжного заходу — взяття вас під варту.

У разі нагальної необхідності запобігти злочинів чи його припинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою.

Про арешт підозрюваного або обвинуваченого і його місце перебування слідчий зобов'язаний повідомити його дружині або іншому родичу, а також сповістити за місцем його роботи.

Права неповнолітнього при допиті, коли йдеться про скоєння злочину, зазначені у Кримінально-процесуальному кодексі України (ст. 167, 168).

Допит неповнолітнього свідка віком до 14 років, а на розсуд слідчого — віком до 16 років, проводиться у присутності педагога, а за необхідності — лікаря, батьків чи інших законних представників неповнолітнього.

До початку допиту зазначеним особам роз'яснюється їх обов'язок бути присутніми при допиті, а також право викладати свої зауваження і з дозволу слідчого задавати свідкові запитання. Запитання, поставлені свідкові законними представниками, педагогом або лікарем, і їх зауваження заносяться до протоколу. Слідчий має право відвести поставлене запитання, але відведене запитання повинно бути занесене до протоколу.

Свідкові, який не досяг шістнадцятирічного віку, роз'яснюється його обов'язок говорити тільки правду, але про кримінальну відповідальність за відмову від дачі свідчень та за свідомо неправдиві свідчення він не попереджається.

Відеофільми «Поліція».

«Спілкування з поліцією».

«Патрульна поліція».

«Ти і поліція» (навчальні анімаційні фільми для підлітків, 6 серій).

1) Опрацюйте у групах основні права та обов'язки поліції. Визначте найважливіші 3–5, на вашу думку. Презентуйте й обговоріть результати.

2) Підготуйте повідомлення про діяльність правоохоронних органів у вашому регіоні на основі інформації зі ЗМІ.

3) Розгляньте та прокоментуйте фото, вміщені у параграфі.

4) Про які підрозділи поліції йде мова:

➤ У результаті розслідування працівники поліції знешкодили і затримали особу, що скоїла подвійне вбивство.

➤ Наряд поліції затримав біля кінотеатру групу підлітків, які були у нетверезому стані і образливо чіплялися до перехожих.

➤ У приміщенні залу очікування аеропорту поліцейський затримав гр. А., що намагалася вкрати валізу гр. Л., про що було складено протокол у відділенні.

➤ Патрульні поліцейські затримали водія автомобіля за значне перевищення швидкості.

☒ На вході до приміщення обласної державної адміністрації черговий поліцейський надає дозвіл на вхід лише громадянам, що мають посвідчення особи.

☒ Поліцейський розслідує злочин, скоєний гр. В. (16 р.) і Б. (17 р.)?

5) На основі зразка заяви в поліцію складіть власні заяви щодо різних ситуацій.

6) Складіть правила, як варто себе поводити (робота в групах):

☒ «Коли тебе зупинив поліцейський».

☒ «Коли тебе затримано у підозрі скоєння правопорушення».

Презентуйте й узагальніть результати.

Завдання та запитання

1. Які органи називаються правоохоронними?
2. Опишіть основні повноваження правоохоронних органів.
3. Поясніть, чому правоохоронні органи наділені спеціальними повноваженнями на відміну від інших державних органів.
4. Проаналізуйте, що може бути причинами затримання особи правоохоронцями.
5. Установіть, що спільного між адміністративним затриманням та взяттям під варту.
6. Доведіть доцільність перебування педагога, лікаря, батьків на допиті неповнолітнього.

§28. Кримінальний процес

Очікувані результати

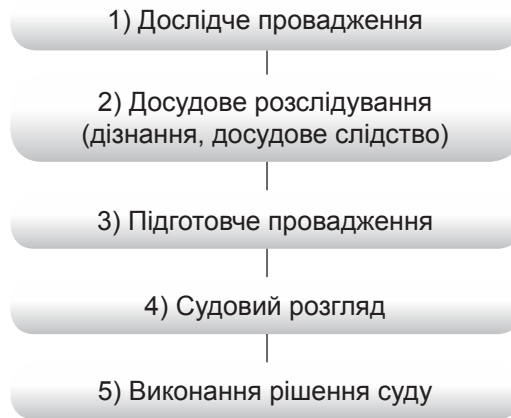
Опрацювавши параграф, ви зможете:

- описувати основні етапи розгляду кримінальної справи;
- характеризувати учасників кримінального процесу;
- розповідати про права та обов'язки потерпілого і підсудного, розтлумачувати принцип презумпції невинуватості та оцінювати його значення;
- пояснювати процедуру судового розгляду кримінальної справи.

28.1. Коли порушується кримінальна справа

Кримінальний процес — це діяльність органів дізнання, слідчого, прокурора, судді й суду з порушення, розслідування і судового розгляду кримінальних справ, а також з вирішення суддею питань, пов'язаних із виконанням вироку.

Порядок розгляду кримінальних справ регулює **Кримінально-процесуальний кодекс України**. Кримінальний процес відбувається за певними етапами (стадіями). Обов'язковими стадіями є:

Необов'язковими стадіями можуть бути:

- ▶ перегляд справи шляхом подання апеляції;
- ▶ перегляд справи шляхом подання касації;
- ▶ провадження у Верховному Суді України;
- ▶ перегляд справи за надзвичайними обставинами.

Кримінальний процес починається з:

- ▶ моменту прийняття офіційної заяви або повідомлення про злочин;
- ▶ явки з повинною;
- ▶ безпосереднього виявлення ознак злочину.

Наявність таких юридичних фактів дає початок кримінальному процесу та його першій стадії — стадії **дослідчого провадження**.

Дослідче провадження здійснюється протягом 24 годин з моменту отримання заяви чи повідомлення про злочин. Протягом цього часу слідчий (прокурор) зобов'язаний внести до **Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР)** відповідні відомості та розпочати розслідування.

Сайт ЄРДР: <https://erdr.gp.gov.ua>
Відомості, які вносяться до ЄРДР.

28.2. Як проводиться досудове розслідування

Після прийняття рішення про відкриття кримінальної справи відбувається досудове розслідування.

Досудове розслідування — основна стадія досудового кримінального провадження, яка починається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопо-

рушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань, здійснюється у передбаченому законом порядку шляхом провадження слідчих, негласних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, спрямованих на:

- ▶ отримання доказів;
- ▶ швидке та повне розкриття злочину;
- ▶ всебічне дослідження обставин справи та викриття винних;
- ▶ відшкодування завданої злочином шкоди;
- ▶ забезпечення невідворотності відповідальності осіб, які вчинили злочин;
- ▶ правильне застосування закону.

За результатами досудового розслідування можуть бути прийняті такі рішення:

- ▶ закриття кримінального провадження;
- ▶ направлення до суду обвинувального акта;
- ▶ клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру;
- ▶ клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Досудове розслідування злочинів здійснюється у формі **досудового слідства**, а **кримінальних проступків** — у формі **дізнання**.

Основний зміст розслідування становить діяльність зі збирання, дослідження, оцінки, перевірки та використання доказів (доказування), розкриття злочинів, забезпечення встановлення істини та захисту прав і свобод людини.

Органами, що мають право проводити досудове слідство, є слідчі підрозділи:

- ▶ органів внутрішніх справ;
- ▶ органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства;
- ▶ органів безпеки;
- ▶ органів державного бюро розслідувань.

До слідчих дій належать:

- ▶ допит;
- ▶ обшук;
- ▶ огляд;
- ▶ експертиза;
- ▶ слідчий експеримент;
- ▶ очна ставка;
- ▶ вилучення тощо.

Досудове розслідування повинно бути закінчено протягом 2 місяців з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину й протягом 1 місяця з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку.

Після досудового розслідування справа передається до суду, де попередньо розглядається суддею.

Підготовче провадження — стадія кримінального процесу, в якій, після закінчення розслідування, суддя одноособово за участю прокурора та інших учасників кримінального провадження здійснює діяльність, спрямовану на перевірку повноти, об'єктивності, правильності та законності проведеного досудового розслідування, формує кримінальну справу і вирішує питання про можливість розгляду матеріалів кримінального провадження по суті у судовому засіданні та організації судового розгляду.

У підготовчому судовому засіданні суд має право прийняти такі рішення:

- затвердити угоду про примирення сторін чи визнання вини або відмовити в затвердженні угоди та повернути кримінальне провадження прокурору для продовження досудового розслідування в загальному порядку;
- закрити провадження у разі встановлення передбачених законом підстав;
- повернути обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру прокурору, якщо вони не відповідають вимогам закону;
- направити обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру до відповідного суду для визначення підсудності у разі встановлення непідсудності кримінального провадження;
- призначити судовий розгляд на підставі обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру.

28.3. Хто є учасниками кримінального процесу

У кримінальному провадженні беруть участь безпосередні учасники процесу:

- ▶ **суд**;
- ▶ **сторона обвинувачення**: прокурор, органи досудового розслідування, керівник органу досудового розслідування, слідчий, оперативні підрозділи;
- ▶ **сторона захисту**: підозрюваний, обвинувачений та їх законні представники, виправданий, засуджений, захисник;
- ▶ **потерпілий** і його представник;
- ▶ **інші учасники кримінального провадження**: заявник, цивільний позивач і відповідач та їхні представники, свідок, перекладач, експерт, спеціаліст, секретар судового засідання, судовий розпорядник.

Потерпілим визнається фізична особа, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду. Громадянин, визнаний потерпілим від злочину, має право давати показання у справі.

Потерпілий має право:

- ▶ давати показання у справі;
- ▶ подавати докази;
- ▶ заявляти клопотання;
- ▶ знайомитися з усіма матеріалами справи з моменту закінчення досудового розслідування;

- ▶ брати участь у судовому розгляді;
- ▶ подавати скарги на дії особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора і суду, а також подавати скарги на вирок або ухвали суду, а за наявності відповідних підстав — на забезпечення безпеки;
- ▶ під час судового розгляду особисто або через свого представника підтримувати обвинувачення;
- ▶ брати участь у судових дебатах.

У справах про злочини, внаслідок яких сталася смерть потерпілого, зазначені права мають його близькі родичі.

Підозрюваним є особа, якій у встановленому законом порядку повідомлено про підозру, або особа, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення.

Обвинуваченим (підсудним) є особа, обвинувальний акт щодо якої переданий до суду.

Основні права підсудного:

- ▶ знати, у вчиненні якого кримінального правопорушення його підозрюють, обвинувачують;
- ▶ бути чітко і своєчасно повідомленим про свої права, а також отримати їх роз'яснення;
- ▶ на першу вимогу мати захисника і побачення з ним до першого допиту з дотриманням умов, що забезпечують конфіденційність спілкування, а також після першого допиту — мати такі побачення без обмеження їх кількості й тривалості;
- ▶ не говорити нічого з приводу підозри проти нього, обвинувачення або у будь-який момент відмовитися відповідати на запитання;
- ▶ давати пояснення, свідчення з приводу підозри, обвинувачення чи в будь-який момент відмовитися їх давати;
- ▶ вимагати перевірки обґрунтованості затримання;
- ▶ у разі затримання або застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою — негайне повідомлення членів сім'ї, близьких родичів чи інших осіб про затримання і місце свого перебування;
- ▶ збирати і подавати слідчому, прокурору, слідчому судді докази;
- ▶ брати участь у проведенні процесуальних дій;
- ▶ ознайомлюватися з матеріалами досудового розслідування та вимагати відкриття матеріалів;
- ▶ оскаржувати рішення, дії та бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді;
- ▶ вимагати відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудо-

ве розслідування, прокуратури або суду, в порядку, визначеному законом, а також відновлення репутації, якщо підозра, обвинувачення не підтвердилися;

- ▶ користуватися рідною мовою, отримувати копії процесуальних документів рідною або іншою мовою, якою він володіє, та в разі необхідності користуватися послугами перекладача за рахунок держави.

28.4. Як відбувається розгляд кримінальної справи в суді

Розгляд кримінальної справи в суді відбувається у декілька етапів:

- ▶ підготовча частина судового засідання (відкриття судового засідання, перевірка присутності учасників засідання та свідків, оголошення складу суду, роз'яснення учасникам процесу їхніх прав);
- ▶ судовий розгляд (оголошення обвинувачення, допит підсудного, потерпілого, свідків, дослідження письмових, речових та інших доказів, заслуховування аудіо-матеріалів, перегляд відеоматеріалів, заслуховування експертів, оголошення актів експертиз, огляд на місці);
- ▶ судові дебати (першими виступають прокурор та громадський обвинувач, потім — інші учасники процесу, потім — громадський захисник та адвокат підсудного...);
- ▶ останнє слово обвинуваченого;
- ▶ постановлення і проголошення судового рішення (обвинувальний вирок, виправдувальний вирок, ухвала).

Після оголошення рішення суду воно підлягає виконанню, хоча може бути оскаржене шляхом подання **апеляції** чи **касації**.

Кримінально-процесуальний кодекс України:

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>

Відеофільм «Знайомство із судом: кримінальний процес»:

<https://www.youtube.com/watch?v=wuQSVeOaKPI>

- 1) Пригадайте сюжети із художніх фільмів, де мало б місце дізнання, попереднє слідство, судове засідання. Озвучте та обговоріть ці сюжети. Які дії вчиняли герої цих сюжетів?
- 2) Розгляньте та обговоріть фото, вміщені у параграфі.
- 3) Разом з учителем проведіть симуляційне засідання суду з розгляду справи, учасниками якого будуть суддя, прокурор, підсудний, потерпілий, захисник, свідки...

Завдання та запитання

1. Хто бере участь у судовому засіданні в кримінальних справах?
2. Розкрийте зміст кожного етапу кримінального процесу.
3. Поясніть, чому в кримінальному процесі є обов'язкові та необов'язкові етапи.
4. Поміркуйте, якими можуть бути причини закриття кримінальної справи.
5. Сформулюйте необхідні правила поведінки підозрюваного, обвинувачуваного, підсудного.
6. Оцініть важливість права людини на захист у суді.

§29. Цивільний процес (судочинство)

Очікувані результати

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- описувати види проваджень у цивільному праві;
- характеризувати основні етапи розгляду цивільних справ;
- характеризувати учасників цивільного процесу;
- розповідати про права та обов'язки учасників цивільного процесу;
- пояснювати процедуру судового розгляду справи в цивільному судочинстві.

29.1. Що таке цивільний процес (судочинство)

Цивільний процес (судочинство) — це порядок провадження у цивільних справах, що включає цілий ряд послідовно здійснюваних дій, змістом яких є діяльність суду, осіб, що беруть участь у справі, та інших учасників процесу, а також органів судового виконання.

Завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

29.2. Види проваджень у цивільно-процесуальному праві

Розрізняють такі види проваджень (здійснюють суди загальної юрисдикції):

- ▶ **позовне провадження** (захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин);
- ▶ **окреме провадження**, в якому встановлюються певні обставини, необхідні для реалізації суб'єктивних майнових і особистих немайнових прав (про

визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним, безвісно відсутнім, встановлення громадянина померлим, встановлення юридичних фактів, надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності, визнання спадщини відумерлою, усиновлення тощо);

- ▶ **наказове провадження** (полягає у безспірності вимог стягувача, а сторона, яка несе відповідальність не заперечує щодо вимог, що до неї висуваються, й спрямоване на постановлення судового наказу). Судовий наказ є особливою формою судового рішення про стягнення з боржника грошових коштів або витребування майна за заявою особи, якій належить право такої вимоги.

У випадках, передбачених законом, цивільні справи можуть розглядатись **третейськими судами** в порядку, передбаченому Законом України «Про третейські суди».

Суд приступає до розгляду цивільної справи:

- ▶ за заявою особи, яка звертається за захистом своїх прав або охоронюваних законом інтересів;
- ▶ за заявою прокурора та інших осіб, які мають право у випадках, передбачених законом, звертатися до суду на захист прав та свобод іншої особи, невідзначеного кола осіб або державних чи громадських інтересів.

У справах позовного провадження подаються **позовні заяви**, у справах, що виникають з адміністративно-правових відносин, і в справах окремого провадження — **скарги і заяви**. Сума позову встановлюється позивачем. Коли зазначена ціна явно не відповідає дійсній вартості стягуваного, то ціну позову встановлює суддя. Цивільно-процесуальний Кодекс України встановлює граничні розміри цін за різними позовами (наприклад, у позовах про стягнення грошей — стягуваною сумою; у позовах про витребування майна — вартістю відчужуваного майна). Залежно від цієї суми встановлюється розмір державного мита.

Особа, яка програтала суд, сплачує судові витрати іншої сторони.

Видами забезпечення позову є:

- ▶ накладення арешту на майно або грошові кошти, що належать відповідачеві і знаходяться у нього або в інших осіб;
- ▶ заборона вчиняти певні дії;
- ▶ встановлення обов'язку вчинити певні дії;
- ▶ заборона іншим особам здійснювати платежі або передавати майно відповідачеві чи виконувати щодо нього інші зобов'язання;

- ▶ зупинення продажу описаного майна, якщо подано позов про право власності на це майно або про виключення його з опису;
- ▶ зупинення стягнення на підставі виконавчого документа, який оскаржується боржником у судовому порядку;
- ▶ передача речі, яка є предметом спору, на зберігання іншим особам.

29.3. Стадії цивільного процесу

Цивільний процес відбувається за стадіями, які можуть бути обов'язковими та необов'язковими.

- ▶ **1 стадія** — це порушення справи шляхом подачі позовної заяви, заяви або скарги.
- ▶ **2-га стадія** — підготовка справи до судового розгляду й проведення досудового засідання (попереднє судове засідання) у присутності обох сторін з метою з'ясування можливості врегулювання спору до судового розгляду або забезпечення правильного та швидкого вирішення справи.
- ▶ **3-тя стадія** судового розгляду, в якій вирішується справа по суті і виноситься судове рішення.
- ▶ **4-тою**, останньою і обов'язковою стадією, є судове виконання постанов.

Не є обов'язковими стадіями цивільного процесу:

- перегляд судових постанов у апеляційному та касаційному порядку;
- в порядку судового нагляду;
- за нововиявленими обставинами,
- у зв'язку з винятковими обставинами (визнання судового рішення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, таким, що порушує міжнародні зобов'язання України).

29.4. Учасники цивільного судочинства. Представництво в суді

Учасниками цивільного судочинства є:

- ▶ **суд** (суддя, — може бути один, або ще два народні засідателі);
- ▶ **особи, що беруть участь у справі**, поділяються на дві групи:
  - ті, що мають матеріально-правовий інтерес (сторони (позивач, відповідач), треті особи, заявники тощо);
  - ті, що виступають на захист прав та законних інтересів інших осіб (прокурор, органи державного управління, підприємства, установи, громадяни тощо).
- ▶ **особи, що сприяють розгляду та вирішенню цивільної справи** (свідки, експерти, судовий розпорядник, секретар, перекладачі тощо).

Громадяни можуть вести свої справи в суді особисто або через своїх представників. Особиста участь у справі громадянина не позбавляє його права мати по цій справі представника.

Справи юридичних осіб ведуть у суді їх органи, що діють в межах повноважень, наданих їм законом, статутом чи положенням, або їхні представники. Керівники організацій, які виступають як органи юридичної особи, представляють в суд документи, що посвідчують їхнє службове становище і повноваження.

Не підлягають допиту як свідки:

- недієздатні фізичні особи;
- особи, які перебувають на лікуванні у психіатричному лікувальному закладі і не здатні через свої фізичні або психічні вади правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, або давати показання;
- особи, які за законом зобов'язані зберігати в таємниці відомості, що були довірені їм у зв'язку з їхнім службовим чи професійним становищем, — про такі відомості;
- священнослужителі — про відомості, одержані ними на сповіді віруючих;
- професійні судді, народні засідателі та присяжні — про обставини обговорення у нарадчій кімнаті питань, що виникли під час ухвалення рішення.

Особи, які мають дипломатичний імунітет, не можуть бути допитані як свідки без їхньої згоди, а представники дипломатичних представництв — без згоди дипломатичного представника.

Представниками сторін і третіх осіб у суді можуть бути:

- члени органів управління, працівники державних підприємств, установ, організацій, кооперативних організацій, їх об'єднань, інших громадських організацій — у справах цих підприємств, установ і організацій;
- уповноважені професійних спілок — у справах робітників, службовців, а також інших осіб, захист прав і інтересів яких здійснюється професійними спілками;
- уповноважені організацій, яким їх статутом чи положенням надано право представляти інтереси членів цих організацій, — у справах членів цих організацій;
- адвокати;
- один із співучасників за дорученням інших співучасників;
- інші особи, допущені судом, який розглядає справу, до представництва в даній справі.

Не можуть бути представниками в суді:

- особи, які не досягли повноліття (з 14 років лише у випадках, в яких вони беруть особисту участь);
- особи, над якими встановлено опіку, піклування;
- адвокати, які прийняли доручення про надання юридичної допомоги з порушенням правил, встановлених законодавством України про адвокатуру, а також особи, виключені з колегії адвокатів. Судді, слідчі і прокурори не можуть бути представниками в суді, крім випадків, коли вони діють як батьки, опікуни, піклувальники або як представники відповідного суду чи органу прокуратури, що є стороною у справі.

Участь у цивільному судочинстві беруть особи лише з повною дієздатністю. Особи, цивільна дієздатність яких обмежена, а також неповнолітні особи з 14 років можуть брати участь у цивільному процесі лише у випадках, в яких вони беруть особисту участь.

Представництво буває **законне і договірне**.

Права і охоронювані **законом** інтереси недієздатних громадян, громадян, які не мають повної дієздатності, та громадян, визнаних обмежено дієздатними, захищають у суді їх батьки, усиновителі, опікуни або піклувальники, які представляють в суд документи, що посвідчують їх повноваження. По справі, в якій повинен брати участь громадянин, визнаний в установленому порядку безвісти відсутнім, його представником виступає опікун, призначений для охорони і управління майном безвісно відсутнього. По справі, в якій повинен брати участь спадкоємець особи, померлої або оголошеної в установленому порядку померлою, якщо спадщина ще ніким не прийнята, представником спадкоємця виступає опікун, призначений для охорони і управління спадковим майном. У окремих випадках законні представники можуть доручити ведення справи в суді іншій особі, обраній ними як представник.

Договірне **представництво** виникає на підставі добровільно укладеного договору доручення або трудового договору. Здійснюється адвокатами, юрисконсультами та іншими працівниками різних організацій, співучасниками й іншими особами, допущеними судом до виконання процесуальних функцій представника.

29.5. Порядок розгляду цивільної справи в суді

Розгляд цивільної справи відбувається в судовому засіданні з обов'язковим повідомленням осіб, які беруть участь у справі. Судове засідання провадиться в приміщенні суду, а по найактуальніших справах та справах, що мають широкий громадський інтерес, — безпосередньо на підприємствах, будовах, в установах. Суд першої інстанції при розгляді справи повинен безпосередньо дослідити докази у справі: заслухати пояснення осіб, які беруть участь у справі, показання свідків, висновки експертів, ознайомитися з письмовими доказами, оглянути речові докази.

У разі неявки в судове засідання відповідача, який належним чином повідомлений і від якого не надійшло повідомлення про причини неявки або якщо зазначені ним причини визнані неповажними, суд може ухвалити заочне рішення на підставі наявних у справі доказів, якщо позивач не заперечує проти такого вирішення справи (заочний розгляд справи).

Судове засідання складається з таких частин:

- ▶ **підготовча** (оголошення складу суду, перевірка явки, видалення свідків із зали тощо);

- ▶ **розгляд справи по суті** (дослідження доказів і встановлення дійсних обставин, результати експертизи і т. ін.);
- ▶ **дебати** (сторони дають оцінку доказам, роблять висновки, — не обмежуються часом);
- ▶ **постановлення судового рішення** (судді збираються у спеціальній кімнаті для постановлення рішення, при розгляді трьома суддями рішення виноситься більшістю голосів). Рішення оголошується прилюдно. Судові рішення приймаються у формі ухвали чи рішення суду.

Ухвали приймаються з питань, пов'язаних з рухом справи в суді першої інстанції, клопотання та заяви осіб, які беруть участь у справі, питання про відкладення розгляду справи, оголошення перерви, зупинення або закриття провадження у справі, залишення заяви без розгляду. Судовий розгляд закінчується ухваленням рішення суду.

Суд розглядає справи не більш ніж два місяці з дня відкриття провадження у справі, а справи про поновлення на роботі, про стягнення аліментів — один місяць (за клопотанням сторони строк може бути продовжений максимум ще на 1 місяць).

Цивільно-процесуальний кодекс України:

<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>

Обставини, що перешкоджають розгляду справи в суді.

Відеофільм «Знайомство із судом: цивільний процес»:

<https://www.youtube.com/watch?v=MAG9MUdpFv4>

1) Пригадайте сюжети із художніх фільмів, де мав би місце розгляд справи в порядку цивільного судочинства. Озвучте та обговоріть ці сюжети. Які дії вчиняли герої цих сюжетів?

2) Складіть позовні заяви.

3) Разом з учителем проведіть симуляційне засідання суду з розгляду справи, учасниками якого будуть суддя, позивач, відповідач, свідки ...

Завдання та запитання

1. Хто бере участь у судовому засіданні в цивільному судочинстві?

2. Розкрийте зміст кожного етапу цивільного процесу.

3. Поясніть, у чому полягають особливості участі неповнолітніх у цивільному процесі.

4. Поміркуйте, чому в цивільному процесі особа може не брати участі особисто, а здійснювати це через свого представника.

5. Порівняйте види проваджень у цивільному процесі.

6. Оцініть важливість права людини на захист у суді.

ОРІЄНТОВНІ ЗАВДАННЯ НА УРОК УЗАГАЛЬНЕННЯ**Шановні учні та педагоги!**

Буде доцільно запросити на урок узагальнення з цієї теми когось із представників юридичних професій: слідчого, дільничного офіцера поліції, прокурора, суддю, адвоката, юриста, нотаріуса чи іншого представника з юридичною освітою.

Кожен із запрошених зможе надати вам цікаву і корисну інформацію про особливості своєї професійної діяльності, підкріплені власним досвідом.

Ваш гість занурить вас у вир проблем і питань свого фаху, розповість про переваги та труднощі своєї роботи, конкретні життєві ситуації...

Якщо маєте можливість, обов'язково запросіть ПРАВОЗАХИСНИКА!

Це буде однозначно цікава людина. Ви дізнаєтеся, які проблеми й досягнення є у вашому місті чи селищі з питання прав людини, які дії та кроки здійснюють правозахисники на користь громади і суспільства...

Врешті-решт, — **ВИ САМІ МОЖЕТЕ ДОЛУЧИТИСЯ ДО СПІЛЬНИХ ДІЙ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ДОТРИМАННЯМ, ЗАСТОСУВАННЯМ Й ЗАБЕЗПЕЧЕННЯМ ПРАВ ЛЮДИНИ** у вашій місцевості.

Ви молоді й амбітні. Перед вами відкритий простір і вибір...

НЕ БУДЬТЕ БАЙДУЖИМИ!

АКТИВНА ГРОМАДСЬКА ПОЗИЦІЯ КОЖНОГО — ЗАПОРУКА УСПІШНИХ ЗМІН!

«Ніколи не починайте стомлюватися. Ніколи не стомлюйтеся починати».

Святослав РАТУШНЯК

ДОДАТКИ

Загальна декларація прав людини**Стаття 1**

Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства.

Стаття 2

Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища.

Крім того, не повинно проводитися ніякого розрізнення на основі політичного, правового або міжнародного статусу країни або території, до якої людина належить, незалежно від того, чи є ця територія незалежною, підопічною, несамоврядованою або як-небудь інакше обмеженою у своєму суверенітеті.

Стаття 3

Кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність.

Стаття 4

Ніхто не повинен бути в рабстві або у підневільному стані; рабство і работоргівля забороняються в усіх їх видах.

Стаття 5

Ніхто не повинен зазнавати тортур або жорстокого, нелюдського, чи такого, що принижує його гідність, поводження і покарання.

Стаття 6

Кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності.

Стаття 7

Всі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої різниці, на рівний їх захист законом. Усі люди мають право на рівний захист від якої б то не було дискримінації, що порушує цю Декларацію, і від якого б то не було підбурювання до такої дискримінації.

Стаття 8

Кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом.

Стаття 9

Ніхто не може зазнавати безпідставного арешту, затримання або вигнання.

Стаття 10

Кожна людина, для визначення її прав і обов'язків і для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення, має право, на основі повної рівності, на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом.

Стаття 11

Кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинною доти, поки її винність не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту.

Ніхто не може бути засуджений за злочин на підставі вчинення будь-якого діяння або за бездіяльність, які під час їх вчинення не становили злочину за національними законами або за міжнародним правом. Не може також накладатись покарання тяжче від того, яке могло бути застосоване на час вчинення злочину.

Стаття 12

Ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, тайну його кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань.

Стаття 13

Кожна людина має право вільно пересуватися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави.

Кожна людина має право залишити будь-яку країну, включаючи й свою власну, і повертатися у свою країну.

Стаття 14

Кожна людина має право шукати притулку від переслідувань в інших країнах і користуватися цим притулком.

Це право не може бути використане в разі переслідування, яке в дійсності ґрунтується на вчиненні неполітичного злочину, або діяння, що суперечить цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 15

Кожна людина має право на громадянство.

Ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства або права змінити своє громадянство.

Стаття 16

Чоловіки і жінки, які досягли повноліття, мають право без будь-яких обмежень за ознакою раси, національності або релігії одружуватися і засновувати сім'ю. Вони користуються однаковими правами щодо одруження під час шлюбу та під час його розірвання.

Шлюб може укладатися тільки за вільною і повною згодою сторін, що одружуються.

Сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства та держави.

Стаття 17

Кожна людина має право володіти майном як одноособово, так і разом з іншими. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого майна.

Стаття 18

Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими, прилюдним або приватним порядком в ученні, богослужінні і виконанні релігійних та ритуальних обрядів.

Стаття 19

Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів.

Стаття 20

Кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій.

Ніхто не може бути примушений вступати до будь-якої асоціації.

Стаття 21

Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників.

Кожна людина має право рівного доступу до державної служби у своїй країні.

Воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля повинна виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які повинні провадитись при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування.

Стаття 22

Кожна людина як член суспільства, має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного розвитку її особи прав у економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави.

Стаття 23

Кожна людина має право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі і сприятливі умови праці та на захист від безробіття.

Кожна людина, без будь-якої дискримінації, має право на рівну оплату за рівну працю.

Кожний працюючий має право на справедливу і задовільну винагороду, яка забезпечує гідне людині існування, її самої та її сім'ї, і яка в разі необхідності доповнюється іншими засобами соціального забезпечення.

Кожна людина має право створювати професійні спілки і входити до професійних спілок для захисту своїх інтересів.

Стаття 24

Кожна людина має право на відпочинок і дозвілля, включаючи право на розумне обмеження робочого дня та на оплачувану періодичну відпустку.

Стаття 25

Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини.

Материнство і дитинство дають право на особливе піклування і допомогу. Всі діти, народжені у шлюбі або поза шлюбом, повинні користуватися однаковим соціальним захистом.

Стаття 26

Кожна людина має право на освіту. Освіта повинна бути безплатною, хоча б початкова і загальна. Початкова освіта повинна бути обов'язковою. Технічна і професійна освіта повинна бути загальнодоступною, а вища освіта повинна бути однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного.

Освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особистості і збільшення поваги до прав людини і основних свобод. Освіта повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими або релігійними групами і повинна сприяти діяльності Організації Об'єднаних Націй із підтримання миру.

Батьки мають право пріоритету у виборі виду освіти для своїх малолітніх дітей.

Стаття 27

Кожна людина має право вільно брати участь у культурному житті суспільства, втішатися мистецтвом, брати участь у науковому прогресі і користуватися його благами.

Кожна людина має право на захист її моральних і матеріальних інтересів, що є результатом наукових, літературних або художніх праць, автором яких вона є.

Стаття 28

Кожна людина має право на соціальний і міжнародний порядок, при якому права і свободи, викладені в цій Декларації, можуть бути повністю здійснені.

Стаття 29

Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи.

При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві.

Здійснення цих прав і свобод ні в якому разі не повинно суперечити цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 30

Ніщо у цій Декларації не може бути витлумачено як надання будь-якій державі, групі осіб або окремим особам права займатися будь-якою діяльністю або вчиняти дії, спрямовані на знищення прав і свобод, викладених у цій Декларації.

Генеральна Асамблея ООН 10 грудня 1948 року прийняла і проголосила Загальну декларацію прав людини. (Док. ООН/PES/217 А)

Конвенція про права дитини

(скорочено)

Стаття 1

Для цілей цієї Конвенції дитиною є кожна людська істота до досягнення нею 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше.

Стаття 2

Держави-сторони поважають і забезпечують усі права, передбачені цією Конвенцією, за кожною дитиною, яка перебуває в межах їх юрисдикції, без будь-якої дискримінації незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, етнічного або соціального походження, майнового стану, стану здоров'я та народження дитини, її батьків чи законних опікунів або яких-небудь інших обставин.

Стаття 3

Держави-сторони зобов'язуються забезпечити дитині такий захист і піклування, які необхідні для її благополуччя, беручи до уваги права й обов'язки її батьків, опікунів чи інших осіб, які відповідають за неї за законом, і з цієї метою вживають усіх відповідних законодавчих і адміністративних заходів.

Стаття 4

Держави-сторони вживають усіх необхідних законодавчих, адміністративних та інших заходів щодо здійснення прав, визнаних у цій Конвенції. Щодо економічних, соціальних і культурних прав держави-сторони вживають таких заходів у максимальних межах наявних у них ресурсів, і за необхідності, в межах міжнародного співробітництва.

Стаття 5

Держави-сторони поважають відповідальність, права та обов'язки батьків і у відповідних випадках — членів розширеної сім'ї чи общини, як це передбачено місцевим звичаєм, опікунів чи інших осіб, що за законом відповідають за дитину, належним чином управляти та керувати дитиною з метою здійснення визнаних цією Конвенцією прав і робити це згідно зі здібностями дитини, що розвивається.

Стаття 6

Держави-сторони визнають, що кожна дитина має невід'ємне право на життя.

Стаття 7

Дитина має бути зареєстрована зразу ж після народження і з моменту народження має право на ім'я і набуття громадянства, а також, наскільки це можливо, право знати своїх батьків і право на їх піклування.

Стаття 8

Держави-сторони зобов'язані поважати право дитини на збереження індивідуальності, включаючи громадянство, ім'я та сімейні зв'язки, як передбачається законом, не допускаючи протизаконного втручання.

Стаття 9

Держави-сторони забезпечують те, щоб дитина не розлучалася з батьками всупереч їх бажанню, за винятком випадків, коли компетентні органи згідно з судовим рішенням визначають відповідно до застосовуваного закону і процедур, що таке розлучення необхідне в якнайкращих інтересах дитини.

Стаття 10

Відповідно до зобов'язання держав-сторін за пунктом 1 статті 9 заява дитини чи її батьків на в'їзд у державу-сторону або виїзд із неї з метою возз'єднання сім'ї повинна розглядатися державами-сторонами позитивним, гуманним і оперативним чином.

Стаття 11

Держави-сторони вживають заходів щодо боротьби з незаконним переміщенням і неповерненням дітей із-за кордону.

Стаття 12

Держави-сторони забезпечують дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що торкаються дитини, причому поглядам дитини приділяється належна увага згідно з її віком і зрілістю.

Стаття 13

Дитина має право вільно висловлювати свої думки; це право включає свободу шукати, одержувати та передавати інформацію та ідеї будь-якого роду незалежно від кордонів в усній, письмовій чи друкованій формі, у формі творів мистецтва чи за допомогою інших засобів на вибір дитини.

Стаття 14

Держави-сторони поважають право дитини на свободу думки, совісті та релігії.

Стаття 15

Держави-сторони визнають право дитини на свободу асоціацій і свободу мирних зборів.

Стаття 16

Жодна дитина не може бути об'єктом свавільного або незаконного втручання в здійснення її права на особисте та сімейне життя, недоторканність житла, таємниці кореспонденції або незаконного посягання на її честь і гідність

Стаття 17

Держави-сторони визнають важливу роль засобів масової інформації і забезпечують, щоб дитина мала доступ до інформації і матеріалів із різних національних і міжнародних джерел, особливо до таких інформації і матеріалів, які спрямовані на сприяння соціальному, духовному та моральному благополуччю, а також здоровому фізичному і психічному розвитку дитини.

Стаття 18

Держави-сторони докладають всіх можливих зусиль для того, щоб забезпечити визнання принципу загальної та однакової відповідальності обох батьків за виховання і розвиток дитини. Батьки або у відповідних випадках законні опікуни несуть основну відповідальність за виховання та розвиток дитини.

Стаття 19

Держави-сторони вживають всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поведіння та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину.

Стаття 20

Дитина, яка тимчасово або постійно позбавлена сімейного оточення або яка в її власних якнайкращих інтересах не може залишатися в такому оточенні, має право на особливий захист і допомогу, що надається державою.

Стаття 21

Держави-сторони, які визнають і/чи дозволяють існування системи всиновлення, забезпечують, щоб найкращі інтереси дитини були враховані в першочерговому порядку.

Стаття 22

Держави-сторони вживають необхідних заходів, щоб забезпечити дитині, яка бажає одержати статус біженця або яка вважається біженцем, відповідно до застосовуваних міжнародним або внутрішнім правом процедур.

Стаття 23

Держави-сторони визнають, що неповноцінна в розумовому або фізичному відношенні дитина має вести повноцінне і достойне життя в умовах, які забезпечують її гідність, сприяють почуттю впевненості в собі і полегшують її активну участь у житті суспільства.

Стаття 24

Держави-сторони визнають право дитини на користування найбільш досконалими послугами системи охорони здоров'я та засобами лікування хвороб і відновлення здоров'я.

Стаття 25

Держави-сторони визнають права дитини, яка віддана компетентними органами на піклування з метою догляду, захисту, фізичного чи психічного лікування, на періодичну оцінку лікування і всіх інших умов піклування.

Стаття 26

Держави-сторони визнають за кожною дитиною право користуватися благами соціального забезпечення, включаючи соціальне страхування, і вживають необхідних заходів щодо досягнення повного здійснення цього права згідно з їх національним законодавством.

Стаття 27

Держави-сторони визнають право кожної дитини на рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального та соціального розвитку дитини.

Стаття 28

Держави-сторони визнають право дитини на освіту, і з метою поступового досягнення здійснення цього права на підставі рівних можливостей вони, зокрема: вводять безплатну й обов'язкову початкову освіту ...

Стаття 29

Держави-сторони погоджуються щодо того, що освіта дитини має бути спрямована на: розвиток особи, талантів, розумових здібностей дитини в найповнішому обсязі; виховання поваги до прав людини та основних свобод, а також принципів, проголошених у Статуті Організації Об'єднаних Націй; виховання поваги до батьків дитини, її культурної самобутності, мови та національних цінностей країни, в якій дитина проживає, до країни її походження та цивілізацій, відмінних від її власної; підготовку дитини до свідомого життя у вільному суспільстві в дусі розуміння миру, терпимості, рівноправності чоловіків і жінок та дружби між усіма народами, етнічними, національними і релігійними групами, а також особами з корінного населення; виховання поваги до навколишньої природи.

Стаття 30

У таких державах, де існують етнічні, релігійні або мовні меншості чи особи з числа корінного населення, дитині, яка належить до таких меншостей чи корінного населення, не може бути відмовлено в праві спільно з іншими членами її групи

користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою.

Стаття 31

Держави-сторони визнають право дитини на відпочинок і дозвілля, право брати участь в іграх і розважальних заходах, що відповідають її віку, та вільно брати участь у культурному житті та займатися мистецтвом.

Стаття 32

Держави-сторони визнають право дитини на захист від економічної експлуатації та від виконання будь-якої роботи, яка може становити небезпеку для здоров'я, бути перешкодою в одержанні нею освіти чи завдавати шкоди її здоров'ю, фізичному, розумовому, духовному, моральному та соціальному розвитку.

Стаття 33

Держави-сторони вживають всіх необхідних заходів, включаючи законодавчі, адміністративні та соціальні, а також заходи в галузі освіти, щоб захистити дітей від незаконного зловживання наркотичними засобами та психотропними речовинами, як вони визначені у відповідних міжнародних договорах, та не допускати залучення дітей до протизаконного виробництва таких речовин і торгівлі ними.

Стаття 34

Держави-учасниці зобов'язані захищати дитину від усіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень.

Стаття 35

Держави-сторони вживають на національному, двосторонньому та багатосторонньому рівнях всіх необхідних заходів щодо відвернення викрадень дітей, торгівлі дітьми чи їх контрабанди в будь-яких цілях і в будь-якій формі.

Стаття 36

Держави-сторони захищають дитину від усіх експлуатацій, що завдають шкоди будь-якому аспекту добробуту дитини.

Стаття 37

Держави-сторони забезпечують: щоб жодна дитина не піддавалася катуванням та іншим жорстоким, нелюдським або принижуючим гідність видам поведження чи покарання. Ні смертна кара, ні довічне тюремне ув'язнення, які не передбачають можливості звільнення, не призначаються за злочини, вчинені особами, молодшими 18 років; щоб жодна дитина не була позбавлена волі незаконним або свавільним чином. Арешт, затримання чи тюремне ув'язнення дитини здійснюються згідно з законом та використовуються лише як крайній захід і протягом найкоротшого відповідного періоду часу.

Стаття 38

Держави-сторони зобов'язані поважати норми міжнародного гуманітарного права, що застосовуються до них у випадку збройних конфліктів і стосуються дітей, та забезпечувати їх додержання. Держави-сторони вживають всіх можливих заходів

щодо забезпечення того, щоб особи, які не досягли 15-річного віку, не брали безпосередньої участі у воєнних діях. Держави-сторони утримуються від призову будь-якої особи, яка не досягла 15-річного віку, на службу до збройних сил. При вербуванні з числа осіб, які досягли 15-річного віку, але яким ще не виповнилося 18 років, держави-сторони прагнуть віддавати перевагу особам більш старшого віку.

Стаття 39

Держави-сторони вживають всіх необхідних заходів для сприяння фізичному та психологічному відновленню та соціальній інтеграції дитини, яка є жертвою будь-яких видів нехтування, експлуатації чи зловживань, катувань чи будь-яких жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження, покарання чи збройних конфліктів. Таке відновлення та реінтеграція мають здійснюватися в умовах, що забезпечують здоров'я, самоповагу і гідність дитини.

Стаття 40

Держави-сторони визнають право кожної дитини, яка, як вважається, порушила кримінальне законодавство, звинувачується або визнається винною в його порушенні, на таке поводження, що сприяє розвиткові у дитини почуття гідності та значущості, зміцнює в ній повагу до прав людини й основних свобод інших та при якому беруться до уваги вік дитини і бажаність сприяння її реінтеграції та виконання нею корисної ролі в суспільстві.

*Прийнята та відкрита для підписання, ратифікації та приєднання резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї від 20 листопада 1989 року.
Набула чинності для України з 27 вересня 1991 року*

Конституція України. Розділ II.

Права, свободи та обов'язки людини і громадянина

(скорочено)

Стаття 21

Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними.

Стаття 22

Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними. Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Стаття 23

Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

Стаття 24

Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Стаття 25

Громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство. Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі. Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами.

Стаття 26

Іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, — за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.

Стаття 27

Кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави — захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань.

Стаття 28

Кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим досліддам.

Стаття 29

Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом.

Стаття 30

Кожному гарантується недоторканність житла. Не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду. У невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, можливий інший, встановлений законом, порядок проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду і обшуку.

Стаття 31

Кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочинів чи з'ясувати істину під час

розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо.

Стаття 32

Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Стаття 33

Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом.

Стаття 34

Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб і на свій вибір.

Стаття 35

Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Стаття 36

Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Стаття 37

Утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються.

Стаття 38

Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Стаття 39

Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування.

Стаття 40

Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк.

Стаття 41

Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним. Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі.

Стаття 42

Кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом. Держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів.

Стаття 43

Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працюю, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Використання примусової праці забороняється. Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом. Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється. Право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом.

Стаття 44

Ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів. Порядок здійснення права на страйк встановлюється законом з урахуванням необхідності забезпечення національної безпеки, охорони здоров'я, прав і свобод інших людей.

Стаття 45

Кожен, хто працює, має право на відпочинок. Це право забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час.

Стаття 46

Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Стаття 47

Кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду.

Стаття 48

Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло.

Стаття 49

Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм.

Держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно; існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена.

Стаття 50

Кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена.

Стаття 51

Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї.

Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

Стаття 52

Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом. Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених

батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей.

Стаття 53

Кожен має право на освіту. Повна загальна середня освіта є обов'язковою.

Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної і вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам. Громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі.

Стаття 54

Громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності. Кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом.

Стаття 55

Права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

Стаття 56

Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

Стаття 57

Кожному гарантується право знати свої права і обов'язки. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом.

Стаття 58

Закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи. Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення.

Стаття 59

Кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав. Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура.

Стаття 60

Ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази. За віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу настає юридична відповідальність.

Стаття 61

Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення. Юридична відповідальність особи має індивідуальний характер.

Стаття 62

Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь. У разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням.

Стаття 63

Особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом. Підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист. Засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду.

Стаття 64

Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Стаття 65

Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України. Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону.

Стаття 66

Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодувати завдані ним збитки.

Стаття 67

Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом. Усі громадяни щорічно подають до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом.

Стаття 68

Кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

Технології та методи роботи на уроках правознавства

Як працювати в малих групах

Робота в малих групах дає змогу набути навичок спілкування та співпраці. Обговорення в малій групі — це діяльність, яка дозволяє слухачам обмінюватися досвідом та враженнями чи вирішувати проблему.

Учні об'єднуються у групи по 4–6 осіб і отримують завдання у вчителя. Встановлюється певний визначений учителем час для виконання цього завдання.

Правила роботи в малих групах:

1. Швидко розподіліть ролі в групі.

Спікер (керівник групи):

- ▶ зачитує завдання групи;
- ▶ організовує порядок виконання;
- ▶ пропонує учасникам групи висловитися по черзі;
- ▶ заохочує групу до роботи;
- ▶ підбиває підсумки роботи;
- ▶ за згодою групи визначає доповідача.

Секретар:

- ▶ коротко і розбірливо веде записи результатів роботи своєї групи;
- ▶ як член групи має бути готовим висловити думку групи під час підведення підсумків або допомогти доповідачеві.

Посередник:

- ▶ слідкує за часом;
- ▶ заохочує групу до роботи.

Доповідач:

- ▶ чітко висловлює спільну думку, до якої дійшла група;
  - ▶ доповідає про результати роботи групи.
2. Починайте висловлюватися спершу за бажанням, а потім по черзі.
  3. Дотримуйтесь правил активного слухання, головне — не перебивайте один одного.
  4. Обговорюйте ідеї, а не особи учнів, які висловили цю ідею.
  5. Утримуйтесь від оцінок та образ учасників групи.
  6. Намагайтесь дійти спільної думки, хоча в деяких випадках у когось із групи може бути особлива думка, і вона має право на існування.

Як працювати в парах

Робота в парах є різновидом роботи в малих групах. Вона дає змогу учням оволодіти вміннями висловлюватися та активно слухати.

Робота учнів організовується таким чином (інструктаж учителя):

- ▶ Разом прочитайте надане завдання та інформацію щодо його виконання.
- ▶ Визначте, хто говоритиме першим.
- ▶ По черзі висловіть свої думки, погляди на проблему.
- ▶ Дійдіть спільного рішення.
- ▶ Визначте, хто представлятиме результати роботи класу та підготуйтеся до представлення.

Для ефективного спілкування в парах:

1. Зверніть увагу на мову тіла: сідайте обличчям до того, з ким говорите, нахиліться вперед, установіть контакт очима.
2. Допмагайте співрозмовнику говорити, використовуючи звуки та жести заохочення: кивок головою, доброзичлива посмішка, слова «так-так».
3. Якщо необхідно, ставте уточнювальні запитання (запитання, які допомагають прояснити ситуацію, уточнити дещо з того, що вже відомо. Наприклад, такі: «Ти маєш на увазі, що ...?», «Чи я правильно зрозуміла, що...?»).
4. Під час висловлювання говоріть чітко, по суті справи, наводячи приклади і пояснюючи свої думки.

Під час активного слухання не слід:

- ▶ давати поради;
- ▶ змінювати тему розмови;
- ▶ давати оцінку людині, яка говорить;
- ▶ перебивати;
- ▶ розповідати про власний досвід.

Кожна пара обмінюється своїми ідеями й аргументами з усім класом, що допомагає провести дискусію.

«Метаплан»**(план обміну думками)**

Цей метод обміну думками особливий у тому сенсі, що учасники не можуть спечатися між собою.

Робота виконується на невеликих листках паперу із чітким викладом думок. Цей метод використовується для проведення аналізу ситуації, якою у даний момент займається група.

Організація роботи. Обирається певна проблема. Учасники об'єднуються у групи. У цих групах вони складають відповіді на питання, пов'язані із цією проблемою за 4-ма позиціями:

- ▶ реальний стан справ;
- ▶ як повинно бути;
- ▶ чому у дійсності саме так, а не як повинно бути;

► пропозиції.

Завдання виконується на плакаті за схемою (всі чотири поля заповнює кожна група):

Проблема	
Реальний стан справ.	Як повинно бути?
Чому у дійсності саме так, а не як повинно бути?	Пропозиції.

«Мозковий штурм»

Це ефективний метод заохочення творчої активності швидкого генерування великої кількості ідей. Він спонукає учнів розвивати уяву і творчість, відверто висловлювати думки, знаходити кілька рішень конкретної проблеми. Його варто застосовувати саме для вирішення конкретних проблем або пошуку відповіді на якесь питання.

Порядок проведення:

- Запропонуйте учням сісти так, щоб вони почувалися зручно і невимушено.
- Визначте основні правила (*див. нижче*).
- Повідомте їм проблему, яку треба вирішити.
- Запропонуйте учасникам висловити свої ідеї.
- Записуйте всі ідеї у порядку надходження. Не вносьте в ідеї жодних коректив.
- Спонукайте учасників до висунування нових ідей, додаючи при цьому свої власні.
- Намагайтеся уникати глузування, коментарів або висміювання будь-яких ідей.
- Продовжуйте доти, доки надходять нові ідеї.
- Наостанок обговоріть та оцініть запропоновані ідеї.

Правила проведення «мозкового штурму», які варто запропонувати учням:

Почніть висувати ідеї щодо розв'язання проблеми. Ідеї можуть бути будь-якими, навіть фантастичними.

Один із вас записуватиме їх на дошці.

Коли кожен і кожна вважатимуть кількість поданих ідей достатньою, їх висунування припиняється.

Після того, як ідеї зібрано, їх групують, аналізують, розвивають усім класом.

Відбираються ті ідеї, що, на думку класу, допоможуть вирішенню поставленої проблеми.

Під час «мозкового штурму»:

- намагайтеся зібрати якомога більше ідей;

- ▶ примусьте працювати свою уяву: не відкидайте жодної ідеї тільки тому, що вона суперечить загальноприйнятій думці;
- ▶ можете подавати скільки завгодно ідей або розвивати ідеї інших;
- ▶ не обговорюйте і не критикуйте висловлювання інших.

«Займи позицію»

Цей метод допоможе вам організувати обговорення чи дискусію із суперечливого питання, надасть можливість висловитися кожному і кожній, продемонструвати різні думки з теми, обґрунтувати свою позицію або навіть перейти на іншу в будь-який час, якщо аргументи протилежної сторони були переконливими. Слід використовувати дві протилежні думки, які не мають однозначної (правильної) відповіді.

Порядок проведення:

- ▶ Розмістіть плакати у трьох протилежних кінцях кімнати. На першому з них має бути написано «Згоден (згодна)», на другому — «Не згоден (не згодна)», на третьому — «Не визначився (не визначилася)». Як варіант, на плакатах можна викласти протилежні позиції щодо проблеми: наприклад, «пробувати наркотики заборонено» і «пробувати наркотики дозволено всім»...
- ▶ Вивісьте (розкажіть) правила проведення вправи (*див. нижче*) з можливим обговоренням.
- ▶ Після того, як учитель назве тему, учні стають біля відповідного плаката, — залежно від їхньої думки з обговорюваної проблеми.
- ▶ Дається кілька хвилин для підготовки до обґрунтування своєї позиції.
- ▶ Вислуховуються різні точки зору — по кілька учасників від кожної позиції (учні обираються довільно, за власним бажанням).
- ▶ Вислухавши різні точки зору, запитайте, чи не змінив хтось із учасників своєї думки, чи не бажає перейти до іншого плаката? Якщо такі учні є, слід попросити їх обґрунтувати причини свого переходу.
- ▶ Попросіть учнів назвати найпереконливіші аргументи своєї та протилежної сторони.

Правила проведення вправи, що пропонуються учням:

- ▶ Говорити по черзі, не перебивати. Одночасно говорить тільки одна людина.
- ▶ Не сперечатися між собою.
- ▶ Наводити нові причини або ідеї.
- ▶ Перейти від одного плаката до іншого можна у будь-який час. Будьте готові пояснити причини зміни своєї позиції.
- ▶ Вислухайте аргументи й ідеї інших. Якщо вас запитують, будьте готові сказати, які аргументи або ідеї вам сподобалися найбільше.

«Шкала думок»

Різновидом методу «Займи позицію» є метод «Шкала думок». Підготувавши аргументи щодо обговорюваної проблеми, розташуйтеся однією лінією у будь-якому вільному місці класу (наприклад, біля дошки). Визначити вам ваше місце допоможуть плакати, що розміщуватимуться на початку, посередині та у кінці шкали («згодна, згоден на 100 %», «згодна, згоден на 50 %», «згодна, згоден на 0 %»). Після аргументації всіма, хто вишикувався по шкалі, ви можете змінити свою позицію, пояснивши, які саме аргументи вплинули на ваше рішення.

«Навчаючи — вчуся»

Цей метод дає учням можливість взяти участь у навчанні та передачі знань своїм однокласникам.

Порядок організації роботи:

- ▶ Учитель роздає учням картки із завданнями, учні ознайомлюються із вміщеною на них інформацією.
- ▶ Якщо учневі щось незрозуміло, слід запитати про це в учителя, перевіривши, чи правильно він розуміє інформацію.
- ▶ Учень у доступній формі ознайомлює зі своєю інформацією інших однокласників.
- ▶ Слід говорити тільки з однією особою, переказавши їй свою інформацію та уважно вислухавши інформацію від неї;
- ▶ Коли час виконання вправи сплине, учні розказують у класі, про що вони дізналися від інших.

«Мікрофон»

Метод «Мікрофон» дає можливість кожному й кожній висловити свою думку швидко, по черзі, відповідаючи на запитання.

Правила проведення:

- ▶ Учитель учням: «Уявіть, що у вас в руках мікрофон і вам потрібно висловити думку».
- ▶ Говорить тільки той або та, у кого уявний мікрофон.
- ▶ Відповіді не коментуються і не оцінюються.

«Незакінчене речення»

Цей прийом часто поєднують із «Мікрофоном». Він дає змогу ґрунтовніше працювати над формою висловлення власних ідей, порівнювати їх з іншими. Робота за такою методикою спонукає долати стереотипи, вільніше висловлюватися стосовно запропонованих тем, відпрацьовувати вміння говорити стисло, але по суті й переконливо.

Як організувати роботу.

Визначивши тему, з якої учні будуть висловлюватися в «колі ідей» (див. нижче) або використовуючи уявний мікрофон, учитель формулює незакінчену тезу і пропонує учням завершити її. Кожен наступний учасник обговорення має починати свій виступ із запропонованої формули. Учасники працюють із відкритими реченнями, наприклад: «На сьогоднішньому уроці для мене найважливішим відкриттям було...»; або: «Ця інформація дає нам підстави для висновку, що...»; або: «Це рішення було прийнято, бо...» тощо.

Метод «Прес»

Метод «Прес» використовується у випадках, коли виникають суперечливі думки щодо обговорюваної проблеми і потрібно зайняти й аргументувати чітко визначену власну позицію. Метою застосування цього методу є надання учням та ученицям можливості під час уроків навчитися формулювати й висловлювати свою думку з дискусійного питання аргументовано в чіткій та стислій формі.

Метод має таку структуру та етапи (слід роздати (написати на дошці, на плакаті) учням матеріали, в яких зазначені чотири етапи методу):

1. ПОЗИЦІЯ Я вважаю, що ...

(висловіть свою думку, поясніть, у чому полягає ваш погляд)

2. ОБҐРУНТУВАННЯ ...тому, що...

(наведіть причину появи цієї думки, тобто на чому ґрунтуються докази на підтримку вашої позиції)

3. ПРИКЛАД ... наприклад...

(наведіть факти, які демонструють ваші докази, вони підсилять вашу позицію)

4. ВИСНОВКИ Отже (тому), я вважаю...

(узагальніть свою думку, зробіть висновок про те, що необхідно робити; тобто, це є заклик прийняти вашу позицію)

Захищаючи свою позицію, намагайтесь дотримуватися структури методу.

Розігрування ситуації за ролями

Рольова гра — це невеличка п'єса, яку можна поставити на уроці. В її основі лежить імпровізація. Учні інсценують запропоновані вчителем ситуації. Метою розігрування конкретної життєвої ситуації за ролями є визначення учнями власного ставлення до неї, набуття ними досвіду у грі, подальший розвиток уяви й навичок критичного мислення; сприяння висловленню суджень та думок; виховання здатності знаходити і розглядати альтернативні можливості дій; співчужання іншим.

Порядок підготовки й реалізації:

1. Якщо рольову гру використовують у навчальному процесі, вона потребує ретельної підготовки. Початкові вправи мають бути простими, з подальшим ускладненням.
2. Є чотири основні елементи: а) попереднє планування і підготовка вчителя, б) підготовка і тренування учнів, в) активна участь класу в проведенні вправи; г) ретельний аналіз і обговорення вправи.
3. Не очікуйте відшліфованої гри від самого початку. Дайте учням змогу провести рольову гру й імітувати історичні та сучасні ситуації. Змінійте види діяльності.
4. Такі вправи треба проводити в обстановці довіри, щоб учні не почувалися ніяково. Учні мають розуміти, що реагувати можна по-різному. Практика допоможе їм почуватися впевненіше під час проведення цих вправ.
5. Після завершення вправи учасники та «спостерігачі» ретельно і поглиблено аналізують набутий досвід, власні думки і почуття.

Після проведення гри необхідно вивести дітей із ролей. Для цього проводять детальне обговорення ситуації. Пам'ятайте, що кожен (кожна) мають відповісти на запитання:

- ▶ Як ви почувалися в тій чи іншій ролі?
- ▶ Що подобалося під час гри, а що — ні?
- ▶ Яким чином цей досвід може вплинути на ваше подальше життя?

Рекомендації вчителя для учнів-виконавців:

- ▶ чітко дотримуйтеся своєї ролі;
- ▶ слухайте інших «акторів» і вчителя;
- ▶ не коментуйте дій інших, перебуваючи в ролі;
- ▶ ставтеся до своєї ролі, як до реальної життєвої ситуації, в яку потрапили.

Аналіз ситуації

Учні можуть аналізувати:

- ▶ нормативно-правові акти (закони, постанови...);
- ▶ статті із періодики (газет, журналів...);
- ▶ статистичні дані;
- ▶ історичні джерела;
- ▶ художню літературу тощо...

Цей метод є надзвичайно важливим при правильному та ефективному його застосуванні: учні здійснюють самостійний пошук і добір інформації; критично її аналізують, оцінюють достовірність; аналізують специфіку конкретної доби, ситуації, за якої був створений певний текст, а також погляди його автора.

Аналіз ситуації відбувається за схемою:

А) **факти:** Що відбулося? Хто є учасниками справи? Що ми про них знаємо? Які факти є важливими? Які — другорядними?

Б) **проблеми:** У чому полягає конфлікт? Яке питання ми повинні вирішити для розв'язання ситуації?

В) **аргументи:** Якими є ваші аргументи на захист кожної зі сторін ситуації?

Г) **рішення:** Яким буде рішення зі справи? Якими є причини вашого рішення? Якими можуть бути його наслідки?

Дискусія

Дискусія дає прекрасну нагоду виявити різні позиції з певної проблеми або із суперечливого питання. Обговорення в ході дискусії навчить учнів слухати свого співрозмовника та висувати переконливі аргументи. Для того, щоб дискусія була відвертою, необхідно створити в класі атмосферу довіри та взаємоповаги.

При проведенні дискусії слід дотримуватись таких правил:

- ▶ Говорити по черзі, а не одночасно.
- ▶ Не перебивати того, хто говорить.
- ▶ Критикувати ідею, а не особу, яка її висловила.
- ▶ Поважати всі висловлені думки (позиції).
- ▶ Не сміятися, коли хтось говорить, за винятком хіба що жарту.
- ▶ Не змінювати тему дискусії.
- ▶ Намагатися заохочувати до участі в дискусії інших.

У класі ви можете доповнити ці правила, прийняти їх після обговорення та дотримуватися під час проведення дискусій.

Перебіг дискусії:

- ▶ Повторіть основні правила участі в дискусії.
- ▶ Активно користуйтеся жестами й мімікою, що допомагають підтримувати перебіг дискусії, не перериваючи її.
- ▶ Уважно слухайте інших, слідкуйте за обговоренням, настроєм, не давайте відхилитися від теми. Аби повернутися до теми обговорення, скажіть, наприклад так: «Напевно, ми відхилилися, тож повернімося до поняття...»
- ▶ Не дозволяйте обговоренню перетворитися у гарячу суперечку, але й не гасить усі прояви емоцій. Ставте конкретні запитання, щоб викликати обговорення, та абстрактні, щоб зменшити гостроту дискусії.
- ▶ Змініть формулювання проблем, що обговорюються, або застосуйте інший спосіб пошуків думок, якщо дискусія вщухає.

Після дискусії підведіть підсумки за такою схемою:

Які найбільш переконливі аргументи обох сторін? Перелічіть їх.

Де можна отримати інформацію, якщо під час обговорення виникли додаткові запитання?

Ток-шоу

Метою ток-шоу є набуття навичок публічного виступу та дискутування.

Учитель на такому уроці є ведучим.

Робота організується таким чином:

- ▶ Оголошується тема дискусії.
- ▶ «Гості» запрошуються висловитися із запропонованої теми.
- ▶ Слово надається глядачам, які можуть висловити свою думку або поставити запитання «запрошеним» за одну хвилину.
- ▶ «Запрошені» мають відповідати якомога коротше і конкретніше.
- ▶ Ведучий може ставити своє запитання або переривати промовця через ліміт часу.

Ця форма роботи допоможе учням навчитися брати участь у загальних дискусіях, висловлювати й захищати власну позицію.

«Ажурна пилка»

Метод дає змогу учням працювати разом, щоби засвоїти значну кількість інформації за короткий відтинок часу, а також заохочує допомагати один одному вчитися, навчаючи.

Під час роботи за методом «Ажурна пилка» учні повинні бути готовими працювати в різних групах.

Спершу кожен учень працюватимете в «домашній» групі. Завданням для кожного учня у домашній групі є аналіз та засвоєння певної порції інформації на такому рівні, щоб він був здатний чітко і зрозуміло викласти її з метою навчання інших учнів.

Потім в іншій групі, яка називається «експертною», такі учні виступатимуть в ролі «експертів» із питання, над яким вони працювали в «домашній групі», навчатимуть цій інформації інших та відповідатимуть на їхні запитання. В експертній групі учні також повинні отримати інформацію від представників інших груп. Завдання експертної групи — здійснити обмін інформацією.

В останній частині уроку учні знову повертаються до своєї домашньої групи, щоби поділитися тією новою інформацією, яку їм надали учасники та учасниці інших груп. Їхнім завданням тепер буде знов обмінятися інформацією, узагальнити її та виробити спільні рішення разом з учасниками домашньої групи.

Порядок роботи в домашніх групах:

- ▶ кожна група отримує завдання, вивчає його та обговорює свій матеріал;
- ▶ бажано обрати в групі головуючого, тайм-кіпера (того, хто стежить за часом) та особу, яка ставить запитання, аби переконатися, що кожний (кожна) розуміє зміст матеріалу.

Порядок роботи в експертних групах:

- ▶ після того, як учитель об'єднав вас у нові групи, ви стаєте експертами з тієї теми, що вивчалась у вашій домашній групі;
- ▶ почергово кожний або кожна мають за визначений вчителем час якісно і в повному обсязі донести інформацію членам інших груп і сприйняти нову інформацію від представників інших груп.

Після повернення до домашніх груп:

- ▶ учні мають поділитися з членами своєї домашньої групи новою інформацією, яку вони отримали від представників інших груп, а також узагальнити її;
- ▶ виробити спільні висновки та рішення.

Таким чином, за допомогою методу «Ажурна пилка» за короткий відтинок часу можна отримати велику кількість інформації.

«Коло ідей»

Цей метод ефективний при вирішенні гострих суперечливих питань і корисний для створення списку ідей. Він дозволяє залучити усіх учнів до дискусії. Його належить використовувати, коли відбувається загальне обговорення питання або виступають доповідачі від малих груп.

Метою методу є залучення усіх до обговорення поставленого питання. Він дозволяє уникнути ситуації, коли перша група, що виступає, подає всю інформацію з проблеми.

Порядок проведення:

- ▶ учитель висуває дискусійне питання та пропонує обговорити його в кожній групі;
- ▶ після того, як час на обговорення вичерпався, кожна група представляє лише один аспект того, що обговорювали;
- ▶ групи висловлюються по черзі (по колу), поки не буде озвучено всі відповіді;
- ▶ під час обговорення теми на дошці складається список зазначених ідей.

Метод можна застосовувати й при створенні списку ідей. Попросіть кожного подавати лише одну ідею (по черзі).

Також цей метод є ефективним під час вирішення гострих проблем. Попросіть учнів написати свою думку або ідею на аркуші паперу без імені. Вчитель збирає усі відповіді і складає список зазначених у них ідей на дошці або починає дискусію, користуючись інформацією з карток.

«Суд від свого імені»

Цей метод дозволяє учням отримати уявлення про спрощену процедуру винесення судового рішення та провести рольову гру — судовий процес із мінімальною кількістю учасників (3-х осіб): судді, що слухатиме обидві сторони і винесе остаточне рішення, позивача та відповідача (якщо йтиметься про розгляд кримінальної справи, то учасниками будуть обвинувач та обвинувачений).

Учитель об'єднує учнів у три групи — судді, позивачі та відповідачі, котрі протягом відведеного часу:

- ▶ судді — знайомляться зі судовою процедурою та готують запитання до обох сторін;
- ▶ позивачі — обговорюють зміст вступної промови та можливі аргументи;
- ▶ відповідачі — готують зміст заяви-відповіді та аргументи захисту.

По закінченні відведеного учителем часу учні об'єднуються в групи по три особи — суддя, позивач, відповідач. Відтепер можна починати судовий розгляд справи у кожній групі за таким порядком:

1. Суддя викладає суть справи.
2. Заслуховується заява позивача.
3. Позивач викладає аргументацію, суддя ставить йому запитання.
4. Відповідач викладає аргументи захисту, суддя ставить йому запитання.
5. Суддя виносить рішення.

Судді оголошують свої рішення після об'єднання груп у велике коло.

Різновидом методу «Суд від свого імені» є такий спосіб, коли «судове засідання» відбувається за участю трьох груп одночасно: групи «суддів», групи «захисників», групи «прокурорів». Кожна група по черзі має слово під час процедури: спочатку «прокурори», потім «захисники», нарешті «судді» — вони приймають та мотивують рішення.

Пущений по колу лист паперу

Цю техніку слід використовувати для збору максимальної кількості інформації.

Організація роботи. Формулюється спільна проблема. Клас ділиться на групи. Кожна група отримує окреме завдання, наприклад, визначити фактори, причини, наслідки, пов'язані з проблемою. Всі групи сидять у формі кола. Кожна група (одночасно працюють усі групи) визначає у своєму колі одну причину (наслідок, фактор тощо), записуючи її на лист паперу. Цей листок вона передає наступній групі, і таким чином, він ходить по колу доти, поки дана тема не буде вичерпана.

Слід звернути увагу на те, щоб учасники заняття не дублювали вже записаних думок.

«Акваріум»

Цей метод є ефективним для розвитку вміння дискутувати в малих групах.

Учитель об'єднує учнів у три-чотири групи (по 4–6 учнів) і надає кожній із них завдання та необхідну інформацію. Одна із груп сідає в центр кола (класу), утворивши внутрішнє коло. Поки група займає місце в центрі, вчитель знайомить клас із цим завданням і нагадує правила дискусії у малих групах.

Учасники та учасниці цієї групи обговорюють запропоновану вчителем проблему таким чином:

- ▶ один із групи прочитує вголос ситуацію;
- ▶ група обговорює ситуацію у ході дискутування;
- ▶ приймається спільне рішення або підсумовується дискусія.

На цю роботу групі відводиться 3–5 хвилин. Усі інші учні класу не втручаються в обговорення, а лише спостерігають за ходом дискусії — вони знаходяться начебто за товстим склом акваріума.

Після цього група повертається на свої місця, а вчитель ставить класу запитання:

- ▶ Чи погоджуєтесь ви з думкою групи?
- ▶ Чи була ця думка достатньо аргументованою, доведеною?
- ▶ Який аргумент ви вважаєте найпереконливішим?

Така бесіда триває 2–3 хв. Далі місце першої групи в «акваріумі» займає інша група та обговорює наступну ситуацію.

Усі групи по черезно мають побувати в «акваріумі», і діяльність кожної з них мусить бути обговорена класом.

Наприкінці вчитель має прокоментувати ступінь володіння навичками дискусії у малих групах і звернути увагу на необхідність та напрями подальшого вдосконалення цих навичок — 2–3 хв. У межах «Акваріума» можна підсумувати весь урок або, за браком часу, обмежитись обговоренням роботи кожної групи.

Метод «Снігова куля» («Два — чотири — вісім»)

Використовується, коли необхідно, щоб учасники обговорили якесь питання спершу в парах, потім у квартетах, пізніше в октетах тощо. Важливим для навчання є як викладення, так і вислуховування поглядів, аргументів, характеристики речей, ознайомлення з різними підходами. Переваги методу в тому, що він навчає вести переговори, робити вибір та досягати консенсусу (згоди). Проте слід пам'ятати, що його використання (багаторазове повторення) буде ефективним тоді, коли проблема цього варта.

Організація роботи:

- ▶ Поставте учням запитання для обговорення, дискусії тощо.

- ▶ Об'єднайте учнів у пари і дайте час для обговорення завдання та ухвалення узгодженого рішення. Попередьте, що пари обов'язково мають досягти згоди (консенсусу) щодо відповіді або рішення.
- ▶ Об'єднайте пари в четвірки і обговоріть попередньо узгоджені рішення щодо поставленої проблеми. Ухвалення спільного рішення є обов'язковим.
- ▶ Об'єднайте четвірки в більші групи і дайте час на обговорення питання, узгодження позицій і вироблення спільного рішення.

Метод «Карусель»

Ефективний для одночасного включення всіх учасників в активну роботу з різними партнерами (групами). Передбачас:

- ▶ добір аргументів кожним учасником на задану тему;
- ▶ вислуховування одним учнем достатньо великої кількості однокласників;
- ▶ пошук нових аргументів, прикладів для підсилення власної позиції, результатів роботи групи.

Організація роботи:

1. Розставте стільці для учнів у два кола.
2. Учні, що сидять у внутрішньому колі, розташовані спиною до центру, а в зовнішньому — обличчям. Таким чином, кожен сидить навпроти іншого, висловлює і вислуховує ідеї (аргумент, приклад).
3. Внутрішнє коло нерухоме, а зовнішнє — рухоме: за сигналом ведучого всі його учасники пересуваються на один стілець вправо і опиняються перед новим партнером, з яким повторюють ту саму процедуру. Мета — пройти все коло, виконуючи поставлене завдання.

При організації роботи в групах необхідно «пускати по колу» результати роботи кожної групи (заповнений аркуш, створена таблиця, намальований сюжет тощо) для поповнення новими ідеями, поглиблення новим змістом тощо.

Метод «Броунівський рух»

Метод, який дозволяє кожному учневі виступити у «ролі учителя», передаючи свої знання однокласникам. Використання цього методу дає можливість багаторазового повторення учнем «своїєї частини навчального матеріалу», ознайомлення з іншими і систематизації загальної картини теми.

Організація роботи:

- ▶ Кожний учень повинен отримати свій «навчальний блок» з теми (пункт параграфа, текст на окремому аркуші, витяг з документа тощо).
- ▶ Протягом декількох хвилин учні читають інформацію. Важливо переконатися, чи розуміють вони прочитане.

- ▶ Запропонуйте їм почати ходити по класу і ознайомлювати зі своєю інформацією однокласників.
- ▶ Учень може одночасно спілкуватися тільки з однією особою. Завдання полягає в тому, щоби поділитися своїм фактом і самому отримати інформацію від іншого учня. Протягом відведеного часу треба забезпечити спілкування кожного учня з максимальною кількістю інших для отримання якомога повнішої інформації з теми.
- ▶ Після того, як учні завершать цю вправу, запропонуйте їм розповісти, відтворити отриману інформацію. Проаналізуйте та узагальніть одержані ними знання. Відповіді можна записувати на дошці.

Метод проектів

Проект — у буквальному значенні — це «кинутий наперед», тобто прототип якогось виду діяльності. Цей метод є чудовим дидактичним засобом активізації пізнавальної діяльності, розвитку креативності і одночасно формування певних рис особистості.

Педагогічна технологія методу зорієнтована на застосування фактичних знань та набуття нових (часто шляхом самоосвіти) і передбачає поєднання урочної та позаурочної діяльності. Тема проекту завжди є чимось більшим, ніж навчальні завдання. Педагогічна література подає кілька типів проектів, що використовуються у шкільному навчанні.

1. Дослідницькі проекти, які цілком підпорядковані логіці дослідження і мають структуру, наближену або повністю відповідну справжньому науковому дослідженню (аргументація, актуальність теми, визначення проблеми, предмета і об'єкта дослідження; окреслення завдань, методів дослідження, джерел інформації; висування гіпотез, означення шляхів їх розв'язання, обговорення отриманих результатів, їх оформлення).
2. Творчі проекти, які не мають детально опрацьованої структури діяльності учасників. Вона лише накреслюється і розвивається відповідно до жанру і форми кінцевого результату (спільна газета, твір, відеофільм, драматизація тощо.)
3. Пригодницькі та ігрові проекти, які також не мають чіткої структури. Вона визначається під час опрацювання учасниками проекту ролей, зумовлених характером і змістом проекту (історичні особи, вигадані герої, які імітують офіційні та ділові відносини).
4. Інформаційні проекти, які зорієнтовані на збирання інформації, мають чітку структуру (мета, актуальність, методи отримання і обробки інформації, оформлення результатів та їх презентація).
5. Практично-організаційні, спрямовані на вироблення конкретної програми дій, методичних рекомендацій.

Методика виконання проектів передбачає:

- ▶ Вибір теми або проблеми. Тему може запропонувати вчитель або ж їх вибирає клас безпосередньо із тих пропозицій, які були запропоновані під час «мозкового штурму».
- ▶ Планування проекту. Вчитель і учні узгоджують всі складові процесу виконання проекту (на який час він розрахований, які ресурси будуть використані, яким чином учні працюватимуть (групою чи поодиночку)).
- ▶ Процес дослідження/дії.
- ▶ Результати і/чи висновки.
- ▶ Представлення проекту (презентаційні стенди, публічна презентація результатів роботи).
- ▶ Оцінювання успішності проекту.

Проект може бути монопроектним, міжпредметним і надпредметним. Виконання проектів має різні етапи, однак на всіх етапах необхідно наголошувати, що відповідальність учнів за їхнє навчання лежить на них самих.

Це дуже ефективний спосіб співпраці у рамках узгодженої теми чи питання. Він вчить окреслювати цілі, планувати (структурувати) роботу, оцінювати результати. Передбачає високу активність і незалежність виконавців проекту.

Метод усіх можливих варіантів («Дерево рішень»)

Так називається техніка, яка використовується для раціоналізації процесу прийняття рішень у ситуації, коли неможливо дати простої й однозначної відповіді на поставлене завдання. Застосовується вона також при аналізі ситуацій і допомагає досягти повного розуміння причин, що зумовили прийняття того чи іншого важливого рішення в минулому.

Зокрема, слід відзначити ефективність використання методу на уроках під час аналізу суперечливих подій та явищ.

Учасники обговорення детально аналізують усі можливі варіанти рішень і випишують у колонки переваги та недоліки кожного з них, а також ті наслідки, до яких вони можуть призвести. У ході обговорення учні заповнюють таблицю.

Ця методика дозволяє учням краще зрозуміти механізм прийняття складних рішень, проаналізувати суперечливі дані. Вчитель отримує можливість точніше оцінити рівень базових знань та виявити ступінь підготовки учнів.

Проблема

<i>Варіант 1</i>	
Переваги	Недоліки
<i>Варіант 2</i>	
Переваги	Недоліки
<i>Варіант 3</i>	
Переваги	Недоліки

Методика проведення обговорення:

1. Учитель формулює завдання для обговорення.
2. Учасники отримують базову інформацію з проблеми, історичні документи, факти тощо (це може бути частиною домашнього завдання напередодні обговорення).
3. Учитель об'єднує учнів у групи по чотири-п'ять осіб та визначає час для виконання завдання (10–20 хв). Працюючи в групах, учні заповнюють таблицю, записуючи у стовпчики переваги і недоліки кожного варіанта, і приймають рішення з проблеми.
4. Представники кожної групи доповідають про результати. Учитель порівнює отримані результати, запитує, чому групи прийняли такі рішення, відповідає на запитання учнів.

Метод вільних дебатів

Вільні дебати у великих аудиторіях (декілька десятків учасників) дають змогу продемонструвати знання, поділитися досвідом, ідеями. Використання цієї форми дискусії має на меті навчити учнів висловлювати свої погляди спокійно, у товариській атмосфері. Учасники дискусії повинні вміти подати аргументи «за» чи «проти» обговорюваної ідеї, переконати опонентів у правильності своєї позиції за допомогою чіткої аргументації. Неприйнятними при тому є будь-які агресивні випадки в бік співрозмовників. Час виступу кожного учасника під час дебатів обмежений та однаковий для усіх.

Практика проведення дебатів показує, що для ефективного обговорення проблеми необхідно створити групу у складі двадцяти осіб і дати час до 45 хв. Обговорення повинен проводити ґрунтовно підготовлений, досвідчений керівник, який має авторитет серед учасників.

Методика проведення дебатів:

- ▶ під час підготовки дискусії її керівник має спланувати загальний хід бесіди і повідомити учасникам тему запланованої дискусії;
- ▶ відкриваючи дебати, ведучий нагадує тему та представляє план проведення обговорення;
- ▶ ведучий стежить за регламентом та обмежує виступи учасників — 3–5 хв. Він прагне залучити до дискусії якомога більшу кількість учасників, надаючи їм слово;
- ▶ упродовж дискусії ведучий виносить на обговорення наступні пункти плану та підводить підсумки кожного пункту.

Після закінчення обговорення керівник підводить загальний підсумок обговорення або надає таку можливість одному з учасників, аналізуючи подібність та відмінність позицій з кожного питання. Підсумовуючи, доцільно використати таблицю, складену під час дискусії, накресливши її на великому аркуші паперу чи збільшивши за допомогою проектора.

«Робімо позначки»

Цей спосіб дає можливість порівняти очікування від інформації з результатами читання. Слід уважно читати текст і одночасно позначати його частини відповідно до рівня свого попереднього ознайомлення з інформацією, вміщеною у ньому.

Позначайте окремі фрагменти тексту таким чином:

- ▶ значком «+» (плюс) те, що вам добре відомо;
- ▶ значком «-» (мінус) те, що для вас зовсім нове і ви про це не знали;
- ▶ значком «!» (знак оклику) — найбільш важливі думки;
- ▶ значком «?» (знак питання) — фрагменти, що викликали у вас запитання.

Після читання обговоріть усі позначки, з'ясуйте і розв'яжіть усі незрозумілі питання.

«Запитайте в автора»

Уявіть собі, що зараз ви матимете можливість спілкуватися з автором запропонованого тексту. Під час читання тексту підготуйте запитання до автора. У кожного з вас їх має бути не менше ніж 5. Наприклад, ви можете запитати про те, що мав на увазі автор у даному фрагменті, як він міг би висловити певне положення більш зрозуміло, чому автор повідомляє нам це саме зараз (у цьому місці тексту), що необхідно знати, аби зрозуміти те, що ми читаємо, та ін.

Оберіть одного з учнів, який виконуватиме роль автора, та поставте йому частину ваших запитань. Потім надайте слово іншому «автору». Продовжуйте обговорення, змінюючи авторів доти, доки у вас є запитання.

Читання в парах

Об'єднайтеся в пари. Нехай один із пари учень прочитає вголос абзац тексту і підведе одним-двома реченнями підсумок (резюме) того, про що йдеться в ньому, відповівши на запитання: про що йшлося? Інший з пари має поставити 1–2 запитання до прочитаного. Питання записуються, обидва учні намагаються відповісти на них. Далі другий з пари учень читає, а перший ставить питання. Такий обмін ролями відбувається до кінця читання.

Після завершення читання всього тексту пари презентують класу найбільш цікаві питання й ті, на які вони не спромоглися знайти відповідь. Ці питання обговорюються в загальному колі.

Карта понять, ідей

Карта понять, ідей передбачає відображення змісту тексту у вигляді схеми, де поняття розташовуються по групах за певними ознаками, визначеними вами. Схема (карта понять) має відображати групування понять, зв'язки між ними, послідовність, їх ранжування на більш і менш важливі тощо.

Картографування думок, ідей, понять — це візуальна презентація, що показує, як можна співвідносити ідеї чи поняття. Необхідно уявити ідеї в просторі подібно до того, як вони уявляються нам подумки. Це просторове уявлення і є картою.

Послідовність роботи над картою може бути такою:

- ▶ Почніть з того, що ви вважаєте найголовнішим (чільним) поняттям — воно має бути в центрі карти.
- ▶ Напишіть усі основні поняття, що пов'язані з центральним.
- ▶ Напишіть усі другорядні ідеї, поняття, що походять від головних.
- ▶ Визначте зв'язки між ідеями, поняттями, частинами схеми відповідними стрілками.

Щоденник розвитку ідей

Ця технологія дає змогу зафіксувати те, як розвивалося ваше розуміння написаного у тексті.

Прочитайте індивідуально або вголос назву та перший абзац тексту. Запишіть два положення, які ви вже знаєте з цієї теми, та хоча б два питання, відповіді на які сподіваєтеся знайти у ньому.

Продовжіть читання тексту. Коли знайдете відповіді на свої питання, запишіть їх. Крім того, під час читання знайдіть у тексті принаймні 2–3 ідеї, положення, яких ви не очікували зустріти, або ті, що здалися вам найбільш цікавими. Запишіть їх.

«Залишіть за мною останнє слово»

Працюючи в парах, прочитайте текст та оберіть найбільш важливий, на вашу думку, уривок (один-два абзаци), запишіть його чи позначте в тексті посібника. Підготуйте до нього коментар, відповідаючи на такі запитання: Які думки викликав цей уривок? Чому це важливо? Чи можна піддати це сумніву?

По завершенні роботи представник від пари зачитує класові обраний уривок. Інші учні коментують його. Вислухавши всі думки, той, хто презентує, виголошує заздалегідь підготовлений парою коментар. Отже, за ним залишається останнє слово.

Дебатування

Щоби провести дебатування, слід пам'ятати основні принципи дебатів:

- ▶ дебатери переконують не одне одного, а третю сторону (того, хто слухає чи ухвалює рішення);
- ▶ виступи чітко регламентовано;
- ▶ кожна сторона має рівні можливості за часом і кількістю виступів;
- ▶ порядок виступів і час визначається форматом дебатів.

Перший виступ надається стороні, яка захищає стверджувальну лінію. Її представник проголошує промову (наприклад, 2 хв), після якої опоненти мають можливість поставити йому запитання впродовж визначеного часу (зазвичай 2–3 хв). Представник опонентів виголошує свою промову (наприклад, теж 2 хв), у якій спростовує аргументи першого виступаючого та презентує свою лінію аргументації. Йому також можуть бути поставлені запитання у відведений, рівний з опонентами, час.

Така послідовність може зберігатися доти, доки не висловляться представники всіх груп, що готувалися. Двом останнім промовцям запитань не ставлять. Їхнє завдання — узагальнити позицію всіх попередніх і підвести підсумки обговорення.

Об'єднайтесь у 4, 6 малих груп. Працюючи у групах протягом 5 хвилин, доберіть аргументи на захист наданої (стверджувальної або заперечувальної) позиції. Проведіть дебати у такому порядку:

Перша промова (3 хв) — представник першої групи, що захищає позицію «так».

Перехресне опитування (2 хв) — представники опонентів ставлять запитання ораторові.

Друга промова (3 хв) — представник першої групи, що захищає позицію «ні».

Перехресне опитування (2 хв) — представники опонентів ставлять запитання ораторові.

Третя промова (3 хв) — представник другої групи, що захищає позицію «так».

Перехресне опитування (2 хв) — представники опонентів ставлять питання ораторові.

Четверта промова (3 хв) — представник другої групи, що захищає позицію «ні».

Перехресне опитування (2 хв) — представники опонентів ставлять питання ораторові.

П'ята промова (3 хв) — підсумкова промова представника стверджувальної позиції.

Шоста промова (3 хв) — підсумкова промова представника заперечувальної позиції.

Дебатування із заданої позиції

Об'єднайтесь у 3–6 малих груп. Нехай кожна з них отримає позицію «так», «ні» або «це — складне питання для мене». Працюючи у групах упродовж п'яти хвилин, доберіть по два аргументи на захист цієї позиції. Для формулювання аргументів використовуйте метод «Прес».

Проведіть дебати у такому порядку:

Перша промова (1 хв) — представник першої групи, що захищає позицію «так».

Друга промова (1 хв) — представник першої групи, що захищає позицію «ні».

Третя промова (1 хв) — представник першої групи, що захищає позицію «це — складне питання для мене».

Четверта промова (1 хв) — представник другої групи, що захищає позицію «це — складне питання для мене».

П'ята промова (1 хв) — представник другої групи, що захищає позицію «ні».

Шоста промова (1 хв) — представник другої групи, що захищає позицію «так».

По завершенні промов голосуванням визначте, чия промова була найбільш переконливою.

«Спаринг»

Визначте двох добровольців. Нехай вони оберуть сторону в дискусії (ствердження чи заперечення позиції). Учасники матимуть 5 хв на підготовку. Проведіть швидкі дебати: вступна промова ствердження — 90 с, раунд запитань — 60 с, вступна промова заперечення — 90 с, раунд запитань — 60 с, підсумкова промова ствердження — 45 с, підсумкова промова заперечення — 45 с. Після дебатів обговоріть сильні аргументи та стратегії учасників. Пар учнів, що дебатують між собою, може бути декілька.

«Один за всіх...»

Об'єднайтесь у дві (чи більше) групи. Нехай одна половина учасників напише аргумент для лінії ствердження, а інша — для лінії заперечення. Потім кожна сторона надасть свій аргумент. Запросіть по одному представнику від кожної сторони і проведіть раунд запитань і відповідей. Тільки-но один із учасників заважається з продовженням низки запитань чи відповідей, партнер по команді може зайняти його місце. Після закінчення раунду обговоріть якість виступів і стратегію ораторів.

«Тільки хвилина»

Оберіть тему, що добре вам відома, аби говорити з неї 1 хв, не повторюючись, без невпевненості чи зупинок. Оберіть того, хто висловлюватиметься першим. Тільки він почне говорити, запустить секундомір. Якщо оратор повторюватиметься, вагатиметься або говоритиме щось поза темою, його виступ може бути перервано. Той, хто кине виклик, має підняти руку, а оратор — перервати промову. Секундомір зупиняється теж. Особа, яка підняла руку, має пояснити причину своїх дій. Якщо виклик особи визнається справедливим, то слово переходить до неї, і секундомір запускається знову. Учень, чия промова триватиме 1 хв без переривання, нагороджується оплесками.

Структуроване написання аргументів

Обговорюючи просту тему, напишіть такі структурні частини аргументів до неї: назва (теза, що доводить тему); вступне твердження (одне чи два речення, пояснюють тезу); підпункт А (перша причина, що доводить правильність запропонованої тези); підпункт Б (друга причина, що доводить правильність запропонованої тези). По закінченні роботи аргументи презентуються та обговорюються у парах, четвірках або загальному колі.

Інтерактивна стратегія «Таблиця Знаємо — Хочемо довідатися — Довідаємося» (З-Х-Д)

З — знаємо	Х — хочемо довідатися	Д — довідаємося
------------	-----------------------	-----------------

Навчання починається з активізації того, що учні вже знають з даної теми. Для початку запитуйте, що вони знають. Покажіть їм малюнок чи предмет або обговоріть те, що знаєте ви самі. Коли учні почнуть пропонувати свої ідеї, виписуйте їх на дошку в перший стовпчик таблиці.

Метод «Торнадо»

Метод дозволяє:

- ▶ розвинути вміння висувати аргументи на захист своєї позиції;
- ▶ ставити запитання і відповідати на них;
- ▶ сформувати культуру ведення дискусії;
- ▶ розвивати вміння взаємодіяти в групі;
- ▶ набути досвіду підготовки повідомлення і виступу з ним.

Підготовка і проведення.

На початку заняття педагог ділить групу на три малі і розставляє меблі у формі «Дискусійний клуб» (по два столи зіставляються разом), фіксує норми і критерії оцінки роботи в групах, розповідає про послідовність проведення дискусії.

Метод передбачає кілька етапів проведення. За виконання кожного етапу вчитель нараховує бали (звичайно шкала оцінок відповідає кількості груп, що беруть участь у дискусії: три групи оцінюються за трибальною шкалою). Педагог виставляє бали, відзначаючи яскраві виступи учнів на захист їхньої позиції, фіксує цікаві думки, запитання, добре аргументовані відповіді.

Перший етап. Протягом 1–2 хвилин всі групи обирають собі лідерів, придумують назви і девізи. В ході подачі педагог фіксує на дошці (аркуші паперу) назви груп.

Другий етап. Учитель пропонує протягом 1 хвилини навчитися казати скоромовку (одна для всіх груп) усією малою групою.

Третій етап. Педагог оголошує тему обговорення і формулює твердження, навколо якого буде розгортатися дискусія. Потім пропонує одній групі навести аргументи на захист твердження, іншій — спробувати його заперечити. Після уточнення завдання ці групи протягом 10 хвилин готують невеликий усний виступ.

Завдання третьої групи — сформулювати 10 запитань (по 5 кожній малій групі) з метою уточнення і з'ясування позицій двох перших груп.

Четвертий етап. Презентація роботи малих груп проходить за такою схемою:

1. Виступає лідер групи, що наводить аргументи на захист твердження.
2. Представники третьої групи ставлять 5 запитань. На підготовку кожної відповіді групі, що виступала, відводиться по 30 секунд. Тут вступає в силу ще одне правило: один учень з третьої групи може поставити тільки одне запитання команді, що виступала. У підготовці відповіді бере участь уся група, але кожний учень має право дати відповідь тільки на одне запитання. Лідер бере участь в обговоренні відповідей на поставлені запитання, але не відповідає на них. Це правило діє і на п'ятому кроці презентації.
3. Педагог оцінює виступ лідера і відповіді на запитання третьої групи, виставляючи дві оцінки.
4. Виступає лідер групи, яка заперечувала запропоноване твердження.
5. Представники третьої групи ставлять 5 запитань.
6. Учитель оцінює виступ лідера і відповіді на запитання третьої групи, виставляючи дві оцінки.
7. Педагог оцінює роботу третьої групи, виставляючи оцінки за кожний блок запитань.

П'ятий етап. Закінчення дискусії, підведення учителем підсумків групової роботи.

На що слід звернути увагу: групу з 25 осіб і більше педагог може розділити на 4 групи, дві з яких будуть працювати над текстом, а решта — готувати і ставити запитання.

Метод «Порожній стілець»

Метод дозволяє:

- ▶ розширити уявлення учнів про обговорювану тему;
- ▶ звернути увагу на різноманітність думок і точок зору щодо запропонованої теми;
- ▶ розвивати уміння учнів робити вибір і аргументувати його.

Підготовка і проведення.

Педагог обирає тему, готує 4 вислови, що представляють різні точки зору на обговорюване питання, і розставляє меблі у формі кола.

Кожний вислів він пише на окремому великому аркуші паперу і розміщує на підлозі, утворюючи коло. Всі учні встають і, переходячи від аркуша до аркуша, знайомляться зі змістом висловів. Потім кожен з них обирає той вислів, з яким він згоден, і сідає біля нього. Таким чином створюються малі групи для дискусії.

Кожна група протягом 10–15 хвилин обговорює зміст висловів, фіксуючи аргументи, що підтверджують вибір.

Після обговорення в малих групах перед кожною з них на поставлений стілець сідає представник групи, щоб висловити спільно вироблену думку з обговорюваної теми і почати дискусію. Час виступу — 2–3 хвилини.

Завершивши виступ, він повертається до малої групи. Кожний учень може продовжити дискусію, висловлюючи свою думку, підтримуючи аргументами позицію групи або відзначаючи неточності попередніх виступів. Аби включитися в обговорення, він повинен зайняти порожній стілець, що стоїть перед малою групою. Учасник може зайняти порожній стілець тільки один раз.

Педагог завершує дискусію за 5 хвилин до кінця заняття, щоби підвести підсумки роботи груп і, якщо необхідно, виставити оцінки.

Матеріальне забезпечення: аркуші паперу з написаними тезами.

На що слід звернути увагу:

- ▶ кількість висловів не повинна перевершувати чотирьох;
- ▶ при наявності труднощів в учнів з визначенням своєї позиції вчитель може запропонувати вибрати той вислів, який найближчий до їхніх переконань;
- ▶ при великій кількості учнів у малих групах і бажанні активної участі усіх членів команди педагог може обмежувати час виступів представників команд.

Розвиткові в учнів навичок ведення дискусії сприяють не тільки заняття-дискусії, але й спостереження за ходом дискусії. Учні, з одного боку, мають можливість проаналізувати власний досвід участі у цьому виді діяльності, з другого — визначити сильні і слабкі сторони дискусії, спостерігаючи за її ходом. Метод «Прийняття рішення» дозволить педагогу організувати таку діяльність.

Метод «Письмові дебати»

Метод дозволяє:

- ▶ сформулювати культуру дискусії;
- ▶ розвивати вміння формулювати аргументи на захист своєї позиції;
- ▶ розвивати навички письмового мовлення.

Підготовка і проведення.

Учні знайомляться з темою, котра є предметом дебатів, і з механізмом їх проведення. Педагог об'єднує учнів у пари і визначає, яку позицію буде відстоювати кожний учасник (наприклад, один — прихильник даної позиції, другий — противник). Якщо в групі є непарна кількість учнів, то педагог організує роботу однієї тріади.

Учні сідають спиною один до одного. Педагог зачитує твердження, і учні починають письмовий діалог. На формулювання аргументів на захист своєї позиції відводиться 5 хвилин. Учасники записують їх на аркуші паперу у формі розгорнутих тез.

По закінченні відведеного часу учні міняються аркушами, читають тези своїх опонентів і наводять ряд антитез. Час роботи — 5 хвилин. Така процедура обміну аркушами повторюється 2–3 рази.

В останньому раунді учні пишуть індивідуально (або спільно, в парах) підсумкову роботу по дискусії і здають її педагогу.

При підведенні підсумків письмових дебатів учитель може поставити запитання: Які найкращі аргументи є у партнера? Що сподобалось в аргументах твого партнера? Що викликало незрозуміння в аргументах партнера?

Матеріальне забезпечення: аркуші паперу (формат А4).

На що слід звернути увагу:

- ▶ робота учнів може бути оцінена індивідуально або попарно;
- ▶ якщо педагог планує виставити оцінки за роботу, він повинен попередити про це на початку заняття.

Метод «Письмова дискусія»

Метод дозволяє:

- ▶ організувати змістовне обговорення теми заняття;
- ▶ розвивати вміння аргументувати письмово свою позицію, наводити чіткі і конкретні тези;
- ▶ розвивати комунікативні навички.

Підготовка і проведення.

На початку заняття педагог вивіщує три аркуші паперу, на кожному з яких чітко зазначена позиція з обговорюваної проблеми. Потім ознайомлює учнів з темою письмової дискусії, з позиціями, з механізмом проведення обговорення і дає їм можливість поставити уточнюючі запитання, пов'язані з організацією і проведенням дискусії.

Обговорення теми заняття проходить так. Учасникам необхідно підійти до всіх трьох аркушів паперу, ознайомитися з їхнім змістом і обміркувати його.

Учень, готовий зафіксувати на одному з аркушів тезу або аргумент на підтримку або заперечення тієї чи іншої позиції, бере фломастер, пише своє ім'я, ставить двокрапку, записує аргумент або тезу, а потім переходить до інших аркушів для того, щоб висловити свою думку щодо існуючих позицій.

У процесі дискусії учасники ознайомлюються з уже записаними аргументами і тезами інших учнів. Вони також можуть письмово висловити своє ставлення до вже записаних висловів: учасник на аркуші пише своє ім'я, малює стрілку і вказує ім'я автора раніше записаної тези. Такий запис дозволить усім учням побачити зв'язок між наведеними аргументами і тезами, не втратити логіки і не вийти за рамки теми дискусії.

Процес мовчазного обговорення триває 30 хвилин. Після завершення дискусії педагог разом з учнями підбиває підсумки.

Матеріальне забезпечення: аркуші паперу (формат А1), фломастери, скотч.

На що слід звернути увагу:

- ▶ кожний учень повинен записувати на аркуш чітко сформульовану думку;
- ▶ між учасниками відсутні вербальні контакти. Процес обговорення позицій проходить у письмовій формі.

(Вправи подано за матеріалами посібників: *Инновационные методы обучения в гражданском образовании.* — Минск, 1999; *Кларин М.В. Инновационные модели обучения в зарубежных педагогических поисках.* — М., 1994; *Ми — громадяни України. Методичний посібник з громадянської освіти для 9(10) класу середніх загальноосвітніх навчальних закладів / за ред. О. Пометун.* — Львів, 2002; *Несколько шагов к возможной победе.* — Ашхабад, 1997; *Практичне право. Навчальний посібник для 8 класу заг.осв. навч. зак. / за ред. О. Пометун.* — К., 2002; *Пометун О.І, Ремех Т.О. Мої і твої права: Навч. посіб.: 10–11 кл.* — Біла Церква: ПП Надтока О.Ф., 2006; *Живи за правилами: Мет. посібник з правової освіти... / Автори-укладачі: Голосова Н., Ратушняк С., Ремех Т.* — Львів: ВА «Нова Доба», 2009).

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. Основи теорії держави і права	7
§1. Право і закони в житті людини	7
1.1. Коли, як і чому виникають правила і закони?	7
1.2. Причини виникнення держави і права	10
1.3. У чому призначення права	11
§2. Загальна характеристика держави та державної влади	12
2.1. Поняття та ознаки держави	12
2.2. Функції держави: поняття та види	14
2.3. Державна влада	15
§3. Державний лад. Форми держави	18
3.1. Поняття та загальна характеристика державного ладу. Поняття форми держави	18
3.2. Види і загальна характеристика форм правління	19
3.3. Форми територіального устрою держави: поняття і види	23
3.4. Поняття політичного режиму	26
§4. Поняття та загальна характеристика права	30
4.1. Соціальні норми: поняття і види	30
4.2. Поняття і ознаки права	33
4.3. Джерела (форми) права	34
4.4. Поняття системи права	36
§5. Соціальні норми в житті людей. (Практичне заняття)	40
5.1. Визначаємо (класифікуємо) види соціальних норм	40
5.2. Визначаємо порушення соціальних норм	41
5.3. Право і мораль	41
РОЗДІЛ II. Правовідносини. Правопорушення. Юридична відповідальність	43
§6. Правовідносини	43
6.1. Які суспільні відносини називають правовими	43
6.2. Структура (склад) правовідносин	44
6.3. Суб'єкти права та правовідносин	44
6.4. Об'єкти правовідносин	45
6.5. Зміст правовідносин	46
6.6. Юридичні факти	46

§7. Правопорушення	49
7.1. Що таке правопорушення	49
7.2. Ознаки правопорушення.....	49
7.3. Склад правопорушення.....	50
7.4. Види правопорушень.....	51
§8. Юридична відповідальність.....	55
8.1. Поняття та ознаки юридичної відповідальності	55
8.2. Цілі та підстави юридичної відповідальності.....	55
8.3. Види юридичної відповідальності.....	56
§9. Обставини, що виключають шкідливість (суспільну небезпеку) діяння. (Практичне заняття).....	59
9.1. Обставини, що виключають юридичну відповідальність	60
9.2. Аналізуємо юридичні ситуації.....	62
<i>Орієнтовні завдання на урок узагальнення .....</i>	<i>64</i>
РОЗДІЛ III. Взаємозв'язок людини і держави.....	67
§10. Конституція України. Конституційний Суд України.....	67
10.1. Що таке конституція. Чому конституція є основним законом держави	67
10.2. Якою є структура Конституції України.....	69
10.3. Яким є склад Конституційного Суду України.....	70
10.4. Якими є повноваження Конституційного Суду України	71
§11. Особа, суспільство, держава.....	73
11.1. Людина, особа, громадянин	73
11.2. Особливості взаємовідносин особи і держави. Поняття прав і свобод людини	74
11.3. Громадянство України: поняття, підстави набуття і припинення.....	76
§12. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина	80
12.1. Які права людини закріплені у Конституції України.....	80
12.2. Механізми захисту прав людини: як реалізувати та захистити права і свободи.....	82
12.3. Які основні обов'язки закріплює Конституція України.....	84
§13. Особливості організації державної влади в Україні: законодавча та виконавча влада. Президент України. Місцеве самоврядування.....	87
13.1. Загальні засади організації державної влади в Україні.....	87
13.2. Верховна Рада України	88
13.3. Президент України	93

13.4. Органи державної виконавчої влади України. Кабінет Міністрів. Центральні та місцеві органи виконавчої влади	97
13.5. Місцеве самоврядування в Україні	101
§14. Звернення громадян. (Практичне заняття)	105
14.1 Що таке звернення громадян	106
14.2. Які є види звернень громадян	106
14.3. Якими є вимоги до звернень громадян	108
14.4. Хто і як розглядає звернення громадян	109
14.5. Розглядаємо звернення громадян	111
<i>Орієнтовні завдання на урок узагальнення</i>	113
РОЗДІЛ IV. Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин	117
§15. Цивільна правосдатність і цивільна дієздатність. Обсяг цивільної правосуб'єктності неповнолітніх	117
15.1. Цивільна правосуб'єктність фізичних осіб	118
15.2. Види цивільної дієздатності фізичних осіб	118
15.3 Фізичні особи із повною дієздатністю	119
15.4. Фізичні особи із неповною дієздатністю	120
15.5. Фізичні особи із частковою дієздатністю	120
15.6. Деліктоздатність неповнолітніх (цивільно-правова відповідальність)	121
§16. Власність неповнолітніх. (Практичне заняття)	122
16.1. Як неповнолітній може стати власником. Коли власність може бути вилучена	124
16.2. Як реалізувати право власності	124
16.3. Якими правами наділені неповнолітні власники	125
16.4. Аналізуємо юридичні ситуації	126
§17. Захист прав споживачів. Особливості електронного продажу й операцій із кредитною картою. (Практичне заняття)	127
17.1. Хто такі споживачі, продавці, виробники, виконавці	127
17.2. Які права та обов'язки споживачів закріплені законодавством України	128
17.3. Як захистити права споживачів	130
17.4. Які організації та установи допомагають споживачам у захисті їхніх прав	131
17.5. Вчимося захищати права споживачів	133
17.6. Особливості електронного продажу й операцій із кредитною картою	136
§18. Сім'я. Шлюб. Взаємні права й обов'язки батьків і дітей	138
18.1. Що таке сім'я	139
18.2. Що таке шлюб	139

18.3.	Взаємні права та обов'язки батьків і дітей	141
18.4.	Якими є особисті немайнові права та обов'язки батьків і дітей	142
18.5.	Якими є права батьків і дітей на майно	144
18.6.	Як держава захищає права дитини в сім'ї	145
§19.	Влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування. (Практичне заняття)	147
19.1.	За що і як батьки можуть бути позбавлені батьківських прав.....	147
19.2.	Що таке усиновлення	148
19.3.	Що таке опіка, піклування.....	150
19.4.	Набуваємо практичного досвіду	152
§20.	Праця неповнолітніх	155
20.1.	Прийняття на роботу неповнолітніх.....	155
20.2.	Документи, необхідні неповнолітньому при прийнятті на роботу.....	157
20.3.	Де можуть і де не можуть працювати підлітки	158
§21.	Праця неповнолітніх (продовження).....	160
21.1.	Час праці неповнолітніх. Особливості оплати праці неповнолітніх	160
21.2.	Час відпочинку неповнолітніх.....	161
21.3.	Особливості розірвання трудового договору із неповнолітнім	162
21.4.	Охорона праці неповнолітніх: як закон захищає неповнолітніх від експлуатації.....	163
§22.	Працевлаштування неповнолітніх. (Практичне заняття)	166
22.1.	Як знайти роботу. Роботодавці та працівники на ринку праці	166
22.2.	Що таке резюме. Як скласти резюме	168
22.3.	Складаємо резюме.....	171
22.4.	Аналізуємо юридичні ситуації.....	171
§23.	Адміністративні правопорушення та адміністративна відповідальність.....	172
23.1.	Які правопорушення називають адміністративними	172
23.2.	Які адміністративні стягнення та заходи застосовуються до неповнолітніх ...	174
23.3.	За які адміністративні проступки відповідають неповнолітні	177
§24.	Злочин	180
24.1.	Що таке злочин. Які ознаки злочину.....	180
24.2.	Що таке кримінальна відповідальність, кримінальне покарання.....	183
24.3.	Які кримінальні покарання застосовуються до неповнолітніх.....	184
24.4.	Які особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх	186

§25. Особливості адміністративної та кримінальної відповідальності неповнолітніх. (Практичне заняття).....	190
<i>Орієнтовні завдання на урок узагальнення</i>	193
РОЗДІЛ V. Якщо право — це професія	197
§26. Професія «юрист». Юристи в нашому житті	197
26.1. Які юридичні професії (спеціальності) існують	197
26.2. Хто такі слідчий і прокурор	198
26.3. Як стати суддею, адвокатом, нотаріусом	200
26.4. Правозахисники	202
§27. Правоохоронні органи і людина.....	204
27.1. Які органи є правоохоронними.....	205
27.2. Якими є основні завдання, обов'язки та повноваження Національної поліції України	205
27.3. Патрульна служба. Взаємодія поліції та громади	207
27.4. Дільничний офіцер поліції	208
§28. Кримінальний процес.....	212
28.1. Коли порушується кримінальна справа	212
28.2. Як проводиться досудове розслідування	213
28.3. Хто є учасниками кримінального процесу	215
28.4. Як відбувається розгляд кримінальної справи в суді.....	217
§29. Цивільний процес (судочинство)	218
29.1. Що таке цивільний процес (судочинство).....	218
29.2. Види проваджень у цивільно-процесуальному праві	218
29.3. Стадії цивільного процесу.....	220
29.4. Учасники цивільного судочинства. Представництво в суді.....	220
29.5. Порядок розгляду цивільної справи в суді.....	222
<i>Орієнтовні завдання на урок узагальнення</i>	224
ДОДАТКИ	225
Загальна декларація прав людини.....	225
Конвенція про права дитини	229
Конституція України. Розділ II. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина	234
Технології та методи роботи на уроках правознавства	242

Відомості про стан підручника

№	Прізвище та ім'я учня	Навчальний рік	Стан підручника		Оцінка
			на початку року	в кінці року	
1					
2					
3					
4					
5					

Навчальне видання

РАТУШНЯК Святослав Петрович

ОСНОВИ ПРАВОЗНАВСТВА

**Підручник для 9 класу
загальноосвітніх навчальних закладів**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

При оформленні підручників використані такі інтернет-джерела:

<https://www.google.com.ua>   <https://www.wikipedia.org>
<http://sum.in.ua>   <http://depositphotos.com>

Головний редактор *Богдан Будний*
Редактори *Антоніна Павліченко, Василь Герасимчук*
Обкладинка *Ростислава Крамара*
Комп'ютерна верстка *Галини Телев'як*
Технічний редактор *Неля Домарецька*

Підписано до друку 30.06.2017. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний. Умовн. друк арк. 22,032.
Умовн. фарбо-відб. 88,128. Обл.-вид. арк. 16,563.
Тираж 25662 пр. Зам. 153/06

Видавництво «Навчальна книга – Богдан»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4221 від 07.12.2011 р.

Навчальна книга – Богдан, просп. С. Бандери, 34а, м. Тернопіль, 46002
Навчальна книга – Богдан, а/с 529, м. Тернопіль, 46008
тел./факс (0352)52-06-07; 43-42-62
office@bohdan-books.com   www.bohdan-books.com

Надруковано на ПП «Юнісофт», вул. Морозова, 136, м. Харків, 61036
Свідоцтво серія ДК №3461 від 14.04.2009 р.